

Bioethica

Vol 3, No 2 (2017)

Bioethica

ISSN: 2653-8660

2017 • Τόμος 3 • Τεύχος 2

2017 • Volume 3 • Issue 2

ΒΙΟΗΘΙΚΑ

BIOETHICA

Ηλεκτρονικό Περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

Online Journal of the Hellenic National Bioethics Commission

» Συντακτική Επιτροπή

Τάκης Βιδάλης
Βασιλική Μολλάκη
Μαριάννα Δρακοπούλου
Ρωξάνη Φράγκου

» Επιστημονική Επιτροπή

Πηνελόπη Αγαλλοπούλου
Ειρήνη Αθανασάκη
Νικόλαος Ανάγνου
Γεώργιος Βασίλαρος
Φίλιππος Βασιλόγιαννης
Γιώργος Βασιλόπουλος
Τάκης Βιδάλης
Στέλιος Βιρβιδάκης
Σπύρος Βλαχόπουλος
Εμμανουήλ Γαλανάκης
Στέλλα Γιακουμάκη
Δρακούλης Γιαννουκάκος
Τίνα Γκαράνη - Παπαδάτου
Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου
Μαρία Καϊάφα - Γκμπάντι
Εμμανουήλ Καναβάκης
Ιωάννης Καράκωστας
Ανδρέας Καραμπίνης
Έλλη Καστανίδου - Συμεωνίδου
Ισμήνη Κριάρη - Κατράνη
Δημήτρης Κλέτσας
Φραγκίσκος Κολίσης
Κωνσταντίνος Κορναράκης
Αθηνά Κοτζάμπαση
Έφη Κουνουγέρη - Μανωλεδάκη
Μαρία Κούση

Σωτήρης Κυρτόπουλος
Νικόλαος Κωστομητσόπουλος
Βασιλική Μολλάκη
Γρηγόρης Μολύβας
Νίκος Μοσχονάς
Ιωάννης Μπολέτης
Φιλήμων Παιονίδης
Δήμητρα Παπαδοπούλου - Κλαμαρή
Γεώργιος Πατρινός
Βασιλική Πετούση
Ιωάννης Πέτρου
Ευσέβιος Πιστολής
Ελένη Ρεθυμιωτάκη
Χαράλαμπος Σαββάκης
Κώστας Σταμάτης
Στέλιος Στυλιανίδης
Παύλος Σούρλας
Σταυρούλα Τσινόρεμα
Κωνσταντίνος Τσουκαλάς
Αναστάσιος Φιλαλήθης
Κατερίνα Φουντεδάκη
Ρωξάνη Φράγκου
Αριάδνη Λουκία Χάγερ-Θεοδωρίδου
Κωνσταντίνος Χαριτίδης
Αριστείδης Χατζής
Χαράλαμπος Χρυσανθάκης

» Επιμέλεια Έκδοσης

Βασιλική Μολλάκη

ΒΙΟΗΘΙΚΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

Το Περιοδικό "ΒΙΟΗΘΙΚΑ"

Το Περιοδικό "ΒΙΟΗΘΙΚΑ" αποτελεί ηλεκτρονική έκδοση της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής. Τα θεματικά του ενδιαφέροντα καλύπτουν όλο το φάσμα της σύγχρονης βιοηθικής. Για το λόγο αυτό, καλούμε όχι μόνο καθιερωμένους αλλά κυρίως νέους επιστήμονες να στείλουν τις συμβολές τους.

Σκοπός του Περιοδικού είναι η ενημέρωση και η ανταλλαγή απόψεων και γνώσεων μεταξύ των επιστημόνων όλων των κλάδων με ιδιαίτερο θεωρητικό ή πρακτικό ενδιαφέρον για θέματα που αφορούν στη Βιοηθική. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού, στο Περιοδικό δημοσιεύονται, στην ελληνική ή στις κύριες ευρωπαϊκές γλώσσες, εργασίες που αποτελούν Άρθρα Σύνταξης, Πρωτότυπες Εργασίες και Ανασκοπήσεις.

Οι Πρωτότυπες Εργασίες και οι Ανασκοπήσεις διαβιβάζονται ανώνυμα σε διεπιστημονική ομάδα τριών κριτών, οι οποίοι τις αξιολογούν. Μόνο όσες εργασίες λάβουν οριστική έγκριση από τους κριτές δημοσιεύονται στο Περιοδικό. Επισημαίνεται ότι οι απόψεις στα κείμενα εκφράζουν μόνο τους συγγραφείς.

Αναλυτικές πληροφορίες για το Περιοδικό "ΒΙΟΗΘΙΚΑ" θα βρείτε στην ιστοσελίδα της Επιτροπής ([ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΒΙΟΗΘΙΚΑ](#)).

ΒΙΟΗΘΙΚΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

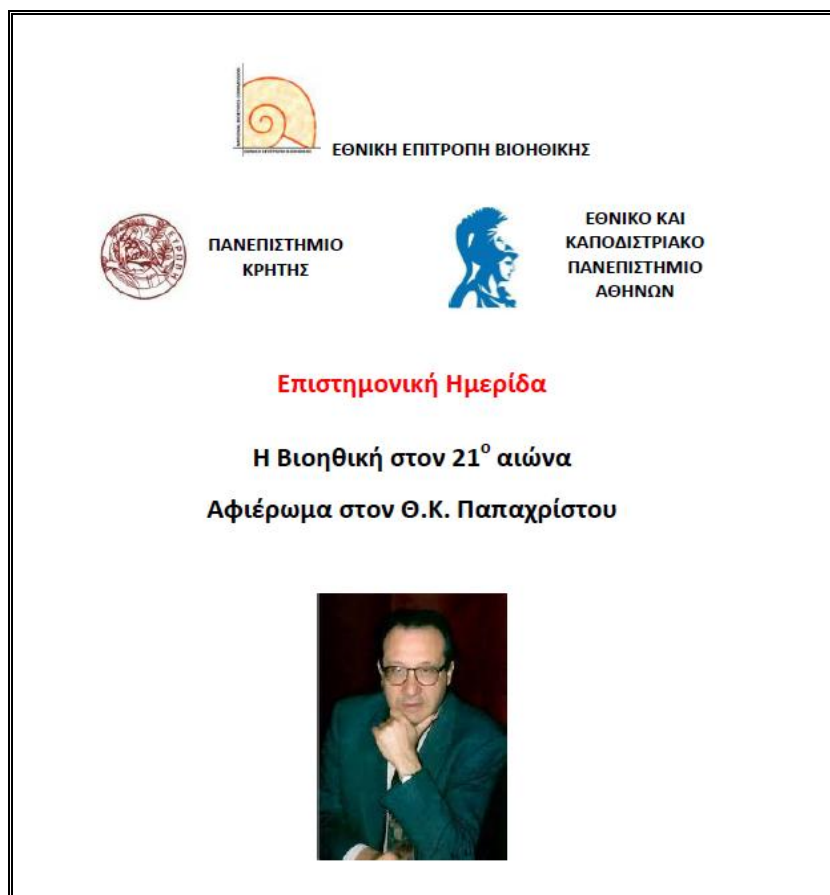
Σεπτέμβριος 2017 • Τόμος 3 • Τεύχος 2

**Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας
“Η Βιοηθική στον 21ο αιώνα - Αφιέρωμα στον Θ. Κ. Παπαχρίστου”**

September 2017 • Volume 3 • Issue 2

**Proceedings of the Scientific Meeting
“Bioethics in the 21st century - A tribute to T. K. Papachristou”**

Το παρόν Τεύχος του Περιοδικού ΒΙΟΗΘΙΚΑ περιλαμβάνει ορισμένες από τις εισηγήσεις της Επιστημονικής Ημερίδας “Η Βιοηθική στον 21ο αιώνα - Αφιέρωμα στον Θ. Κ. Παπαχρίστου”, η οποία πραγματοποιήθηκε την 4^η Ιουνίου 2016 στο Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Την ημερίδα συνδιοργάνωσαν η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, το Πανεπιστήμιο Κρήτης και το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

 ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΒΙΟΗΘΙΚΗΣ

 ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

 ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Επιστημονική Ημερίδα

Η Βιοηθική στον 21^ο αιώνα

Αφιέρωμα στον Θ.Κ. Παπαχρίστου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ - CONTENTS

Άρθρο Σύνταξης - Editorial	1
Κώδικας Δεοντολογίας Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής	2
Πηνελόπη Αγαλλοπούλου	
Χαιρετισμοί Ημερίδας.....	4
Χαιρετισμός.....	5
Δήμητρα Παπαδοπούλου - Κλαμαρή	
Πρωτότυπες Εργασίες - Original Articles.....	4
Νέες προκλήσεις για το δίκαιο της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής: Το νέο σύμφωνο συμβίωσης και η σχεδιαζόμενη ρύθμιση για την αναγνώριση ταυτότητας φύλου	9
Κατερίνα Φουντεδάκη	
Η βοηθική και το επιστημολογικό παράδειγμα της πολυπλοκότητας.....	17
Ελένη Ρεθυμιωτάκη	
Η ανθρωπολογική έρευνα της δωρεάς ωαρίων στην Ελλάδα: πολιτισμικές αντιλήψεις, κοινωνικές πρακτικές και νομικοί κανόνες.....	26
Ειρήνη Τουντασάκη	
Surrogate Motherhood in Greece: Statistical Data Derived from Court Decisions.....	40
Pantelis Ravdas	
Grèce, le prix d'un enfant/ Public Sénat, 7/3/2016. Η γαλλική οπτική της ελληνικής παρένθετης μητρότητας: κριτικές επισημάνσεις, θεωρητικές προεκτάσεις.....	59
Μαρίνα Μαροπούλου	
Η επεξεργασία των δεδομένων υγείας μέσα από την εμπειρία της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα	74
Χαρίκλεια Ζ. Λάτσιου	
Ευθανασία: Ηθικά διλήμματα πολιτισμικής αυτοσυνειδησίας.....	81
Κωνσταντίνος Κορναράκης	

ΒΙΟΗΘΙΚΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

Άρθρο Σύνταξης - Editorial

Κώδικας Δεοντολογίας Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής

Πηνελόπη Αγαλλοπούλου

Ομότιμη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πειραιώς

Πέρασαν ήδη δέκα πέντε χρόνια από τη θέσπιση του πρώτου και θεμελιώδους νόμου, του 3089/2002, για την ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή (I.Y.A.) που τροποποίησε τον Αστικό μας Κώδικα. Ο νόμος αυτός, με τον οποίο προβλέφθηκαν και πολύπλοκες μορφές τεχνητής γονιμοποίησης, όπως η μεταθανάτια και η της παρένθετης μητρότητας, έχει πολύ συμβάλει στον εκμοντερνισμό του Οικογενειακού μας δικαίου.

Ο ν. 3089/2002 συμπληρώθηκε με τον ν. 3305/2005, ο οποίος προσδιορίζει τις αναγκαίες προϋποθέσεις για να επιτευχθεί μια ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, θέτει το πλαίσιο των ερευνών σε γαμέτες και γονιμοποιημένα ωάρια, προβλέπει τις προϋποθέσεις για δημιουργία ειδικών ιατρικών Μονάδων για Ιατρικώς Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή (M.I.Y.A.), καθώς και για Τράπεζες Κρυοσυντήρησης και προβλέπει τη δημιουργία Εθνικής Αρχής Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής (E.A.I.Y.A.) για έλεγχο της εφαρμογής των νόμων 3089/2002 και 3305/2005.

Ο ν. 3305/2005 στο άρθρο του 20 παρ.1 εδ. γ' προβλέπει ότι η E.A.I.Y.A. καταρτίζει ειδικό Κώδικα Δεοντολογίας για τα θέματα που σχετίζονται με την I.Y.A. και ελέγχει την τήρηση του. Στις 7 Φεβρουαρίου 2017 δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης η απόφαση της Εθνικής Αρχής Ιατρικώς Υποβοηθούμενης αναπαραγωγής (Αποφ. 73/24.1.2017) που αποτελεί τον Κώδικα Δεοντολογίας της Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής.

Ο Κώδικας αυτός, που ισχύει παράλληλα με τον Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας, περιλαμβάνει

κανόνες αυτοελέγχου στο πλαίσιο της I.Y.A. Με δεδομένο ότι με τη συνεχή εξέλιξη των μεθόδων της I.Y.A. τίθενται σημαντικά προβλήματα, ηθικά, κοινωνικά, ψυχολογικά και νομικά, στόχος του Κώδικα Δεοντολογίας είναι οι ασχολούμενοι με τις μεθόδους αυτές να ανταποκρίνονται στα καθήκοντά τους, όχι μόνο κατά τρόπο επιστημονικό, αλλά και θεμιτό μέσα στο πλαίσιο της επιβαλλόμενης συμπεριφοράς τόσο απέναντι σε εκείνους που θέλουν να υποβληθούν σε I.Y.A., αλλά και έναντι των παρεχόντων όμοιες υπηρεσίες.

Στις γενικές αρχές του Κώδικα Δεοντολογίας προβλέπεται ότι οι μέθοδοι αυτές πρέπει να εφαρμόζονται κατά τρόπο που να εξασφαλίζει τον σεβασμό της ελευθερίας του ατόμου και του δικαιώματός της προσωπικότητας του. Επίσης κατά την εφαρμογή των μεθόδων της I.Y.A. πρέπει να λαμβάνεται κυρίως υπόψη το συμφέρον του παιδιού που θα γεννηθεί

Σύμφωνα με τον Κώδικα Δεοντολογίας, πριν την παροχή της έγγραφης συναίνεσης των προσώπων που επιθυμούν να αποκτήσουν παιδί, προσφεύγοντας σε μέθοδο I.Y.A., είναι αναγκαία η ενημέρωσή τους, που πρέπει να είναι όχι μόνο διεξοδική και ειλικρινής, αλλά να επεκτείνεται και στις κοινωνικές, ηθικές, νομικές, ψυχοκοινωνικές και οικονομικές συνέπειες της όλης διαδικασίας, ούτως ώστε η συναίνεση των ενδιαφερομένων προσώπων να δίνεται με πλήρη επίγνωση των πάσης φύσεως τυχόν συνεπειών.

Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στον Κώδικα στις ειδικότερες υποχρεώσεις ως προς την προεμφυτευτική γενετική διάγνωση, τη δωρεά γεννητικού υλικού και την παρένθετη μητρότητα. Ειδι-

κά για την παρένθετη μητρότητα συμπληρώνει ο Κώδικας Δεοντολογίας ένα κενό του νόμου, θέτοντας τις εξής προϋποθέσεις: η ηλικία της παρένθετης να είναι μεταξύ 25 και 45 ετών, να έχει αποκτήσει τουλάχιστον ένα παιδί και να μην έχει υποβληθεί σε περισσότερες από δυο καισαρικές τομές. Οι περιορισμοί αυτοί τέθηκαν για να αποφεύγονται, κατά το δυνατόν, όχι μόνο ιατρικές επιπλοκές, αλλά και ψυχολογικά προβλήματα.

Άλλη σημαντική ρύθμιση του Κώδικα αναφέρεται στην στρατηγική των Μ.Ι.Υ.Α. για ελαχιστοποίηση των πολλαπλών κηύσεων, στην οργάνωση της έρευνα του γενετικού υλικού, διακρίνοντας αν οδηγεί ή όχι σε εγκυμοσύνη, στην εκπαίδευση του προσωπικού των Μ.Ι.Υ.Α. και των Τραπεζών Κρυοσυντήρησης, τη διακίνηση και διάρκεια κρυοσυντήρησης γεννητικού υλικού.

Ιδιαίτερο κεφάλαιο αφιερώνεται στην ικανοποίηση των δικαιωμάτων των κοινωνικών γονέων. Θεωρώ ιδιαίτερα σημαντική την υποστηρικτική συμβουλευτική. Κάθε Μ.Ι.Υ.Α. οφείλει να παρέχει από έμπειρους εξειδικευμένους επιστήμονες εμπεριστατωμένη πληροφόρηση και συμβουλές για την πιθανή ψυχολογική πίεση κατά τη διάρκεια της θεραπείας, όπως είναι οι τυχόν επιπτώσεις της στις σχέσεις του ζευγαριού, ή η τυχόν καταθλιπτική κατάσταση σε περίπτωση αποτυχίας· ακόμα οφείλει να προτείνει και εναλλακτικές λύσεις, όπως υιοθεσία, αναδοχή ή παραίτηση από τη θεραπεία. Το προσωπικό των Μ.Ι.Υ.Α. πρέπει να συμπεριφέρεται με σεβασμό και κατανόηση προς τους ασθενείς, σεβόμενο την ιδιωτικότητα και αξιοπρέπειά τους.

Ο Κώδικας αναφέρεται επίσης σε ένα σημα-

ντικό θέμα, αυτό της απαγόρευσης οιασδήποτε μορφής διαφήμισης σε Μ.Ι.Υ.Α., σε γιατρούς και άλλα εμπλεκόμενα πρόσωπα στην Ι.Υ.Α. και τις Τράπεζες Κρυοσυντήρησης. Δεν επιτρέπεται η εμπορευματοποίηση των υπηρεσιών ΙΥΑ κατά παράβαση των αρχών που διέπουν το ιατρικό επάγγελμα. Η Ε.Α.Ι.Υ.Α. έχει αποφασίσει να συλλέγει και να επεξεργάζεται η ίδια τα στοιχεία και να βγάζει συγκεντρωτικά ποσοστά επιτυχίας.

Στις άμεσες δε προτεραιότητες της Ε.Α.Ι.Υ.Α είναι η ηλεκτρονική διασύνδεση των Μ.Ι.Υ.Α. και η δημιουργία μητρώου δοτριών και δοτών, σύμφωνα με την εθνική και ευρωπαϊκή νομοθεσία. Η κάθε μονάδα θα είναι υποχρεωμένη να αποστέλλει τα στοιχεία στην Ε.Α.Ι.Υ.Α όπου ο κάθε δότης θα λαμβάνει ένα κωδικό και έτσι η Ε.Α.Ι.Υ.Α θα γνωρίζει πότε και που έγινε η λήψη γεννητικού υλικού.

Τέλος, πρέπει να λεχθεί πως η Ε.Α.Ι.Υ.Α έχει δικαίωμα να διενεργεί έκτακτους ελέγχους, αυτεπαγγέλτως ή κατόπιν καταγγελίας, και να επιβάλλει τις προβλεπόμενες διοικητικές κυρώσεις, κατόπιν διενέργειας σχετικής διοικητικής έρευνας.

Σήμερα που η Ι.Υ.Α. χρησιμοποιείται ευρύτατα είναι απόλυτα αναγκαίο αφενός οι προσφεύγοντες σε μια από τις μεθόδους της να είναι πλήρως ενημερωμένοι, όχι μόνο για τα ιατρικά, αλλά και τα κοινωνικά, ηθικά, άλλα και νομικά προβλήματα που ενδέχεται να προκύψουν και αφετέρου οι παρέχοντες σχετικές υπηρεσίες (Μ.Ι.Υ.Α., γιατροί, Τράπεζες Κρυοσυντήρησης) να ανταποκρίνονται στα καθήκοντα τους σύμφωνα με τις προδιαγραφές του Κώδικα Δεοντολογίας της Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής.

ΒΙΟΗΘΙΚΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

Χαιρετισμοί Ημερίδας

Χαιρετισμός

Δήμητρα Παπαδοπούλου - Κλαμαρή

Καθηγήτρια Αστικού Δικαίου, Νομική Σχολή, Καθηγήτρια Αστικού Δικαίου, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

 dpapadop@law.uoa.gr

Εκ μέρους της Νομικής Σχολής χαιρετίζω να χαιρετίσω τη σημερινή εκδήλωση τιμής στην μνήμη του Θανάση Παπαχρίστου και προσωπικά ευχαριστώ την Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής για την πολύ ευγενική πρόσκληση. Νομίζω ότι, αν κάπου μπορούμε να τοποθετήσουμε τον Θανάση Παπαχρίστου, εκτός από τις πανεπιστημιακές αίθουσες, αυτό θα ήταν η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής. Ταίριαζε απόλυτα προς τα ενδιαφέροντά του, την υποδομή και την προσωπικότητά του.

Για τον Θανάση Παπαχρίστου έχουν γίνει οι εκδηλώσεις:

- Νομικής Σχολής και της ΕΝΑΣ τον Οκτώβριο 2015.

- Ετ. Οικογ. Δικαίου τον Νοέμβριο 2015.

- Εκδήλωση της C.I.E.C. τον Μάιο 2016.

Το γεγονός ότι διεξάγεται ήδη τέταρτη εκδήλωση εις μνήμην Θανάση Παπαχρίστου μέσα στον πρώτο χρόνο από την εκδημία του, δείχνει το πλήθος των ενδιαφερόντων του και το εύρος της προσωπικότητάς του.

Εκδηλώσεις, για να τιμηθεί ένας ενθουσιώδης πανεπιστημιακός δάσκαλος.

Να αναφέρω λίγες λεπτομέρειες για την διδασκαλία και την εν γένει εκπαιδευτική διαδικασία. Γράφει πάντα μόνος του στον υπολογιστή και είναι από τους φανατικούς χειριστές του. Πέρασε από την γραφομηχανή στον υπολογιστή ομαλά, κάτι που δεν ίσχυε για τους συνομηλίκους του.

Πάντως, ετοιμάζει τα πάντα μόνος του. Και τις ανακοινώσεις και τα θέματα εξετάσεων. Και τα σχέδια νόμων. Είχε μια φοβερή ικανότητα και χάρισμα στην διατύπωση νομικών κανόνων, αφαιρετική ικανότητα και εξαιρετική ακρίβεια, τους νεώτερους σεβόταν προωθούσε και θαύμαζε για

ό,τι νέο κομίζουν. Με σεβασμό στην αρχαιότητα και την Πανεπιστημιακή δεοντολογία, την οποία θεωρούσε μόνο υποχρέωσή του, αλλά ως «δικαιούχος» την απαλλοτριώνει εύκολα, έχοντας με τους νεώτερούς του ισότιμη σχέση συνεργασίας παράλληλα προς τον άριστο χειρισμό της γλώσσας.

Πειραματίζεται με μια νέα μορφή μαθήματος. Κάποια στιγμή κάνει την παράδοση στο Οικογενειακό Δίκαιο με βάση ένα πρακτικό ζήτημα. Το ετοιμάζει ανά μάθημα. Πραγματικά περιστατικά πάνω στα οποία χτίζει όλη την παράδοση. Τα πραγματικά περιστατικά αλλοιώνονται και παραλλάσσουν σκόπιμα σε μία, δύο ή περισσότερες εκδοχές, ώστε να καλυφθεί η ύλη του μαθήματος. Παραταύτα επιμένει, σωστά κατά τη γνώμη μου, ότι στις εξετάσεις οι φοιτητές πρέπει να εξετάζονται όχι μόνο στην λύση ενός πρακτικού, αλλά και σε ένα θεωρητικό ζήτημα. Τους νεώτερους σεβόταν προωθούσε και θαύμαζε για ό,τι νέο κομίζουν. Με σεβασμό στην αρχαιότητα και την Πανεπιστημιακή δεοντολογία, την οποία θεωρούσε μόνο υποχρέωσή του, αλλά ως «δικαιούχος» την απαλλοτριώνει εύκολα, έχοντας με τους νεώτερούς του ισότιμη σχέση συνεργασίας.

Το πραγματικό περιστατικό, με τη μορφή δικαστικής απόφασης, αποτελεί τον κορμό μαθήματος στο ΜΠΣ στο χειμερινό εξάμηνο. Διδάσκει με την Φ. Σκορίνη και την Δ. Καλλινίκου Νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α., κυρίως σε θέματα Οικογενειακού Δικαίου.

Για αρκετά χρόνια διδάσκει με τον Φ. Δωρή στο Μ.Π.Σ. ειδικό μάθημα για τα προσωπικά δεδομένα και χαίρομαι που σήμερα τιμάται για την επιστημονική αυτήν ενασχόλησή του (ο καθηγητής Φ. Δωρής είχε τιμήσει αυτήν ακριβώς την πτυχή των ενδιαφερόντων του με ομιλία του στην

εκδήλωση της Νομικής Σχολής και της ΕΝ.ΑΣ τον Οκτώβριο 2015 στον Δ.Σ.Α.).

Αν μπορώ να οριοθετήσω τις περιόδους: Από το τέλος της 10ετίας του 1980 ο Θ. Π. αρχίζει να ασχολείται με θέματα βιοτεχνολογίας. Θυμάμαι ακόμη τον ενθουσιασμό του όταν είδε τη συμβολή μου στην ερμηνεία ΑΚ των Γεωργιάδη - Σταθόπουλου το έτος 1988 για το θέμα της τ. γ.·ο ενθουσιασμός αυτός ήταν το πρώτο βήμα για την καθιέρωση, από το έτος 1990 του μαθήματος Σύγχρονα ζητήματα Οικογενειακού Δικαίου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα της Σχολής μας με διδάσκοντες τον Γ. Κουμάντο, τον Θ. Παπαχρίστου και εμένα, νεαρή τότε, Λέκτορα.

Στη συνέχεια των ενδιαφερόντων του για την τ. γ. αργότερα, περί το 2000 οδηγείται σε έναν πολύ συναφή κλάδο, αυτό που λέμε “ιατρικό δίκαιο”, όχι όμως τόσο πολύ σε σχέση με την ιατρική ευθύνη όσο με την ιατρική δεοντολογία.

Κατά την 10ετία 1990 - 2000 καθιερώνεται ως Πανεπιστημιακός δάσκαλος. Πράγματι, αφιερώνει πολύ χρόνο στη διδασκαλία. Έχει ήδη εκλεγεί Καθηγητής το έτος 1990 και μετά την αποχώρηση του Κουμάντου το 1992, διδάσκει ως μόνος τακτικός Καθηγητής το Οικογενειακό Δίκαιο. Εκδίδει το Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου το 1997 αφού έχει εκδόσει τις ασκήσεις, ήδη το 1992. Διδάσκει Εφαρμογές Αστικού Δικαίου και το Κληρονομικό Δίκαιο και στην διετή ερευνητική κατεύθυνση του Μ.Π.Σ., στο χειμερινό και θερινό Μ.Π.Σ. σπουδών. Έχει ήδη απασχοληθεί με τα κοινά του Πανεπιστημίου (Διοίκηση Σχολής).

Από το 2000 και εντεύθεν ο Παπαχρίστου δρέπει τους καρπούς της επιστημονικής του ωριμότητας: Ήδη είναι Μέλος της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, της Επιτροπής για τον νόμο της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, μέλος της Εθνικής Αρχής Βιοηθικής (2009 - 2014), της Αρχής Ι.Υ.Α., της Κεντρικής Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής, της Επιτροπής για το σύμφωνο συμβίωσης (ν. 3719/2007).

Παράλληλα αναπτύσσει συνεργασίες με τον Βορρά και τον Νότο: συνεργάζεται με το Μ.Π.Σ. του Πανεπιστημίου Κρήτης (Φιλοσοφική Σχολή) με μεγάλο ενθουσιασμό. Στη 10ετία αυτήν, καινοτόμος πάντα, τοποθετείται και η ίδρυση με έδρα τη Θεσσαλονίκη και με πρωταγωνιστές την Έφη Κουνουγέρη - Μανωλεδάκη και τον Θ. Π. του “Ομίλου Μελέτης Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής”.

Τέλος επιτρέψτε μου να σημειώσω ότι, σε απόλυτη συνάφεια προς το πρόγραμμα της σημερινής ημερίδας, ο Θ. Π. και εγώ είχαμε συντάξει μία από τις τρεις κοινές μελέτες μας που παρουσιάστηκε το έτος 2006 στη Θεσσαλονίκη, με θέμα “το ιατρικό απόρρητο, το ιατρικό αρχείο και τα προσωπικά δεδομένα υγείας”.

Ο συνδυασμός εξακολουθεί να προκαλεί σε μένα ακόμη ενδιαφέρον, δεδομένου ότι η υποχρέωση τήρησης αρχείου από τον ιατρό (άρθρο 14 ΚΙΔ) καθώς και η υποχρέωσή του να τηρεί το απόρρητο (13 Κ.Ι.Δ.) συμπληρώνονται από την υποχρέωσή του να τηρεί τον νόμο 2472 για την προστασία των προσωπικών δεδομένων.

Ωστόσο, δεδομένα υγείας τηρούν και πρόσωπα που δεν εμπίπτουν στον Κ.Ι.Δ. (π.χ. φυσικοθεραπευτές, Νοσοκομεία).

Η υποχρέωση εχεμύθειας βαρύνει τον γιατρό και όταν δεν τηρεί αρχείο, ενώ το ιατρικό απόρρητο τηρείται και μετά τον θάνατο του ασθενούς. Ενδιαφέροντα σημεία τομής των δύο νομοθετικών κειμένων αφορούν την αποκάλυψη στοιχείων του ασθενούς από το αρχείο του ιατρού σε τρίτους, ιδίως μετά τον θάνατο του ασθενούς, όπως επίσης και η εξειδίκευση της αρχής της αναγκαιότητας κατά την τήρηση του Αρχείου του ιατρού.

Με τις σκέψεις αυτές, σας συγχαίρω για την πρωτοβουλία να διοργανώστε ημερίδα με τόσα ενδιαφέροντα θέματα και εύχομαι καλή επιτυχία στις εργασίες σας.

ΒΙΟΗΘΙΚΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

Πρωτότυπες Εργασίες - Original Articles

Νέες προκλήσεις για το δίκαιο της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής: Το νέο σύμφωνο συμβίωσης και η σχεδιαζόμενη ρύθμιση για την αναγνώριση ταυτότητας φύλου

Κατερίνα Φουντεδάκη

Καθηγήτρια Αστικού Δικαίου, Νομική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

 katfount@law.auth.gr

Περίληψη

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στο νέο σύμφωνο συμβίωσης με αφετηρία την απόφαση της 7.11.2013 του ΕΔΔΑ για καταδίκη της Ελλάδας εξαιτίας του αποκλεισμού των ομόφυλων ζευγαριών από το σύμφωνο συμβίωσης. Με αφορμή την καταδίκη αυτή κρίθηκε ότι ενδεχόμενη συνολική κατάργηση του συμφώνου συμβίωσης θα αποτελούσε λύση προσωρινή και οπισθοδρομική.

Με τον ν. 4356/2015 ο θεσμός του συμφώνου συμβίωσης αναμορφώθηκε και επήλθε εξομοίωση του ζευγαριού με τους συζύγους στις μεταξύ τους διαπροσωπικές σχέσεις, ενώ στις υπόλοιπες σχέσεις ισχύει το ίδιο με την επιφύλαξη ότι δεν έχουν συμφωνήσει κάτι διαφορετικό, δίδοντας έτσι έμφαση στην ιδιωτική αυτονομία. Η νομοθετική εξομοίωση των συντρόφων που έχουν συνάψει σύμφωνο συμβίωσης με συζύγους δεν μπορεί να λειτουργήσει στο πεδίο της συγγένειας με τα τέκνα. Το ρυθμιστικό πρότυπο του διαφορετικού φύλου γονέων που επικρατεί και στο δίκαιο της ιατρικώς υποβοηθούμενης αναπαραγωγής εξακολουθεί να ισχύει. Η πράξη αυτή του νομοθέτη δεν συνιστά νομοθετικό κενό αλλά συνειδητή επιλογή, η οποία σύμφωνα με τη γράφουσα δεν συνιστά παραβίαση της αρχής της ισότητας και του άρθρου 4 της ΕΣΔΑ.

Τέλος, αναφέρεται η τρέχουσα μελέτη της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής του Υπουργείου Δικαιοσύνης για την αναγνώριση ταυτότητας φύλου και οι ενδεχόμενες αλλαγές που θα επέλθουν στο οικογενειακό δίκαιο με μια τέτοια ρύθμιση.

New challenges for the law on medically assisted reproduction: The new civil partnership and the planned regulation for sex identification

Katerina Fountedaki

Professor of Civil Law, Faculty of Law, Aristotle University of Thessaloniki

Abstract

This paper focuses on the new civil partnership starting with the decision of 11.7.2013 ECHR condemning Greece because of the exclusion of same-sex couples from civil partnership. On the occasion of this condemnation a total abolition of civil partnership would be a temporary and regressive solution.

By n. 4356 / 2015 the institution of civil partnership was reformed and the couple is considered as married regarding their interpersonal relations and in the remaining relationships the focus is on private autonomy. The legislative assimilation of the comrades who have signed a civil partnership with a married couple cannot work in the field of affinity with children. The regulatory model of different sex parents and the law of medically assisted reproduction are still dominant. This act of the legislature does not constitute a legal limbo but a conscious choice, which according to the writer does not infringe the principle of equality and Article 4 of the ECHR.

Finally, it is important to say that a current study made by the lawmaking Committee of the Ministry of Justice for sex identification could modify a lot of things in the field of family law.

Με την περίφημη πλέον απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) Βαλλιανάτος κ.ά. κατά Ελλάδα, η χώρα μας καταδικάστηκε για τον αποκλεισμό από το σύμφωνο συμβίωσης, των ομόφυλων ζευγαριών.¹

Από πολλούς τέθηκε το ερώτημα, αν η συμμόρφωση της Ελλάδας με την απόφαση του ΕΔΔΑ μπορούσε να συνίσταται απλώς στη *συνολική κατάργηση* του συμφώνου συμβίωσης, δηλαδή να μην υπάρχει ούτε και για τα ετερόφυλα ζευγάρια, αφού η απόφαση έκρινε ότι υπήρχε αδικαιολόγητη δυσμενής διάκριση λόγω του περιορισμού του συμφώνου, με τον προϊσχύσαντα νόμο 3719/2008, στα ετερόφυλα ζευγάρια μόνο. Πέραν της προφανούς οπισθοδρόμησης, αυτή θα ήταν μόνο μια προσωρινή λύση, καθώς η νομολογία του ΕΔΔΑ κατευθύνεται προς την αναγνώριση παραβίασης της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, όταν ένα κράτος αρνείται οποιαδήποτε νομική κατοχύρωση στις σχέσεις των ομοφύλων, που συνιστούν, κατά το Δικαστήριο και αυτές «οικογενειακή ζωή», κατά το άρθρο 8 της Σύμβασης.²

Επίσης τέθηκε το ερώτημα, αν η συμμόρφωση της Ελλάδας με την απόφαση του ΕΔΔΑ μπορούσε να συνίσταται απλώς στην, με μια διάταξη, επέκταση του συμφώνου συμβίωσης και στις ενώσεις προσώπων του ίδιου φύλου. Έτσι όμως θα παρέμενε -και θα επεκτεινόταν και στα ομόφυλα ζευγάρια- ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της ρύθμισης του συμφώνου στο ν.

3719/2008, δηλαδή το αν οι σύντροφοι εξομοιώνονταν ή όχι, και σε ποιο βαθμό ή σε ποια θέματα, με συζύγους.³

Πιο σκόπιμο, κατά συνέπεια, ήταν να αξιοποιήσει ο Έλληνας νομοθέτης την ευκαιρία και να αναμορφώσει συνολικά το θεσμό, όπως και έκανε με το νόμο 4356/2015. Ως πολύ σχηματική και συνοπτική παρουσίαση του νέου συμφώνου, μπορεί να ειπωθεί ότι οι σύντροφοι εξομοιώνονται με συζύγους στις προσωπικές σχέσεις τους, ενώ στις μη προσωπικές (δηλαδή στις περιουσιακές και στις μικτές σχέσεις) αυτή η εξομοίωση ισχύει, αν δεν έχουν συμφωνήσει κάτι διαφορετικό, δηλαδή υπάρχει έμφαση στο στοιχείο της ιδιωτικής αυτονομίας. Όπως αναφέρεται στην Αιτιολογική του Έκθεσης, ο ν. 4356/2015 επιδιώκει μια ισορροπία μεταξύ αφενός της ιδιωτικής αυτονομίας, αφετέρου της ανάγκης προστασίας των οικογενειακών σχέσεων, με βάση τις αρχές της ισότητας και της αλληλεγγύης, δεδομένου ότι το σύμφωνο συμβίωσης αποτελεί μια σύμβαση, δημιουργούνται ωστόσο οικογενειακές σχέσεις μεταξύ των μερών.

Η σημαντική αυτή μεταρρύθμιση που επήλθε με το ν. 4356/2015 αναφέρεται στη σχέση των συντρόφων μεταξύ τους. Ως προς τα *παιδιά* των συντρόφων, δεν υπάρχει στο ν. 4356/2015 πρόβλεψη ότι οι σύντροφοι *γενικά*, επομένως και οι σύντροφοι του ίδιου φύλου, μπορούν να αποκτούν κοινά παιδιά. Υπάρχει μόνο η διάταξη του άρθρου 9 για το τεκμήριο πατρότητας για τα παιδιά που γεννιούνται κατά τη διάρκεια του συμφώνου από *ετερόφυλους* συντρόφους. Άλλωστε μια τέτοια γενική ρύθμιση περί κοινών παιδιών των συντρόφων θα ήταν λάθος να τεθεί στο νομοθέτημα ως μεμονωμένη διάταξη, καθώς, όπως θα αναλύσω και στη συνέχεια, η υλοποίησή της θα προϋπέθετε την τροποποίηση και πολλών άλλων διατάξεων από το δίκαιο της συγγένειας.

¹ Απόφαση της 7.11.2013, Προσφυγές αρ. 29381/09 και 32684/09, <http://hudoc.echr.coe.int>. Ελληνική μετάφραση βλ. στο elawyer.blogspot.gr/2013/11/blog-post_10.html.

² Απόφαση Schalk και Kopf κατά Αυστρίας (αρ. πρ. 30141/04, ΕΔΔΑ, 24.6.2010). Πιο πρόσφατα, στην απόφαση Oliari (21.7.2015), το Δικαστήριο διαπίστωσε την ύπαρξη θετικής υποχρέωσης της Ιταλίας για θέσπιση συμφώνου συμβίωσης για τα ομόφυλα ζευγάρια. Είναι η πρώτη φορά που ένα σχετικό ζήτημα δεν εξετάζεται υπό την οπτική γωνία της διάκρισης, αλλά εκείνη της θετικής υποχρέωσης για νομική αναγνώριση της σχέσης των ομόφυλων ζευγαριών. Ωστόσο, το Δικαστήριο τονίζει ότι η συγκεκριμένη απόφαση ελήφθη με δεδομένο το ιδιαίτερο κοινωνικό και νομικό πλαίσιο της Ιταλίας (π.χ. της ιδιαίτερης κοινωνικής αποδοχής των σχέσεων μεταξύ ομοφυλοφίλων).

³ Βλ. ενδεικτικά για το θέμα αυτό Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. Οικογενειακό Δίκαιο Π. 5^η έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2012:594. Παπαχρίστου Θ. Εισαγωγικές παρατηρήσεις, αρ. 5. Σε Παπαχρίστου Θ, Κουμουτζής Ν, Τσούκα Χ. Το σύμφωνο συμβίωσης. Ερμηνευτικός οδηγός για τα άρθρα 1-13 του Ν. 3719/2008. Εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλας, 2009.

Υπάρχει βέβαια και όλη η συζήτηση αναφορικά με το άρθρο 12 ν. 4356/2015. Η αρχική πολύ ευρεία διατύπωσή του στο ΣχΝ, που, πρέπει να επισημάνω ότι δεν προήλθε από τη νομοπαρασκευαστική Επιτροπή, αλλά από το Υπουργείο Δικαιοσύνης, προέβλεπε ότι «*άλλες διατάξεις νόμων που αφορούν συζύγους*» εφαρμόζονται αναλογικά και στο σύμφωνο, με συνέπεια να προκληθεί η γνωστή συζήτηση για το επιτρεπτό της από κοινού υιοθεσίας παιδιού από συντρόφους. Ανάλογο θέμα θα μπορούσε να τεθεί και για την απόκτηση παιδιού με ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή. Αναζητήθηκε, έτσι, μια διαφορετική διατύπωση, και μετά από πολλές συζητήσεις επιλέχθηκε η ισχύουσα μορφή της διάταξης, που ορίζει ότι «*Άλλες διατάξεις νόμων που αφορούν αξιώσεις των συζύγων μεταξύ τους, καθώς και αξιώσεις, παροχές και προνόμια έναντι τρίτων ή έναντι του Δημοσίου, εφαρμόζονται αναλόγως και στα μέρη του συμφώνου, εφόσον δεν υπάρχει διαφορετική ειδική ρύθμιση στον παρόντα ή άλλο νόμο*». Έχω τη γνώμη ότι δεν ήταν η καλύτερη λύση. Ενώ ο στόχος ήταν να βρεθεί μια διατύπωση που να αποκλείει, σε θέματα παιδιών, την αναλογική εφαρμογή στους συντρόφους των διατάξεων που αφορούν συζύγους, τελικά η μορφή που επελέγη περιορίζει περισσότερο από όσο θα έπρεπε το εύρος της αναλογικής εφαρμογής, κάνοντας μόνο λόγο για αξιώσεις, παροχές και προνόμια. Εξάλλου από την οπτική της μεθοδολογίας του δικαίου, για να θυμηθούμε και εδώ τον Παπαχρίστου, έτσι διατυπωμένη η διάταξη αφήνει ανοιχτό το ερώτημα, *αν η αναλογική εφαρμογή στους συντρόφους όσων ισχύουν για συζύγους είναι δυνατή μόνο στα αναφερόμενα στο άρθρο 12 θέματα και εξ αντιδιαστολής αποκλείεται στα υπόλοιπα, ή αν, ως προς την εφαρμογή διατάξεων που δεν ανήκουν σε αυτές που αναφέρει το άρθρο 12, θα ισχύσουν οι γενικές αρχές της αναλογίας*.

Μήπως λοιπόν μπορεί να υποστηριχθεί, ότι, παρότι δεν προβλέπεται ρητά στο ν. 4356/2015, οι ομόφυλοι σύντροφοι μπορούν να αποκτήσουν κοινό παιδί με ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, μέσω συνδυαστικής αναλογικής εφαρμογής του άρθρου 9 ν. 4356/2015 και των γενικών διατάξεων για την υποβοηθούμενη αναπαραγωγή και τη συγγένεια (1455, 1456, 1458, 1463 επ. ΑΚ); Υποστηρίζω την αρνητική απάντηση. Η νομοθετική εξομοίωση των συντρόφων

με συζύγους, κατά τη λογική της αφορά τις *μεταξύ τους σχέσεις* και δεν μπορεί να λειτουργήσει άνευ ετέρου και στο πεδίο της συγγένειας. Σχετικά με την ίδρυση της συγγένειας των παιδιών που γεννούνται κατά τη διάρκεια του συμφώνου ο ν. 4356/2015 περιέχει ειδική ρύθμιση (άρθρο 9), η οποία επαναλαμβάνει τη ρύθμιση του ΑΚ για το τεκμήριο *πατρότητας*, και αναφέρεται ρητά *σε άνδρα πατέρα και σε μητέρα* (υπό αυτή την έννοια υπάρχει στο σύμφωνο *ετερόφυλων* προσώπων και ανάλογη εφαρμογή και των λοιπών ρυθμίσεων της ΑΚ 1465 και των άρθρων 1466 επ ΑΚ). Όλα αυτά σηματοδοτούν ότι διατηρείται και μετά το ν. 4356/2015 το ρυθμιστικό πρότυπο των διαφορετικού φύλου νομικών γονέων ενός παιδιού.

Το ίδιο πρότυπο κυριαρχεί, *de lege lata*, στο δίκαιο της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής (ν. 3089/2002, 3305/2005): Παιδί με τις σχετικές μεθόδους μπορούν κατά το νόμο να αποκτήσουν: α) τα παντρεμένα ζευγάρια, β) τα ετερόφυλα ζευγάρια με σύμφωνο συμβίωσης, γ) τα ετερόφυλα ζευγάρια σε μόνιμη σχέση χωρίς σύμφωνο και, δ) η μόνη γυναίκα χωρίς σύζυγο ή σύντροφο. Η θέσπιση συμφώνου και για τα ομόφυλα ζευγάρια αλλάζει κάτι σε όλα αυτά; Πιστεύω πως όχι. Συγκεκριμένα, ένα ζευγάρι *γυναικών* σε σύμφωνο δεν μπορεί *de lege lata* να αποκτήσει από κοινού παιδί με ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή. Ειδικότερα, αν η μια από τις δυο γυναίκες προσφύγει στην τεχνητή γονιμοποίηση, μπορούμε να αναρωτηθούμε: α) αυτή η γυναίκα θα αντιμετωπιστεί από τη νομοθεσία της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής ως γυναίκα με σύντροφο ή χωρίς σύντροφο (βλ. λ.χ. άρθρο 1456 ΑΚ); β) αν αυτή η γυναίκα αποκτήσει παιδί με υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, μπορεί η σύντροφός της να αποκτήσει και αυτή νομική συγγένεια με το παιδί; Η απάντηση στο πρώτο ερώτημα είναι κάπως περίεργη: Για το δίκαιο της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής η γυναίκα που έχει συνάψει σύμφωνο συμβίωσης με μια άλλη γυναίκα *πρέπει να αντιμετωπιστεί ως γυναίκα άγαμη και χωρίς σύντροφο, γιατί μόνο κρίσιμο για τη ρύθμιση της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής είναι το αν μια γυναίκα έχει άνδρα σύντροφο*. Και αυτό, επειδή η απάντηση στο *δεύτερο ερώτημα* είναι αρνητική, με την έννοια ότι δεν προβλέπεται στο νόμο η ίδρυση συγγένειας του παιδιού και με την άλλη γυναίκα-σύντροφο

της μητέρας, όπως γίνεται, μέσω του τεκμηρίου πατρότητας, σε σχέση με τον άνδρα σύζυγο ή σύντροφο σε σύμφωνο συμβίωσης. Αλλά και η αυτόματη εκούσια αναγνώριση του παιδιού μέσω της συναίνεσης στην υποβοηθούμενη αναπαραγωγή (άρθρα 1456, 1475 § 2 ΑΚ) προβλέπεται επίσης μόνο σε σχέση με τον άνδρα σύντροφο (χωρίς σύμφωνο συμβίωσης) της υποβοηθούμενης γυναίκας. Γενικά το τεκμήριο πατρότητας και η εκούσια αναγνώριση στο δίκαιό μας είναι θεσμοί που αφορούν μόνο την πατρότητα. Συμπερασματικά, αν η μια από τις δυο γυναίκες αποκτήσει παιδί με υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, αυτή είναι και θα παραμείνει ο μόνος κατά νόμο γονέας του παιδιού. Η μόνη δυνατότητα να έχει το παιδί και άλλο γονέα θα είναι να αποκτήσει πατέρα, σύμφωνα με τα γενικώς ισχύοντα για την ίδρυση της πατρότητας, αλλά αυτό δεν ενδιαφέρει εν προκειμένω.⁴

Βέβαια, τίποτε δεν εμποδίζει το ένα μέλος του ζευγαριού να αποκτήσει (με φυσική ή υποβοηθούμενη αναπαραγωγή) ή να υιοθετήσει ένα παιδί και στη συνέχεια να το μεγαλώσει μαζί με τη σύντροφό της, θα πρόκειται όμως για μια *de facto* και όχι *de jure* οικογένεια.⁵ Πάντως, όταν

πρόκειται για ζευγάρι *ανδρών*, δεν είναι καν δυνατή η απόκτηση απογόνου *έστω και από το ένα μέλος* του ζευγαριού με υποβοηθούμενη αναπαραγωγή αυτή είναι, επί του παρόντος, η νομολογιακή κατάληξη των υποθέσεων σχετικά με τη δυνατότητα απόκτησης απογόνου από άγαμο μοναχικό άνδρα, μέσω αναλογικής εφαρμογής των διατάξεων για τη δωρεά ωαρίων και την παρένθετη μητρότητα.⁶ Αλλά σε κάθε περίπτωση, το ζήτημα αφορά τη δυνατότητα των συντρόφων να αποκτήσουν κοινά παιδιά με τη νομική έννοια, και αυτή υπό το ισχύον δίκαιο δεν υφίσταται.

Η νομοθετική αυτή επιλογή μπορεί να αξιολογηθεί ως προς το ιδεολογικό της πρόσημο, αλλά δεν υπήρξε νομικά και συστηματικά ασυνεπής. Κατά τη λογική της ρύθμισης της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, όπως διατυπώθηκε το 2002 και παραμένει μέχρι σήμερα, η απόκτηση

υιοθεσία από ομοφυλοφίλους, ενόψει ιδίως της παιδοκεντρικής αρχής.

⁶ Σύμφωνα με την (ορθότερη, κατά τη γνώμη μου - βλ. Παπαδοπούλου-Κλαμαρή Δ. Η συγγένεια. Θεμελίωση-Καταχώριση- Προστασία. Εκδόσεις Αντώνης Ν. Σάκκουλας, 2010:223. Κοτζάμπαση Α. Ισότητα των φύλων και ιδιωτική αυτονομία στις οικογενειακές σχέσεις. Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2011: 144,156,196. Βλαχόπουλος Σ. Δικαίωμα τεκνοποιίας μέσω παρένθετης μητρότητας και για τον άγαμο και μοναχικό άνδρα. Σε Κανελλοπούλου-Μπότη Μ, Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ (επιμ) Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική. Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος, 2014: 187επ. Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος, 2014, 187 επ.) άποψη που επικράτησε στη νομολογία (ΕφΑθ 3357/2010 ΝΟΜΟΣ). Κατά την άποψη αυτή, η ρύθμιση της παρένθετης μητρότητας (ΑΚ 1458, 1464) δεν καλύπτει (ούτε ερμηνευτικά) τον άντρα χωρίς γυναίκα σύζυγο ή σύντροφο, που θέλει να αποκτήσει παιδί. Προηγουμένως όμως υπήρξαν αντίθετες αποφάσεις από τα πρωτοβάθμια δικαστήρια και το ΝΣΚ, βλ. ΜΠρΑθ 2827/2008, ΧρΙΔ 2009 817 [την οποία εξαφάνισε η προαναφερόμενη εφετειακή]. ΜΠρΑθ 13707/2009 ΧρΙΔ 2011 267. ΓνμδΝΣΚ 261/2010, ΕφΑΔ 2010 1205. Η αντίθετη άποψη είναι μάλλον κρατούσα στη θεωρία, βλ. ενδεικτ. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. ό.π.:56. Παπαχρίστου Θ. Παρατηρήσεις στη ΜΠρΑθ 2827/2008 Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου,2009:818. Σπυριδάκης Ι. Η τεχνητή γονιμοποίηση Εκδόσεις Αντώνης Ν. Σάκκουλας, 2006:32. παρατήρηση Κουμουτζή Ν. σε ΑΚ Γεωργιάδη/Σταθόπουλο. Άρθρα 1457-1458 αρ. 79. Κουμουτζή Ν. Η τεχνητή αναπαραγωγή του άγαμου μόνου άνδρα. Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου, 2011:316. Ρεθυμιωτάκη Ε. Ομόφυλα ζευγάρια και ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής 18, 2014:147 επ., 174 επ.

⁴ Επειδή εξ υποθέσεως η γυναίκα αυτή θα τεκνοποιήσει με σπέρμα δότη, το παιδί δεν θα έχει κατά νόμο πατέρα, εκτός από την εξαιρετική περίπτωση της εκούσιας αναγνώρισής του από το δότη (πρβλ. ΑΚ 1479 § 2) ή από άλλο άνδρα ή της ακόμη πιο εξαιρετικής περίπτωσης να λυθεί το σύμφωνο και η μητέρα του να συνάψει γάμο, οπότε το παιδί μπορεί να υιοθετηθεί από το σύζυγό της (ΑΚ 1545§ 1).

⁵ Στην απόφαση Ε.Β. κατά Γαλλίας (22.1.2008-ελληνική περίληψη σε Ιατρικό Δίκαιο και Βιοηθική τόμος 5. Ιανουάριος-Μάρτιος 2009:3) το ΕΔΔΑ καταδίκασε τη Γαλλία για παραβίαση των άρθρων 8 και 14 ΕΣΔΑ, επειδή οι γαλλικές κοινωνικές υπηρεσίες και τα δικαστήρια είχαν απορρίψει την υιοθεσία ανηλίκου από ομοφυλόφιλη γυναίκα που συζούσε με άλλη γυναίκα (η οποία δεν ενδιαφερόταν να υιοθετήσει και η ίδια), με αιτιολογία βασισμένη στην έλλειψη πατρικού προτύπου και στην απροθυμία της συντρόφου της να μετάρχει στην υιοθεσία, αιτιολογία που όμως θεωρήθηκε από το Δικαστήριο ανεπιδοκλήσιμη προσχηματική, αλλά και -στο μέτρο που αναφερόταν στην έλλειψη γονεϊκού προτύπου του ενός φύλου- ασύμβατη με το δικαίωμα των ατόμων χωρίς σύζυγο ή σύντροφο να υιοθετήσουν. Σε παλιότερη απόφαση (Fretté κατά Γαλλίας, 26.2.2002) το ΕΔΔΑ είχε αντίθετα αποφασίσει ότι τα κράτη διαθέτουν ευρύ περιθώριο εκτίμησης σχετικά με το αν θα επιτρέψουν την

κοινού απογόνου δεν ήταν δυνατή για τα ομόφυλα ζευγάρια *ανεξάρτητα* από το γεγονός ότι δεν προβλεπόταν σύμφωνο συμβίωσης για αυτά. Φαίνεται, έτσι, βάσιμο να υποστηριχθεί ότι και μετά το ν. 4356/2015 και τη θεσμική αναγνώριση των ενώσεων των ομοφύλων δεν υφίσταται νομοθετικό κενό, το οποίο πρέπει να καλυφθεί ερμηνευτικά μέσω της αναλογίας: Ήταν συνειδητή και σκόπιμη η επιλογή του νομοθέτη του ν. 3089/2002 να περιοριστεί η δυνατότητα προσφυγής στην ιατρική υποβοήθηση της αναπαραγωγής μόνο σε συζύγους, σε ετερόφυλους συντρόφους και σε γυναίκες χωρίς σύζυγο ή σύντροφο. Αυτό προκύπτει από τις προπαρασκευαστικές εργασίες και την Αιτιολογική Έκθεση του ν. 3089/2002. Η επιλογή αυτή δεν συναρτήθηκε με τη θεσμική κατοχύρωση των εξώγαμων συμβιώσεων· αυτή *γενικά* δεν υπήρχε το 2002, ούτε για τα ετερόφυλα ζευγάρια, αλλά στους συντρόφους διαφορετικού σε ελεύθερη ένωση δόθηκε η δυνατότητα να αποκτούν κοινά παιδιά μέσω υποβοηθούμενης αναπαραγωγής. Ούτε μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο νομοθέτης το 2002 αγνοούσε την κοινωνική πραγματικότητα των ελεύθερων ενώσεων προσώπων του ίδιου φύλου· επομένως, ο νομοθέτης *επέλεξε* να διαρθρώσει έτσι τη ρύθμιση της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, ώστε αυτή να εφαρμόζεται μόνο σε ζευγάρια ετερόφυλα, παντρεμένα ή μη. Το γεγονός ότι οι ετερόφυλοι σύντροφοι με σύμφωνο συμβίωσης εξομοιώνονται στο πεδίο της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής με τους συζύγους οφείλεται στο γεγονός ότι στο σύμφωνο συμβίωσης ισχύει το τεκμήριο πατρότητας όπως και στο γάμο. Η εξομοίωση, με το ίδιο επιχείρημα, των συντρόφων του ίδιου φύλου, με συζύγους στο πεδίο της τεχνητής γονιμοποίησης, θα αποτελούσε *petitio principii*. Συμπερασματικά, η επέκταση του συμφώνου συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια δεν σημαίνει *αυτόματα* και την εφαρμογή σε αυτά των διατάξεων για την απόκτηση κοινού απογόνου μέσω υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, αλλά απαιτείται πρόσθετη νομοθετική παρέμβαση.

Αν αυτά ισχύουν, (δηλ. η αδυναμία των συντρόφων του ίδιου φύλου να αποκτήσουν κοινό παιδί με ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, παρότι έχουν πλέον τη δυνατότητα να συνάψουν σύμφωνο συμβίωσης) συνιστούν άραγε παραβίαση της αρχής της ισότητας και του άρθρου

14 της ΕΣΔΑ (σε συνδυασμό με το άρθρο 8 αυτής); Αρμόζει μάλλον αρνητική απάντηση. Σύμφωνα με την άποψη που θεωρώ ορθότερη, η ιατρική υποβοήθηση της αναπαραγωγής είναι, σύμφωνα με το δίκαιό μας,⁷ μια θεραπευτική ιατρική πράξη,⁸ που αποσκοπεί στην υπέρβαση της αδυναμίας, για ιατρικούς λόγους, να λειτουργήσει το σχήμα της φυσικής αναπαραγωγής, δηλαδή η βιολογική διαδικασία της απόκτησης απογόνου. Από την άποψη *αυτή*, ένα ζευγάρι ατόμων διαφορετικού φύλου δεν είναι όμοια περίπτωση με ένα ζευγάρι ατόμων του ίδιου φύλου, όπως μια γυναίκα που δεν μπορεί να κυοφορήσει για ιατρικούς λόγους δεν είναι όμοια περίπτωση με έναν άνδρα, που δεν μπορεί εξ ορισμού να κυοφορήσει.⁹ Δεν υποστηρίζω ότι η θε-

⁷ Με βάση, δηλαδή, τη λογική των γενικών περιορισμών που τίθενται στα άρθρα 1455 ΑΚ, 1, 2 και 4 ν. 3305/2005, βλ. σχετικά Φουντεδάκη Α. Ανθρώπινη αναπαραγωγή και αστική ιατρική ευθύνη. Εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε., 2007:162 επ.

⁸ Δηλ. πράξη που είναι αναγκαία και πρόσφορη για τη διατήρηση ή αποκατάσταση της υγείας του ασθενούς ή την αποτροπή της χειροτέρευσής της ή την παράκαμψη αντιμετώπιση με άλλα μέσα του μη αναστρέψιμου προβλήματος υγείας του· με άλλες λέξεις, η θεραπευτική πράξη συνδέεται με την ιατρική ένδειξη (medizininische Indikation) και αναγκαιότητα (necessité thérapeutique)· βλ. σχετικά Φουντεδάκη Α. Αστική ιατρική ευθύνη. Γενική εισαγωγή- Δογματική και δικαιοπολιτική θεώρηση- Θεμελιώδεις έννοιες Εκδόσεις Σάκκουλα, 2003:224 επ. Στην υποβοηθούμενη αναπαραγωγή η ιατρική αναγκαιότητα συνίσταται στην αδυναμία απόκτησης τέκνων με φυσικό τρόπο ή στην αποφυγή μετάδοσης στο τέκνο σοβαρής ασθένειας, και προβλέπεται ρητά στο νόμο ως προϋπόθεση της προσφυγής στις σχετικές μεθόδους (βλ. άρθρο 1455 ΑΚ)· σχετ. βλ. ενδεικτ. Κουνουγερη-Μανωλεδάκη Ε. ό.π.: 5 επ. Αναλυτικά Τροκάνας Θ. Ανθρώπινη Αναπαραγωγή. Η ιδιωτική αυτονομία και τα όριά της. Εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε., 2011:166 επ. Για την κατάταξη των μεθόδων της τεχνητής γονιμοποίησης στις θεραπευτικές πράξεις βλ. αναλυτικά Φουντεδάκη Α. Ανθρώπινη αναπαραγωγή και αστική ιατρική ευθύνη. ό.π.:151 επ.

⁹ Τη σαφή και δικαιολογημένη αυτή διάκριση συσκοτίζει, κατά τη γνώμη μου, η κρατούσα άποψη ότι η χρήση των μεθόδων της τεχνητής γονιμοποίησης εντάσσεται άνευ ετέρου στο γενικότερο «δικαίωμα στην αναπαραγωγή», το οποίο βρίσκεται συνταγματική θεμελίωση στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρο 5 § 1 Σ) ή, σύμφωνα με άλλες απόψεις, στα άρθρα 9 § 1 εδ.2, 21 § 1 Σ. Βλ. ενδεικτικά ΜΠρΑθ 13707/2009 ΝΟΜΟΣ. ΠΠρΧανίων 226/2009 ΧρΙΔ 2011, 182. Εισηγητικές Εκθέσεις ν. 3089/2002 και 3305/2005, σημεία Ι.4 στο

ραπευτική θεώρηση της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής είναι η μόνη ορθή, πιστεύω όμως ότι βρίσκει σαφές έρεισμα στο ισχύον δίκαιο, το οποίο θα έπρεπε κατά συνέπεια να αλλάξει, αν θέλαμε να δούμε την τεχνητή γονιμοποίηση ως κάτι άλλο, ιδίως ως εκδήλωση κάποιου δικαιώματος κάθε προσώπου στην απόκτηση απογόνου.

Συμπερασματικά, ο έλληνας νομοθέτης δεν υποχρεούται, *ούτε όμως και εμποδίζεται*, να επεκτείνει, με πολλές αναγκαίες προσαρμογές του δικαίου της συγγένειας, το επιτρεπτό και τις συνέπειες της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής και στα ομόφυλα ζευγάρια με σύμφωνο ή και χωρίς σύμφωνο (όπως ρυθμίζεται και για τα ετερόφυλα ζευγάρια με ή χωρίς σύμφωνο). Δεν αρκεί η επέκταση του συμφώνου συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια, για να επιλυθούν αυτόματα και μονοσήμαντα τα ζητήματα που δημιουργεί η προσφυγή αυτών των ζευγαριών στην τεχνητή γονιμοποίηση. Για παράδειγμα, δεν είναι αρκετό ότι σήμερα ισχύει το σύμφωνο συμβίωσης μεταξύ δυο γυναικών, αλλά πρέπει να προβλεφθεί κάποιος τρόπος νομικής σύνδεσης του παιδιού με τη σύντροφο της μητέρας του. Δεν αρκεί να πούμε ότι δυο άνδρες μπορούν να είναι σύντροφοι σε σύμφωνο για να αποκτήσουν κοινό παιδί πρέπει να τροποποιηθούν τόσο η ρύθμιση για την παρένθετη μητρότητα όσο και το τεκμήριο πατρότητας (αφού το παιδί δεν μπορεί να κατάγεται βιολογικά και από τους δυο). Γενικά, απαιτείται πρόσθετη πολιτική βούληση και ευθύνη για τη ρύθμιση αυτών των ζητημάτων, που δεν θα ήταν σωστό να αφεθούν στη νομική ερμηνεία και στην *ad hoc* νομολογιακή αντιμετώπιση. Στην ουσία πρόκειται για μια ακόμη μεταρρύθμιση του Οικογενειακού δικαίου - για την οποία θα ήταν ανεκτίμητη, για άλλη μια φορά, η συμβολή του Θανάση Παπαχρίστου.

Ανακύπτει βέβαια και ένα επόμενο ερώτημα, μήπως οι απαντήσεις θα είναι διαφορετικές, αν στο μέλλον προβλεφθεί και στο δίκαιό μας ο γάμος μεταξύ προσώπων του ίδιου φύλου. Ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, *πάλι* δεν θα αλλάξουν *αυτόματα* τα κανονιστικά δεδομένα στην ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, αλλά τότε θα είναι *επιβεβλημένη* η μεταρρύθμιση που προανέφερα, γιατί δεν θα μπορεί να σταθεί ένα σύστημα που εμποδίζει συζύγους να αποκτήσουν κοινά παιδιά.

Θα αναφερθώ καταληκτικά σε ένα ακόμη θέμα, πολύ ενδιαφέρον, στο οποίο όμως δεν θα επεκταθώ, γιατί δεν αποτελεί ακόμη ισχύον δίκαιο. Αυτό το διάστημα στη νομοπαρασκευαστική επιτροπή του Υπουργείου Δικαιοσύνης που έχει ως έργο την αναμόρφωση του Οικογενειακού δικαίου, επεξεργαζόμαστε σχέδιο νόμου για την *αναγνώριση της ταυτότητας φύλου*. Πολύ συνοπτικά, πρόκειται για την αναγνώριση της δυνατότητας ενός προσώπου που βιώνει το φύλο του (με την έννοια της προσωπικής αίσθησης του σώματος και άλλες εκφράσεις του φύλου όπως η εμφάνιση, το όνομα) σε διάσταση με το βιολογικό του φύλο, να αιτηθεί να καταχωριστεί ληξιαρχικά σύμφωνα με το φύλο στο οποίο αισθάνεται ότι ανήκει, *χωρίς να απαιτείται να υποβληθεί σε ιατρικές πράξεις για την αλλαγή των βιολογικών χαρακτηριστικών του φύλου του*. Πολύ απλά, ένα πρόσωπο με πλήρη γυναικεία εξωτερικά, γενετήσια και βιολογικά χαρακτηριστικά, που όμως αισθάνεται ότι ανήκει στο αντρικό φύλο, θα μπορεί να καταχωριστεί, με κάποια απλή διαδικασία και προϋποθέσεις (λ.χ. δικαιοπρακτική ικανότητα) ως άντρας πλέον, να αλλάξει ληξιαρχική πράξη γέννησης, όνομα και αστυνομική ταυτότητα.

Τι θα συμβεί όταν αυτό το πρόσωπο θελήσει να αποκτήσει παιδί, με φυσική ή υποβοηθούμενη αναπαραγωγή; Πώς θα αντιμετωπίσει το δίκαιό μας έναν άνδρα (αφού μετά την αλλαγή της καταχώρισης του φύλου για το κράτος το πρόσωπο θα είναι πλέον άνδρας) που γεννάει ένα παιδί (αφού βιολογικά θα διατηρεί τη δυνατότητα); Η ίδρυση της συγγένειας θα ακολουθήσει τους κανόνες που αφορούν τη συγγένεια με τη μητέρα, οπότε θα επέλθει με τη γέννηση, ή τη συγγένεια με τον άνδρα-πατέρα, οπότε θα χρειαστεί αναγνώριση; Και τι θα γίνει αν ο βιολογικός πατέρας του παιδιού θέλει κι αυτός να κάνει εκούσια α-

άρθρο 1 αντίστοιχα. Κουνουγέρι-Μανωλεδάκη, ΟικογΔ, ό.π., II 5. Κριάρη-Κατράνη, Βιοϊατρικές εξελίξεις και Συνταγματικό δίκαιο (1994), 70. Παπαχρίστου, *Lex dei, lex populi?* ΧρΙΔ 2002, 674. Βιδάλη, Ζωή χωρίς πρόσωπο. Το Σύνταγμα και η χρήση του ανθρώπινου γενετικού υλικού (2003), 92 επ. Τροκάνας, ό.π., 91 επ. (και τις εκεί παραπομπές), 95 επ. Αντίθετα, Κουτσουμπίνης, Συνταγματικά προλεγόμενα σε ένα ζήτημα βιοηθικής, ΔιΔικ 1994, 1089 επ., 1096.

να γνώριση της πατρότητας; Τα πράγματα μπορεί να είναι ακόμη πιο περίπλοκα στο πεδίο της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής. Στην αντίστροφη περίπτωση, όπου ένας άντρας (βιολογικά) έχει πλέον ληξιαρχικά αναγνωριστεί ως γυναίκα, μπορεί άραγε να προσφύγει στην τεχνητή γονιμοποίηση; Γιατί όχι, θα αναρωτηθεί κανείς. Άραγε όμως θα μπορεί σε αυτή την περίπτωση να χρησιμοποιήσει δικό του σπέρμα;

Το δίκαιο της συγγένειας είναι το τμήμα του Οικογενειακού δικαίου με τις περισσότερες προκλήσεις και τα πλέον αναπάντεχα ερωτήματα. Το πόσο μας λείπει σε όλα αυτά ο Θανάσης Παπαχρίστου δεν θα το αναφέρω, το σκεφτήκατε όλοι και εξάλλου δεν του ταιριάζουν οι κοινοτοπίες.

Πρωτότυπη Εργασία

Η βοηθική και το επιστημολογικό παράδειγμα της πολυπλοκότητας

Ελένη Ρεθυμιωτάκη

Επ. Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας του Δικαίου, Νομική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών,
Πρόεδρος Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

 erethemn@law.uoa.gr

Περίληψη

Σχεδόν μισό αιώνα τώρα η ρύθμιση της βιοϊατρικής έρευνας και των τεχνολογικών εφαρμογών της ιδίως στην ιατρική πρακτική πραγματοποιείται μέσα από ένα καινοφανή συνδυασμό αφενός των θετικών επιστημών με τις ανθρωπιστικές και αφετέρου, της φιλοσοφίας με την κοινωνική θεωρία για την επιστήμη. Ωστόσο ο συνδυασμός τους εξακολουθεί να αποτελεί πρόκληση τόσο πρακτικά όσο και θεωρητικά. Το πρακτικό διακύβευμα είναι το πώς εναρμονίζεται η τεχνοεπιστημονική πρόοδος με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη που αυτή επιφέρει με την προστασία των φυσικών και κοινωνικών αγαθών καθώς και τον σεβασμό των ατομικών ελευθεριών. Πέραν αυτού όμως η ρύθμιση της βιοϊατρικής αποτελεί και θεωρητικά μια επιστημολογική πρόκληση. Το έργο του εκλειπόντος Θανάση Παπαχρίστου, Καθηγητή της Νομικής Σχολής του Ε.Κ.ΠΑ. και πρώην μέλους της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής υπήρξε πρωτοπόρο ακριβώς διότι αντιλήφθηκε την διπλή πρόκληση όντας ταυτόχρονα αστικολόγος και κοινωνιολόγος του δικαίου.

Το άρθρο εξηγεί πρώτον τους λόγους για τους οποίους το έργο του ανοίγεται προς μια δυναμική θεώρηση της ρύθμισης της βιοϊατρικής. Δεύτερον προχωρεί περαιτέρω και αφού παραθέσει τις βασικές θεωρητικές παραδοχές του επιστημολογικού παραδείγματος της πολυπλοκότητας, αναπτύσσει επιχειρήματα υπέρ της υιοθέτησης του για την ερμηνεία και την περιγραφή της βιοηθικής με το βιοδίκαιο και τον συνδυασμό τους στο σύγχρονο μοντέλο ρύθμισης της βιοϊατρικής. Τρίτον εκτίθενται κάποιες σκέψεις σχετικά με την εφαρμογή του παραδείγματος της πολυπλοκότητας στο ελληνικό μοντέλο ρύθμισης της βιοϊατρικής και την δυναμική ανάπτυξης της βιοηθικής στο πλαίσιο του.

Bioethics and the epistemological paradigm of complexity

Eleni Rethimiotaki

**As. Professor of Law, Law School, National and Kapodistrian University of Athens
Chair, Hellenic National Bioethics Commission**

Abstract

Nearly half a century now, the regulation of biomedical research and its technological applications, particularly in medical practice, takes place through a novel combination of positive sciences with humanities, philosophy and social theory of science. However, their combination is still a challenge both practically and theoretically. The practical challenge is how scientific and technological progress combined to the economic and social development it brings is harmonized with the protection of natural and social goods as well as the respect for individual freedoms. Besides, the regulation of biomedicine consists an epistemological challenge for philosophy and theory of science. The work of the deceased Thanassis Papachristou, Professor of Law School of the National and Kapodistrian University in Athens and a former member of the National Bioethics Committee, has been a pioneer precisely because he perceived the dual challenge being simultaneously a civilist and a sociologist of law.

The article explains first the reasons why his work opens up to a dynamic view of the regulation of biomedicine. Second, it proceeds further and after quoting the basic theoretical assumptions of the epistemological example of complexity, it develops arguments in favor of its adoption for the interpretation and description of bioethics with bio-law and their combination in the modern model of regulation of biomedicine. Thirdly, the article exposes some thoughts about the implementation of the complexity paradigm in the case of the Greek model of regulation of biomedicine and the dynamics of bioethics development within it.

Γιατί λοιπόν χρειάζεται να συνδυαστούν οι θετικές επιστήμες με τις ανθρωπιστικές, η ηθική φιλοσοφία με την κοινωνική θεωρία προκειμένου να αξιολογηθεί και να ρυθμιστεί η βιοϊατρική τεχνολογία, οι χρήσεις της και οι κοινωνικές πρακτικές που υφαίνονται γύρω τους; Πως μπορούν να συνδυαστούν όλα τα παραπάνω προκειμένου να επιτευχθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο η τεχνοεπιστημονική ανάπτυξη, η προστασία των κοινωνικών αγαθών και ο σεβασμός των ατομικών ελευθεριών; Σε αυτά τα ερωτήματα αναζητούνται απαντήσεις σχεδόν μισό αιώνα τώρα. Η εκδήλωση που διοργάνωσε η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής στην μνήμη του καθηγητή της Νομικής Σχολής του Ε.Κ.ΠΑ. Θανάση Παπαχρίστου, αποτέλεσε μια ακόμα αφορμή για αναστοχασμό στα θεωρητικά ερωτήματα και τις πρακτικές απαντήσεις, με εξειδίκευση στην Ιατρικά Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή (I.Y.A.), τα προσωπικά δεδομένα υγείας και στα προβλήματα που προκύπτουν στο τέλος της ανθρώπινης ζωής. Ο τιμώμενος καθηγητής και πρώην μέλος της Εθνικής Αρχής Βιοηθικής υπήρξε ένας από τους πρώτους που αντιλήφθηκαν το είδος και το μέγεθος της πρόκλησης που θέτει η ρύθμιση της βιοϊατρικής. Αφού εξηγήσουμε τους λόγους για τους οποίους το έργο του μπορεί να εμπνεύσει μια δυναμική σύλληψη της (1), θα αναδείξουμε τα στοιχεία της βιοηθικής που φαίνεται να «χωρούν» στις έννοιες και την μεθοδολογία του επιστημολογικού παραδείγματος της πολυπλοκότητας (2). Τέλος θα διερευνήσουμε εάν και κατά πόσον το παράδειγμα αυτό μπορεί να περιγράψει το ελληνικό μοντέλο ρύθμισης της βιοϊατρικής και την λειτουργία της βιοηθικής στο πλαίσιο του ή/ και να φωτίσει τις δυσλειτουργίες της (3).

1. Προλεγόμενα για το έργο του Θανάση Παπαχρίστου ως πηγή έμπνευσης για μια δυναμική ανάλυση του βιο-δικαίου, της βιο-ηθικής και της βιοϊατρικής

Ο Θανάσης Παπαχρίστου εμπνέονταν από το ιδεώδες του «πεφωτισμένου» νομικού επιστήμονα που δεν εγκλωβίζεται σε μια τεχνοκρατική τύπου αναζήτηση λύσεων σε συγκυριακά προβλήματα αλλά μετέχει στις κοινωνικές και ιδεολογικές διεργασίες της εποχής του όπως αυτές αντανακλώνονται στις νομοθετικές επιλογές και τις εφαρμογές τους. Καθώς αντιλαμβάνονταν τον

ραγδαίο ρυθμό αλλαγής των σύγχρονων κοινωνικών σχέσεων έπαιρνε θέσεις που δεν μπορούν παρά να συνδέονται με κοινωνικές αξίες. Για αυτό και ακολουθώντας την παράδοση των ελληνικών νομικών με πολύ αυξημένη δημοκρατική ευαισθησία όπως ο Γεώργιος Κουμάντος¹ και ο Αριστόβουλος Μάνεσης², απέρριπτε την μομφή ότι μιλώντας για τις κοινωνικές εντάσεις που διατρέχουν το δίκαιο και για το πώς αυτό θα έπρεπε να είναι και να λειτουργεί η νομική επιστήμη «εκπίπτει» σε πολιτικό λόγο. Η διερεύνηση νομοθετικών προβλημάτων και η διατύπωση προτάσεων συμπεριλαμβάνεται στο πεδίο δράσης του νομικού επιστήμονα που εν προκειμένω δεν ήταν αποκλειστικά αστικολόγος αλλά και κοινωνιολόγος του δικαίου. Ο Θανάσης Παπαχρίστου διέθετε την σπάνια ικανότητα να συνδυάζει το βλέμμα του νομικού, την εσωτερική προσέγγιση του δικαίου με τη ματιά του κοινωνιολόγου του δικαίου, την εξωτερική οπτική.³ Θεωρούσε ότι το δίκαιο αποτελεί ταυτόχρονα ένα κανονιστικό σύστημα και ένα προϊόν των κοινωνικών σχέσεων όπου παράγεται και εφαρμόζεται. Αναμφίβολα ο συνδυασμός των δύο διαφορετικών οπτικών προϋποθέτει μια πολύ βαθιά γνώση κανόνων και θεσμών του δικαίου. Επιπλέον προϋποθέτει αίσθηση της κοινωνικής πρακτικής, των κοινωνικών ομάδων και των συμφερόντων τους, που το δίκαιο διαμεσολαβεί στις δημοκρατικές κοινωνίες. Αυτή η αίσθηση έκανε τον Θανάση Παπαχρίστου να βρίσκεται σε μια

¹ Η νομική επιστήμη ορίζεται ως επιστήμη κοινωνικού προβληματισμού ώστε ο νομικός που ασχολείται με την νομοθετική προετοιμασία για την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων συνεισφέρει και στη θέσπιση αποτελεσματικών νομικών ρυθμίσεων. Παπαχρίστου Θ. Η δικαίωση ενός Αστικολόγου. ΚριτΕ 2002:36-53. Προδημοσίευση Σύμμεικτα Γ Κουμάντου, Αντ.Ν.Σάκκουλας, 2004. Παραπέμπει σε Κουμάντο Γ. Η απολογία ενός Αστικολόγου. Πνευματικό οδοιπορικό από την Κοινωνιολογία στο Αστικό δίκαιο^β. Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1976. Επίσης Σούρας Π. Νομοθετική Θεωρία και Νομική Επιστήμη. Αντ.Ν.Σάκκουλας, 1981:24.

² Μάνεσης, Αρ. Δίκαιο, Σύνταγμα, Πολιτική. Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1980: 27-28.

³ Παπαχρίστου Θ. Κοινωνιολογία του δικαίου. Αντ.Ν. Σάκκουλας, 1999, Commaille J, Perrin F. Le modèle de Janus de la sociologie juridique. Droit et Société, 1985: 95-110 και Ost F, Kerchove (van de), M. Le système juridique entre ordre et désordre. PUF, 1988.

συνεχή εγρήγορση. Για αυτό και μπορούσε να αντιληφθεί έγκαιρα τις προκλήσεις για το δίκαιο στα αρχικά στάδια που γεννώνται. Υπήρξε δε ιδιαίτερα τολμηρός τόσο στην θεωρητική ερμηνεία τους ως κοινωνιολόγος του δικαίου όσο και στις προτάσεις για την πρακτική αντιμετώπιση τους ως νομικός και όσον αφορά τα ζητήματα που θέτει η βιοϊατρική.

Έτσι εντόπισε την αυτορρυθμιστική δυναμική των κοινωνικών πεδίων όπου αναπτύχθηκαν προοδευτικά τεχνολογίες αιχμής, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και η βιοϊατρική κατά το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα και διείδε την πρόσκληση που θα έθεταν στο δίκαιο του 21^{ου} αιώνα. Πράγματι ήδη από τα μέσα της δεκαετίας '90, το κρατικό δίκαιο «συνεπλάκη» με κανόνες αυτορρύθμισης σε όλα τα πεδία κοινωνικών σχέσεων όπου οι εθνικοί νομοθέτες καλούνταν να εμπλακούν ενώ ταυτόχρονα αμφισβητούνταν εάν έπρεπε και εάν μπορούσαν να το πράξουν. Υιοθετώντας μια ανοιχτή και σχεσιακή θεώρηση που επιτρέπει τον αναστοχασμό για την παραγωγή και την εφαρμογή του δικαίου καθώς και τις σχέσεις του με άλλα κανονιστικά συστήματα στις σύγχρονες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες προετοίμασε το έδαφος για να εισαχθεί και στην ελληνική νομική επιστήμη η θέση των ζητημάτων και η αναζήτηση απαντήσεων υπό την θεωρητική οπτική του παραδείγματος της πολυπλοκότητας. Με ποιο λοιπόν τρόπο το έκανε αυτό; Ο Θανάσης Παπαχρίστου είχε την τόλμη να εισάγει, θέτοντας δημόσια ένα «βέβηλο» όπως ο ίδιος το χαρακτήρισε, ερώτημα για το «πόσο αντέχει ακόμα η πυραμίδα»⁴ του νεωτερικού δικαίου, να διερωτηθεί δηλαδή για το πόσο εύστοχη παραμένει η μεταφορά που χρησιμοποίησε ο Hans Kelsen, ο θεμελιωτής του νομικού θετικισμού για το νεωτερικό δίκαιο.⁵ Η έντονη αμφισβήτηση του θετικιστικού παραδείγματος αποτελεί βασική προϋπόθεση για να ξε-

κινήσει ο αναστοχασμός στο πεδίο της νομική επιστήμης όπως και η παραπάνω παραδοχή ότι ο επιστήμονας ερευνητής αναμειγνύεται σε αξιακά θέματα και αποτιμήσεις.⁶

Περαιτέρω γράφει χαρακτηριστικά:⁷ «και για να ειπωθούν τα πράγματα με το όνομα τους: μήπως τελικά η αυτορρύθμιση αποτελεί σύμπτωμα της διπλής κρίσης του κρατικού δικαίου και του νομικού θετικισμού αλλά και την απάντηση στην κρίση αυτή;». Συνεχίζει δε ευθαρσώς διαπιστώνοντας ότι «οι κανόνες αυτορρύθμισης είναι κανόνες εξουσιαστικής υφής που επιβάλλουν ιδιωτικά κέντρα εξουσίας ... αλλά ο νόμος εξακολουθεί να αποτελεί τον εγγυητή των ελευθεριών» και προτείνει «ένα δίκαιο εύκαμπτο, ανοιχτό στις εξελίξεις που θα αφήνει περιθώρια αυτορρύθμισης αλλά ταυτόχρονα θα την κατευθύνει και θα την ελέγχει κατά τρόπο αποτελεσματικό».⁸ Με αυτόν τον ευσύννοπτο και λιτό τρόπο ο Θανάσης Παπαχρίστου έκανε ένα επόμενο βήμα. Ανέδειξε την ορθολογικότητα της πολυπλοκότητας στο σύγχρονο δίκαιο, αναποδογυρίζοντας την θετικιστική μεταφορά της πυραμίδας ώστε πλέον αυτή να στηρίζεται στην αιχμή και κορυφώνεται σε μια έδρα όπου καταλήγουν περισσότερες παράλληλες ιεραρχίες.⁹ Η αυτορρύθμιση είναι ταυτόχρονα το πρόβλημα αλλά και η λύση για το νεωτερικό δίκαιο. Προκαλεί αταξία αλλά και επιφέρει και την τάξη μέσα από την αλληλεπίδραση της με το δίκαιο. Ελπίζει όμως ότι ένα εύκαμπτο δίκαιο που αποδέχεται την συμπληρωματικότητα και την ανταγωνιστικότητα με την αυτορρύθμιση θα μπορέσει να την κατευθύνει και να την ελέγξει σε τελική ανάλυση. Είναι όμως δυνατό να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, να επιλυθεί η καταρχήν τουλάχιστον αντινομία και εάν

⁴ Παπαχρίστου Θ. Πόσο αντέχει ακόμα η πυραμίδα; σε: Παπαχρίστου Θ., Βερναρδάκη Χ., Θεοδόσης Γ., Καμτσίδου Ιφ., Μανωλάκου Κ., Μήτρου Λ., Παπακωνσταντίνου Β., Ρεθυμιωτάκη Ελ., Στρατηλάτης Κ., Τασόπουλος Γ. Αυτορρύθμιση, Δίκαιο και Κοινωνία στον 21^ο αιώνα. Εκδόσεις Σάκκουλα, 2005:133- 161.

⁵ Brian I, Langford P, McGarry J. Hans Kelsen and Max Weber: The Foundation of Juridico- Political. Routledge, 2016.

⁶ Δεληγιώργη Αλ. Φιλοσοφία των Κοινωνικών Επιστημών, Θετικιστικού, Ερμηνευτικού και Διαλεκτικού Τύπου. Εκδόσεις Ζήτη, 2011: 232. Κάθε εννοιολόγηση βασίζεται σε αρχές και άρα ο επιστήμονας που ερευνά και αναλύει δεν μπορεί να θέσει εαυτόν εκτός του ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου του μέσω του οποίου αντιλαμβάνεται τον φυσικό κόσμο και την κοινωνική ζωή.

⁷ Παπαχρίστου (2005) όπ. π.

⁸ *ibid.*

⁹ Ost F, Kerchove (van de) M. De la pyramide au réseau? Pour une théorie dialectique du droit. Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, 2002.

ναι σε ποιο βαθμό έχει αυτό επιτευχθεί στην περίπτωση της ρύθμισης της βιοϊατρικής; Υπό την οπτική του επιστημολογικού παραδείγματος της πολυπλοκότητας ενδέχεται και να είναι.

2. Η ρύθμιση της βιοϊατρικής σύμφωνα με το επιστημολογικό παράδειγμα της πολυπλοκότητας

Το τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα μετά την έκρηξη του θετικιστικού παραδείγματος, την επικράτηση της τεχνολογικής ορθολογικότητας και την διαρκή κρίση που αυτή επέφερε, το εναλλακτικό επιστημονικό παράδειγμα της πολυπλοκότητας πρότεινε όχι μόνο νέες έννοιες και μεθοδολογικά εργαλεία αλλά και μια διαφορετική θεώρηση του ανθρώπου και της επιστημονικής δράσης στην φύση και την κοινωνία.¹⁰ Κάποιες βασικές προτάσεις του είναι:

- Η κατάργηση του διαχωρισμού της επιστήμης από την φιλοσοφία ώστε να καταστεί δυνατή η αυτοσυνειδησία, να αρθούν οι αντινομίες και να επανασυνδεθεί η τεχνοεπιστήμη με κοινωνικές αξίες.
- Η ρευστοποίηση των διαχωριστικών στεγανών μεταξύ επιστημονικών κλάδων ώστε να διευκολυνθεί η διεπιστημονική ανταλλαγή προκειμένου να αναδεικνύεται κάτι ενιαίο ως μια δυναμική, ρευστή εικόνα, μια συνδυαστική κατασκευή που συντίθεται από πολλαπλές σχέσεις.
- Η υπέρβαση της αυθαίρετης αναγωγής του σύνθετου στο απλό και η υιοθέτηση της διαλογικής αρχής μεταξύ τάξης και αταξίας. Το παράδειγμα της πολυπλοκότητας αποδέχεται δηλαδή ότι τα στοιχεία συνθέτουν μια πλεγματική πραγματικότητα μέσα από τις συμπληρωματικές και αντιθετικές σχέσεις που αναπτύσσουν.
- Η αντικατάσταση του γραμμικού μοντέλου διάδρασης από το κυκλικό και η υιοθέτηση της αρχής της ανάδρασης. Αποδέχεται δηλαδή ότι όχι μόνον το αίτιο προκαλεί το αποτέλεσμα αλλά και ανάποδα ότι το αποτέλεσμα

επιδρά και αναδιαμορφώνει με την σειρά του το αίτιο.

- Η αποδοχή της ολογραφικής αρχής σύμφωνα με την οποία το όλο εγγράφεται στα μέρη και αντίστροφα π.χ. κάθε ερευνητής «περιέχει» όλη την κοινωνία της οποίας είναι μέρος μέσα από την γλώσσα, τον πολιτισμό και τους κανόνες της.

Οι παραπάνω παραδοχές είναι λοιπόν κατάλληλες να εξηγήσουν την εμφάνιση, την ανάπτυξη και την λειτουργία της βιοηθικής; Προκειμένου να απαντήσουμε ως αναρωτηθούμε πρώτον τι χαρακτηρίζει την βιοηθική, δεύτερον τους λόγους που εξηγούν το γιατί αναδύθηκε και τρίτον, τι είδους σχέσεις αναπτύσσονται μεταξύ βιοηθικής και βιοδικαίου και πως εντάσσεται η βιοηθική στο συνολικό ρυθμιστικό μοντέλο της βιοϊατρικής.

Α. Καταρχάς η βιοηθική έχει πλέον εγκαθιδρυθεί με τρεις διαφορετικές μορφές δηλαδή ως φιλοσοφικός στοχασμός, ως δημόσιος διάλογος και ως συνιστώσα ενός νέου μοντέλου οργάνωσης και ελέγχου της βιοϊατρικής, τη λεγόμενη συρρύθμιση.¹¹ Ως φιλοσοφικός στοχασμός, αποτελεί μια αναζήτηση αξιών που μπορούν να θεμελιώσουν ατομικές και συλλογικές αποφάσεις για τις επιστήμες της ζωής και της υγείας μέσω μιας λογικής επιχειρηματολογίας. Εστιάζεται μεν σε πρακτικά διλήμματα αλλά προσφέρει μια αξιολογική προοπτική θεώρησης της επιστημονικής δράσης στο σύνολο της. *Η βιοηθική δηλαδή αποτελεί τον κοινό τόπο μεταξύ της φιλοσοφίας και της βιοϊατρικής επιστήμης με τις πρακτικές εφαρμογές της και τα ευρύτερα κοινωνικά ζητήματα που αυτά εμπλέκονται.* Ένας κεντρικός ά-

¹⁰ Δελγιώργη 2011: 226 και 245, Γεωργοπούλου Π. Η στροφή της κοινωνικής σκέψης στις επιστήμες της πολυπλοκότητας. Κριτική, 2010 και Morin Ed. Introduction à la pensée complexe. Seuil, 2005.

¹¹ Rethimiotaki El. De la déontologie médicale à la bioéthique. Presses Universitaires de Septentrion, 2002 και Isambert F-A. Aux sources de la bioéthique. Le Débat, 1983/25 : 83-99. Ο όρος «βιοηθική» χρησιμοποιήθηκε από τον Αμερικανό βιολόγο Potter Van Rensselaer, ο οποίος στο βιβλίο του Bioethics: Bridge to the future. Prentice hall, 1971, την ορίζει ως ένα νέο πεδίο όπου η φιλοσοφία συναντά την επιστήμη προκειμένου ο άνθρωπος ως ανπόσπαστο μέρος της βιόσφαιρας αναζητά κριτήρια για το τι είναι σωστό και λάθος προκειμένου να ρυθμίσει την συμπεριφορά του ευρύτερα. Με την έννοια αυτή συμπεριλαμβάνει την περιβαλλοντολογική ηθική και την ηθική των επιστημών της ζωής και της υγείας.

ξονας του φιλοσοφικού αναστοχασμού για την βιοϊατρική επιστήμη είναι το ανθρώπινο σώμα και η ανθρώπινη ζωή, που καθώς χρησιμοποιούνται για θεραπευτικούς σκοπούς τείνουν να εργαλειοποιηθούν και να εμπορευματοποιηθούν για δημόσιους και ιδιωτικούς σκοπούς. Επιπλέον η βιοϊατρική είναι προϊόν διεπιστημονικότητας και η βιοηθική αναπτύσσεται μέσα από το διάλογο μεταξύ επαϊόντων από διάφορες επιστημονικές ειδικότητες. Δημιουργήθηκε εξαιτίας της κατάλυσης των διαχωριστών γραμμών που εμποδίζουν την ανταλλαγή της γνώσης και της επιχειρηματολογίας περί του πρακτέου. Αποτελεί λοιπόν ένα δημόσιο διάλογο μεταξύ «επαϊόντων», δηλαδή όσων νομιμοποιούνται προοδευτικά ως τέτοιοι ενώπιον της κοινής γνώμης, κυρίως μέσω των Μ.Μ.Ε. Πρόκειται για επιστήμονες, φιλοσόφους, θεολόγους, νομικούς και εκπροσώπους διεθνών και κρατικών οργανισμών, ιδιωτικών φορέων δράσης και ομάδων της κοινωνίας πολιτών. Στο πλαίσιο αυτού του διαλόγου ενημερώνονται οι πολίτες και ευαισθητοποιείται η κοινή γνώση στις κοινωνικές αξίες που διακυβεύονται και τα μεγάλα ηθικά διλήμματα που θέτει η τεχνοεπιστημονική ανάπτυξη. Η βιοϊατρική είναι μια τεχνολογία που εμπλέκει επιστημονικές θεωρίες, με θεραπευτικές μεθόδους και κοινωνικές πρακτικές που θέτουν σύνθετα προβλήματα. Η ιδιάζουσα δυσκολία να αναδειχθούν οι πολλαπλές όψεις των βιοηθικών ζητημάτων στη δημόσια συζήτηση δεν οφείλεται μόνο στην συρρίκνωση της δημόσιας σφαίρας και την δυστροφία της δημοκρατίας στις σύγχρονες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες. Οφείλεται επίσης στην ανάδραση των αποτελεσμάτων και τεχνολογικών προϊόντων που γεννά η επιστημονική πρακτική, με ραγδαίο ρυθμό ανάπτυξης σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης και οξυμένου ανταγωνισμού, τα οποία διαρκώς την επαναδιαμορφώνουν.

Β. Η βιοηθική αναδύθηκε για να ενδυναμώσει αξιολογικά την λήψη πρακτικών αποφάσεων στην ίδια την ερευνητική κοινότητα αλλά και σε νομοκοινοπολιτικό επίπεδο. Οι ίδιοι οι γιατροί και οι επιστήμονες ανέδειξαν τις δυσκολίες να διαχειριστούν τεχνολογίες, να αξιολογήσουν κινδύνους και να συμφιλιώσουν αντικρουόμενα συμφέροντα. Έκδηλη ήταν και η πολιτική αμηχανία να θεμελιωθούν αξιολογικά κριτήρια στάθμισης προκειμένου να ληφθούν αποφάσεις για την ορ-

γάνωση των βιοϊατρικών πρακτικών. Από την μια διαφαίνονται μεγάλες, πολλές φορές ανατρεπτικές θεραπευτικές, προγνωστικές και βελτιωτικές δυνατότητες και από την άλλη ελλοχεύουν οι κίνδυνοι της εργαλειοποίησης και εμπορευματοποίησης του ανθρώπινου σώματος και της ανθρώπινης ζωής, η παρέμβαση με άγνωστα και ανεξέλεγκτα αποτελέσματα και η προσβολή ατομικών δικαιωμάτων όπως η ιδιωτικότητα. Η σύνθεση, η αρμοδιότητα και η λειτουργία των Επιτροπών Βιοηθικής φαίνεται ότι εμπνέονται από την ολογραφική αρχή, λύνουν την τεχνοκρατική και την θεωρητική ακαμψία ώστε οι συμμετέχοντες φιλόσοφοι και επιστήμονες να συνδέουν με αξιολογικές αρχές τα πρακτικά προβλήματα και τις όποιες λύσεις προτείνουν. Η βιοηθική επικράτησε προοδευτικά ως ένα μοντέλο ελέγχου των βιοϊατρικών πρακτικών μέσω διεπιστημονικών Επιτροπών με συμβουλευτική αρμοδιότητα. Μέσα από την περιπτωσιολογική αντιμετώπιση των ζητημάτων δημιουργήθηκε ένα πλέγμα κανόνων, οργάνων και διαδικασιών, που επένδυσαν αξιολογικά και οργάνωσαν πρακτικά τις κοινωνικές σχέσεις που υφαίνονται οι βιοϊατρικές πρακτικές. Οι Επιτροπές να μεν γνωμοδοτούν επί συγκεκριμένων ερωτημάτων αλλά προοδευτικά διαμόρφωσαν ένα σύνολο αρχών, που λειτούργησαν ως σημεία αναφοράς για όλους όσους εμπλέκονται στις βιοϊατρικές πρακτικές. Ενώ δεν διαθέτουν κανονιστική ισχύ και μηχανισμούς ελέγχου εμπνέουν νομοθέτες, δικαστές και θεσμικούς φορείς.

Η λειτουργική καινοτομία της βιοηθικής συνίσταται και στο ότι επιχειρεί να ενσωματώσει στους κανόνες και στις διαδικασίες της την αρχή της ανάδρασης. Οι Επιτροπές συχνά σταθμίζουν βιοηθικά διλήμματα προσωρινά ενώ καταλήγουν σε γνωμοδοτήσεις με αποκλίνουσες απόψεις. Τα ραγδαία εξελισσόμενα και έντονα αμφιλεγόμενα ερωτήματα απαντώνται προσωρινά, αφήνονται δηλαδή ανοιχτά και επαναδιαμορφώνονται όχι μόνον υπό την επίδραση των νέων τεχνολογικών δεδομένων αλλά και βάσει επαναξιολόγησης της εμπειρίας που κάθε φορά μεσολαβεί. Έτσι οι βιοηθικές αρχές διαμορφώνονται βήμα-βήμα ενώ συνεχώς εγείρονται νέα ζητήματα που ανανεώνουν την θεματολογία και την περιπτώσεις εφαρμογής τους.

Γ. Με βάση τα παραπάνω μπορεί κανείς να διερωτηθεί γιατί ήταν τόσο δύσκολο να ενεργοποιηθεί το δίκαιο ενόψει της ρύθμισης της βιοϊατρικής. Εκ των υστέρων οι λόγοι προβάλλουν πιο ξεκάθαρα! Σίγουρα η δεκαετία του '90 που ήταν ώριμες οι συνθήκες για ρύθμιση το κρατικό δίκαιο βρίσκονταν σε μια φάση μετάβασης, όπου έχανε την παλιά αίγλη ενώ ακόμα αναζητούνταν ο νέος ρόλος του, άρρηκτα συνδεδεμένο με τον κρατικό θεσμό. Επισημαίνεται ότι το σοβαρότερο επιχείρημα υπέρ της ακαταλληλότητας του δικαίου να ρυθμίσει την βιοϊατρική ήταν η βραδύτητα στην παραγωγή και ανανέωση των κανόνων του, η ακαμψία τους και η ανεπάρκεια εποπτείας και ελέγχου για την εφαρμογή τους. Το τελευταίο οξύνονταν στην περίπτωση της ρύθμισης της βιοϊατρικής με δεδομένη την διασυνοριακή κυκλοφορία της χρηματοδότησης, της επιστημονικής τεχνογνωσίας και δικτύωσης καθώς και της διακίνησης των προϊόντων και των υπηρεσιών της. *Εντέλει μεταξύ βιοηθικής και βιοδικαίου αναπτύχθηκε μια κυκλική επικοινωνία, ένα πλέγμα που σχηματίζουν οι ανταγωνιστικές και συμπληρωματικές σχέσεις τους μέσω του οποίου ρυθμίζονται οι κοινωνικές σχέσεις που υφαίνονται οι βιοϊατρικές πρακτικές.*¹² Αυτό σημαίνει ότι η βιοηθική δεν στεγανοποιείται αλλά επικοινωνεί με το δίκαιο και αντίστροφα. Στην πράξη η ρύθμιση της βιοϊατρικής επιτυγχάνεται μέσω του συντονισμού περισσότερων κανονιστικών συστημάτων με πορώδη και ρευστά όρια. Οι κανόνες μετακυλούνται και τα όργανα συνδυάζονται κατά τέτοιο τρόπο ώστε η βιοϊατρική ρυθμίζεται πλέον μέσω ενός θεσμικού δικτύου του οποίου κάθε κόμβος μπορεί να συμβάλλει σε ένα ρευστό και διαρκώς ανοιχτό αποτέλεσμα. Πρόκειται για ένα φαινόμενο νομικού πλουραλισμού που δεν είναι απλώς μια θεωρητική υπόθεση αλλά μια κανονιστική αρχή.¹³ Το κρατικό δίκαιο συμ-

πλέκεται διαρκώς, επικοινωνεί κυκλικά όχι μόνο με το υπερεθνικό και διεθνικό αλλά και με τα κανονιστικά πλέγματα της τεχνοεπιστήμης και της βιοηθικής προκειμένου να επιτευχθεί η ρύθμιση της βιοϊατρικής. Αυτό το μοντέλο συντονισμού απαιτεί αμοιβαίες προσαρμογές, συνεχή συντονισμό, επαναδιαπραγμάτευση και επαναξιολόγηση. Οι συγκρούσεις δεν επιλύονται πάντα και η αβεβαιότητα δεν μπορεί να εξαλειφθεί εντελώς.¹⁴ Εάν και κατά πόσο εγκαθιδρύεται και λειτουργεί ώστε να διασφαλίζει ένα ικανοποιητικό βαθμό αποτελεσματικότητας εξαρτάται από τις συγκεκριμένες συνθήκες, οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτισμικές που επικρατούν σε μια χώρα σε μια χρονική περίοδο. Αυτές άλλοτε διευκολύνουν και άλλοτε δυσχεραίνουν την ανάπτυξη του. Η ελληνική περίπτωση φαίνεται να βρίσκεται κάπου στην μέση.

3. Η πολυπλοκότητα και το ελληνικό μοντέλο ρύθμισης της βιοϊατρικής

Η ανάπτυξη της βιοηθικής στην Ελλάδα έλαβε μια ισχυρή ώθηση όταν ιδρύθηκε η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, με τον ν.2667/1998 με αποστολή να λειτουργήσει ως κόμβος επικοινωνίας μεταξύ πολιτικής εξουσίας, επιστημονικής κοινότητας και των πολιτών. Επίσης ήταν σημαντική η ίδρυση της Εθνικής Επιτροπής Δεοντολογίας κλινικών δοκιμών που εδρεύει στον ΕΟΦ.¹⁵ Όπως χαρακτηριστικά παρατήρησε ο πρώτος Πρόεδρος της Ε.Ε.Β. Γεώργιος Κουμάντος είναι δύσκολο να καθοριστεί η αποστολή μιας τέτοιας Επιτροπής πολύ περισσότερο από την στιγμή που προέρχεται από το κράτος διότι «το Κράτος εκφράζει τη βούληση του με κανό-

¹² Ρεθυμιωτάκη Ελ. Η ρύθμιση της βιοϊατρικής και το μετανεωτερικό παράδειγμα της σχέσης του δικαίου με την ηθική, σε: Στ Τσινόρεμα, Κ Λούη (επιμ). Θέματα Βιοηθικής. Η Ζωή, η Κοινωνία και η Φύση μπροστά στις προκλήσεις των Βιοεπιστημών. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2013:171-192 και Sousa Santos (de) B. Toward a New Legal Common Sense, Law, Globalization and emancipation. LexisNexis, 2004.

¹³ Melissaris Em Ubiquitous Law. Legal Theory and the Space for Legal Pluralism. Ashgate, 2009.

¹⁴ Tamanaha B. Understanding Legal Pluralism: Past to Present, Local to Global, <http://www.jus.uio.no/smr/english/research/areas/diversity/Docs/understanding-legal-pluralism-past-to-present-local-to-global.pdf> και Ρεθυμιωτάκη Ελ. Νομικός πλουραλισμός και ιδιωτικό διεθνές δίκαιο. Η οπτική της κοινωνιολογίας του δικαίου, σε: Τιμητικό τόμο Σπ. Βρέλλη, Σε αναζήτηση της δικαιοσύνης. Νομική Βιβλιοθήκη, 2014:825-846.

¹⁵ Ιδρύθηκε με τον ν. 2667/1998 που λειτούργησε από το 2000 (ΥΑ ΔΥΓ3/89292/31.12.2003 ενσωματώνοντας Οδηγία 2001/20/ΕΚ για την εναρμόνιση των ορθών πρακτικών κατά τις κλινικές μελέτες φαρμάκων για τον άνθρωπο).

νες δικαίου ενώ οι κανόνες ηθικής προέρχονται από την κοινωνία και η τήρηση τους είναι έργο της ατομικής συνείδησης».¹⁶ Άρα εξαρχής στόχος ήταν η ανάπτυξη του διαλόγου μεταξύ των δύο και η διάχυση των συμπερασμάτων του. Ειδικότερα η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής έθεσε ως πρωταρχικό στόχο να επισημάνει τα προβλήματα που ανακύπτουν, τις επιλογές που προσφέρονται και τις ευρύτερες επιπτώσεις που μπορεί κάθε μια να έχει ενώπιον του νομοθέτη (όταν έχουν επαρκώς ωριμάσει για ρύθμιση) αλλά και της κοινής γνώμης. Πράγματι στις γνωμοδοτήσεις και τις συστάσεις της η Επιτροπή, επεξεργάστηκε τα ζητήματα κινούμενη μεταξύ τεχνοεπιστημονικών, ηθικών και νομικών αξιολογήσεων¹⁷ καλύπτοντας διαρκώς τις συνεχείς εξελίξεις και τις νέες πρακτικές. Η διεπιστημονική ανταλλαγή λειτουργήσε και επέφερε γόνιμα αποτελέσματα. Η διαλογική αρχή επέτρεψε να αναδειχθούν οι εντάσεις μεταξύ των τριών κανονιστικών συστημάτων ενώ οι διαφωνίες όπου υπήρξαν ενσωματώθηκαν στις γνωμοδοτήσεις της Επιτροπής. Η όσμωση του επιστημονικού με τον φιλοσοφικό λόγο καθώς και η διαπραγμάτευση της πολυπλοκής σχέσεις μεταξύ αιτιών και αποτελεσμάτων όσον αφορά ειδικότερα το ελληνικό μοντέλο ρύθμισης της βιοϊατρικής, πραγματοποιήθηκε στο μέτρο του δυνατού ιδίως μετά την ανάπτυξη του θεωρητικού στοχασμού για την βιοηθική αλλά και τις νομικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην διάχυση της Βιοηθικής στους πολίτες και στην ευαισθητοποίηση των μαθητών. Τα τελευταία χρόνια όσο πιο πολύ γίνεται αντιληπτή (πολλές φορές εκ των υστέρων) η ανάγκη μιας συνολικής οργάνωσης και εποπτείας της βιοϊατρικής τόσο περισσότεροι φορείς αποτείνονται στην Επιτροπή ώστε να ενεργοποιηθούν οι αρμόδιοι προς αυτήν την κατεύθυνση.

Ωστόσο προκειμένου να αποτιμηθεί το εάν και κατά πόσον η βιοηθική έχει αναπτυχθεί και λειτουργεί ως ρηξικέλευθη μορφή οργάνωσης και ελέγχου της βιοϊατρικής που διαπλέκεται με το δίκαιο στο πλαίσιο ενός ρυθμιστικού μοντέ-

λου που χαρακτηρίζει η πολυπλοκότητα πρέπει να εξετασθεί αφενός εάν συνδυάζεται η ρύθμιση με την αυτορρύθμιση, με τρόπο ώστε το νέο μοντέλο να νομιμοποιείται και να λειτουργεί αποτελεσματικά για τους άμεσα εμπλεκόμενους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς δράσης και τους πολίτες. Εάν δηλαδή λειτουργούν οι μηχανισμοί αξιολόγησης και ελέγχου σε νομοθετικό, διοικητικό επίπεδο σε συνδυασμό με τις επιτροπές και επομένως εάν παρατηρείται κανονιστική όσμωση ηθικής και δικαίου σε συνδυασμό με τεχνοεπιστημονικούς κανόνες καλής πρακτικής. Αφετέρου πρέπει να εκτιμηθεί εάν και κατά πόσον αναπτύσσεται ένας διαρκώς ανοιχτός δημόσιος διάλογος ώστε να διασφαλίζεται όχι μόνον η ενημέρωση των πολιτών αλλά και η συμμετοχή τους στη λήψη των αποφάσεων τόσο ατομικά όσο και συλλογικά. Εξετάζοντας ειδικότερα τα θέματα στα πεδία των επιμέρους πρακτικών¹⁸ διαπιστώνεται ότι έχουν γίνει σημαντικά βήματα αλλά εκκρεμούν κάποια εξίσου κρίσιμα τα οποία και αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για να λειτουργήσει αποτελεσματικά το παραπάνω μοντέλο. Έτσι π.χ. όσον αφορά την ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή να μεν το κράτος έχει θέσει σε ισχύ ένα πλήρες και καινοτόμο πλαίσιο και έχει ιδρύσει μια Ανεξάρτητη Αρχή για αρμόδια για την διοικητική οργάνωση και εποπτεία των κέντρων αλλά τόσα χρόνια αργότερα δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί η διαδικασία! Ναι μεν λειτουργούν επιτροπές βιοηθικής στα περισσότερα πανεπιστημιακά ιδρύματα και ερευνητικά κέντρα ενόψει και ότι πλέον αποτελεί προϋπόθεση χρηματοδότηση από τα ευρωπαϊκά προγράμματα αλλά ακόμα δεν έχουν τεθεί σε λειτουργία οι διεπιστημονικές επιτροπές παντού στα νοσοκομεία. Ναι μεν υπάρχει νομοθετικό πλαίσιο για τις τράπεζες βιολογικού υλικού αλλά η αδειοδότηση τους παραμένει σε εκκρεμότητα. Η ενεργοποίηση του δημόσιου διαλόγου και ενώπιον των ΜΜΕ δεν γίνεται παρά αποσπασματικά ενώ δεν φαίνεται να μπορεί ακόμα να ευ-

¹⁶ Κουμάντος Γ. Προβλήματα Βιοηθικής. Αθήνα. Εκδόσεις Πόλις 2003: 11-12.

¹⁷ Βιδάλης Τ. Βιοηθική και δίκαιο: το πρόβλημα της ρύθμισης. Επιστήμη και Κοινωνία, 2002:107-118.

¹⁸ Ρεθυμιωτάκη Ελ. Η βιοηθική ως μοντέλο ρύθμισης και ελέγχου της βιοϊατρικής στην Ελλάδα: απολογισμός και μελλοντικές προκλήσεις, σε: Μ Κανελλοπούλου- Μπότη, Φ. Παναγοπούλου-Κουντατζή (επιμ.). Ιατρική Ευθύνη και Βιοηθική, Σύγχρονες Προσεγγίσεις και προοπτικές του μέλλοντος. Broken Hill Partners Ltd, 2014:295-317.

αισθητοποιήσει τους πολίτες ώστε να αυτοί να συνειδητοποιήσουν με ποιο τρόπο τους αφορά άμεσα. Η ανάπτυξη ενός πολύπλοκου μοντέλου οργάνωσης και ελέγχου της βιοϊατρικής, συστατικό μέρος του οποίου είναι και η βιοηθική προϋποθέτει ένα consensus επί της διαδικασίας για το ποιος δικαιούται να συμμετέχει και με ποιους

όρους στη διαβούλευση και στις αποφάσεις, στην οργάνωση και την αξιολόγηση των βιοϊατρικών πρακτικών. Η αναζήτηση του φαίνεται να συνεχίζεται ακόμα.

Πρωτότυπη Εργασία

Η ανθρωπολογική έρευνα της δωρεάς ωαρίων στην Ελλάδα: πολιτισμικές αντιλήψεις, κοινωνικές πρακτικές και νομικοί κανόνες

Ειρήνη Τουντασάκη

Αν. Καθηγήτρια Ανθρωπολογίας της Συγγένειας στη Σύγχρονη Ελλάδα, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

tountasaki@panteion.gr

Περίληψη

Η θεσμική νομιμοποίηση της χρήσης των ιατρικών αναπαραγωγικών τεχνολογιών αποτυπώνει την προσπάθεια του νομοθέτη να ανταποκριθεί στα νέα κοινωνικά δεδομένα, να δώσει απάντηση στα αιχμηρά ηθικά και νομικά διλήμματα που συνεπάγεται η ιλιγγιώδης εξέλιξη της βιοϊατρικής και της βιοτεχνολογίας. Ωστόσο, τα νομοθετικά κείμενα δεν συνιστούν μια απλή καταλογογράφηση κανόνων. Αντανακλούν τις κοινωνικοπολιτισμικές αντιλήψεις και αναπαραστάσεις που χαρακτηρίζουν συγκεκριμένες ιστορικές και πολιτικές συνθήκες ενώ συγχρόνως επιδρούν και συμβάλλουν στη διαμόρφωση των επιλογών των κοινωνικών υποκειμένων.

Αυτήν τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στους νομικούς κανόνες και τις κοινωνικές πρακτικές προσπαθώ να παρακολουθήσω μέσα από το παράδειγμα της δικαιοσύνης νομιμοποίησης της αναπαραγωγικής τεχνικής, η οποία στην ελληνική γλώσσα σημαίνεται με τον όρο «δωρεά ωαρίων». Αντλώντας από τη συνδυαστική συναρμογή της ανάλυσης των νομοθετικών διατάξεων με την επεξεργασία των δεδομένων ανθρωπολογικής έρευνας που αναπαράγουν τον λόγο των υποκειμένων, επιχειρώ να καταδείξω πώς τα νομοθετικά κείμενα όχι μόνο συνηγορούν, αλλά και επιτείνουν την προσπάθεια των υπογόνιμων ζευγαριών να κανονικοποιήσουν τη διαφορετικότητα της εξωσωματικής γονιμοποίησης, να φυσικοποιήσουν την απόκτηση του παιδιού. Η ανωνυμία μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων προσώπων, η μυστικότητα που περιβάλλει όλη τη διαδικασία πρόσβασης/χρήσης του ξένου γενετικού υλικού και η κατασκευή φαινοτυπικών ομοιοτήτων ανάμεσα στο παιδί και τους υποψήφιους γονείς δεν ανταποκρίνονται μόνο στις κανονιστικές επιταγές των νομοθετικών διατάξεων αλλά συνιστούν ταυτόχρονα στρατηγικές πρακτικές που τα κοινωνικά υποκείμενα προτάσσουν προκειμένου η παραδοξότητα της συμμετοχής της δότριας να απαλειφθεί, η χρήση των ξένων ωαρίων να φυσικοποιηθεί, να συντελεσθεί, με άλλα λόγια, η τέλεια μίμηση της φύσης.

Anthropological Research on the technique of egg donation in Greece: cultural conceptualizations, social practices, legislative provisions

Eirini Tountasaki

**Associate Professor of Social Anthropology, Department of Social Anthropology,
Panteion University of Social and Political Sciences**

Abstract

Legislative provisions regarding the use of reproductive technologies prove the attempt of law to respond to the new social needs and to supply answers to acute ethical and legal dilemmas which have arisen as a result of the dramatic progress of biotechnologies. Nevertheless, legislation must not appear as a simple list of rules. It reflects sociocultural conceptions and reconfigurations which characterize particular historical and political situations while at the same time affect and contribute to the shaping of the social agents choices.

I attempt to analyze this interaction between legislative provisions and social practices through the case of legislation of the egg donation technique. Drawing from the combination of the study of laws with the analysis of the anthropological research data -which reproduce the agents discourse- I try to show that legislation does not only defend but also reinforce the infertile couples attempt to normalize the oddity of medically assisted reproduction, to naturalize the birth of a child. The anonymity between all involved parties, the secrecy surrounding the whole process of the use of the egg donors and the construction of similarities between the child and the candidate parents not only meet the regulatory requirements of the legislative provisions but at the same time constitute strategies activated by the agents in order for the donor to be eliminated, the use of foreign eggs to be naturalized, the technique of assisted reproduction to imitate natural reproduction.

Αφετηριακή παραδοχή του κειμένου -παραδοχή η οποία, κατά τη γνώμη μου, διαπερνά ολόκληρο το επιστημονικό έργο του καθηγητή Θ. Παπαχρίστου- αποτελεί το γεγονός ότι τα νομοθετικά κείμενα δεν συνιστούν απλά μια καταλογογράφηση κανόνων, αλλά κατατείνουν στην οργάνωση μιας ορισμένης μορφής αφήγησης, η οποία αντλεί και ταυτόχρονα αντανακλά τις πολιτισμικές αντιλήψεις και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, που χαρακτηρίζουν συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες. Εκκινώντας λοιπόν από αυτό το αφετηριακό σημείο, θα επιχειρήσω να παρακολουθήσω πώς η δικαϊκή νομιμοποίηση της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής¹ συναρθρώνεται με τις

κοινωνικές πρακτικές και, κυρίως, με τις στρατηγικές που τα κοινωνικά υποκείμενα ενεργοποιούν προκειμένου να κανονικοποιήσουν τη διαφορετικότητα της εξωσωματικής γονιμοποίησης, να παρακάμψουν την τεχνητότητα της αναπαραγωγικής ιατρικής και να φυσικοποιήσουν την απόκτηση του παιδιού.²

Στις δυτικές κοινωνίες, η κυρίαρχη ιδεολογία της συγγένειας, όπως συμπυκνώνεται στη γνωστή εκφορά «το αίμα νερό δεν γίνεται», επιτάσσει «κανονική» (εννοουμένη ως φυσική) να θεωρείται η συγγένεια, η οποία απορρέει από τη βιολογική σύνδεση των δύο γεννητόρων με τα παιδιά τους. Μέχρι τη διάδοση της χρήσης των ιατρικών αναπαραγωγικών τεχνολογιών, η γνώση των βιολογικών δεσμών ερμήνευε και ταυτόχρονα εξασφάλιζε τις συγγενειακές συνδέσεις, στο μέτρο που η ιδιότητα του γεννήτορα και γονέα ταυτιζόταν εξ ορισμού στα ίδια πρόσωπα και τα παιδιά θεωρούνταν απόρροια της πρόσμιξης, με όρους απόλυτης εξίσωσης, του βιογενετικού υλικού και των δύο γεννητόρων. Στη λογική αυτή, η ακύρωση της βιολογικής συνεισφοράς της μη-

¹ Τα βασικά νομοθετικά κείμενα, με τα οποία θεσμοθετείται η επιτρεπτική προσφυγή στην ιατρικά υποβοηθούμενη αναπαραγωγή είναι ο ν. 3089/2002 «Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή» (ΦΕΚ 327 Α' / 23.12.2002) και ο ν. 3305/2005 «Εφαρμογή της Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής» (ΦΕΚ 17 Α' / 27.1.2005). Με τον ν. 3089/2002 οριοθετείται το βιοηθικό πλαίσιο και οι γενικές προϋποθέσεις της χρήσης των αναπαραγωγικών τεχνολογιών, ρυθμίζονται οι επιπτώσεις των τεχνικών υποβοήθησης της φυσικής αναπαραγωγής στην ίδρυση συγγενειακών σχέσεων και, ταυτόχρονα, κατοχυρώνονται τα κληρονομικά δικαιώματα των παιδιών που γεννιούνται με τη βοήθεια της βιοτεχνολογίας. Με τον ν. 3305/2005 επιχειρείται, κατά κύριο λόγο, η ρύθμιση των τεχνικών και διαδικαστικών ζητημάτων, που απορρέουν από τη χρήση των αναπαραγωγικών τεχνολογιών: καθορίζονται οι προδιαγραφές, οι όροι και οι συνθήκες λειτουργίας των σχετικών ιατρικών μονάδων, των τραπεζών κρυσυντήρησης και της Εθνικής Αρχής Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής, ρυθμίζεται το επιτρεπόμενο πλαίσιο για την κρυσυντήρηση και την έρευνα στο γεννητικό υλικό, θεσπίζονται ποινικές και διοικητικές κυρώσεις για τις παραβάσεις των διατάξεων και των δύο νόμων, προβλέπεται η κάλυψη των δαπανών εφαρμογής των μεθόδων της ιατρικής υποβοήθησης από τους ασφαλιστικούς οργανισμούς και την κοινωνική πρόνοια. Τέλος, με το τρίτο κεφάλαιο του πρόσφατου ν. 4272/2014 (ΦΕΚ 145 Α' / 11.7.2014) γίνονται ορισμένες τροποποιήσεις και συμπληρώσεις στον ν. 3305/2005 αναφορικά με τη διάρκεια της κρυσυντήρησης, τη διάθεση γονιμοποιημένων ωαρίων και γαμετών, τους περιορισμούς ως προς τον επιτρεπόμενο αριθμό διάθεσης γαμετών από τον ίδιο δότη, την ίδια δότρια, τους όρους και τις προϋποθέσεις ίδρυσης ιατρικών μονάδων και τραπεζών κρυσυντήρησης και τη στελέχωση/λειτουργία της Εθνικής Αρχής Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής. Για τη θεσμοθετική κανονικοποίηση των

βιοτεχνολογικών καινοτομιών στην Ελλάδα και μια ανθρωπολογική ανάγνωση της υποδοχής των σχετικών νομοσχεδίων από το κοινοβουλευτικό σώμα βλ. Τουνταςάκη Ε. “Βιολογική”, “γενετική” και “κοινωνικοσυναισθηματική” μητέρα: εννοιολογήσεις της μητρότητας και της οικογενειακότητας στον κοινοβουλευτικό λόγο αναφορικά με την Ιατρική Υποβοήθηση στην Ανθρώπινη Αναπαραγωγή. In: Β. Καντσά (ed) Η Μητρότητα στο Προσκήνιο: Σύγχρονες Έρευνες στην Ελληνική Εθνογραφία. Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013: 119-146.

² Το παρόν κείμενο αντλεί από την ανθρωπολογική μελέτη που πραγματοποίησα από το 2009 στην Αθήνα αναφορικά με τους μετασχηματισμούς και τις ανασηματοδοτήσεις, που οι νέες τεχνολογίες αναπαραγωγής -και ειδικότερα η τεχνολογική μέθοδος της δωρεάς ωαρίων- έχουν προκαλέσει στους τρόπους εννοιολόγησης της γονεϊκότητας και της συγγενειακότητας στο εσωτερικό της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Η συγκεκριμένη μελέτη υποστηρίζεται από εθνογραφικά δεδομένα, τα οποία προέρχονται τόσο από προσωπικές συνεντεύξεις με υιογονήτες γυναίκες, όσο και από την παρακολούθηση των συνεδριών ψυχολογικής στήριξης που το Σωματείο Υποστήριξης Γονιμότητας «Κυβέλη» οργανώνει με την εποπτεία ειδικευμένου κλινικού ψυχολόγου στους χώρους των γραφείων του την πρώτη και την τρίτη Τετάρτη κάθε μήνα (βλ. Τουνταςάκη Ε. Το παιδί που μεγαλώνει μέσα σου θα πάρει και από σένα. Δωρεά Ωαρίων, Μητρότητα και Συγγένεια. Πατάκης, 2015).

τέρας, που συνεπάγεται η ετερόλογη εξωσωματική με χρήση ξένων ωαρίων,³ φαντάζει καταργητική της μητρικής ταυτότητας και ταυτόχρονα καταλυτική της μητρικής κληρονομικότητας. Η αίσθηση του «ξένου» γενετικού υλικού, το οποίο εισχωρώντας στο σώμα τους θα μεταφέρει τη βιολογική κληρονομικότητα μιας «ξένης» γενεαλογικής γραμμής, προκαλεί στις λήπτριες/υποψήφιες μητέρες έντονο φόβο ή και πανικό, ενώ τους δημιουργεί αναρωτήσεις αναφορικά με τη διατήρηση της οικογενειακής ταυτότητας και την ένταξη του παιδιού στον συγγενειακό ιστό. Οι γυναίκες ταλαντεύονται ανάμεσα στην έντονη επιθυμία τους να αποκτήσουν παιδί και στην απόγνωση που προκαλεί η αναπόδραστη αναγκαιότητα της προσφυγής στη «βοήθεια» ενός τρίτου προσώπου. Αυτό το τρίτο πρόσωπο, η δότρια, είναι αυτό που αναμφισβήτητα προκαλεί τις μεγαλύτερες συγκρούσεις και τις κρισιμότερες αμφιθυμίες.

Ως προς τη διαδικασία της διαμεσολαβητικής εμπλοκής της δότριας, η συμβολή των νομοθετικών κειμένων αναδεικνύεται ιδιαίτερα καθοριστική, στον βαθμό που οι νομοθετικές διατάξεις εκχωρούν επίσημα στις ιατρικές μονάδες το δικαίωμα και την εξουσία επιλογής του προσώ-

που, οι γαμέτες του οποίου θα χρησιμοποιηθούν σε κάθε κύκλο θεραπείας (άρθρο 9 παράγραφος 3 του ν. 3305/2005). Κατά κανόνα, στους υποψήφιους γονείς δεν διαβιβάζεται κανένα στοιχείο της ταυτότητας της δότριας και επομένως δεν μπορούν να έχουν και οποιαδήποτε πληροφορία σχετικά με την καταγωγή της, την κοινωνικοοικονομική της προέλευση και, πολύ περισσότερο, τα κίνητρα που υπαγορεύουν τη συγκεκριμένη «δωρεά». Τα μόνα στοιχεία αναφορικά με τη δότρια, που ενδέχεται να κοινοποιηθούν, αφορούν στην υγεία της, αλλά και πάλι χωρίς να συγκεκριμενοποιούνται απόλυτα. Έτσι, οι υποψήφιοι γονείς αφήνονται στα χέρια του ιατρικού προσωπικού των εξειδικευμένων μονάδων, το οποίο επιλέγει τα ωάρια, ενίοτε τα καταψύχει, συντονίζει τα σώματα της δότριας και της λήπτριας, και οργανώνει την *in vitro* γονιμοποίηση και την εμβρυομεταφορά στη μήτρα της λήπτριας/υποψήφιας μητέρας.

Η επιλογή και η οριστικοποίηση της συμμετοχής του τρίτου προσώπου συνεπάγεται το ξεκίνημα μιας «δημιουργικής διεργασίας» (*travail créatif*), όπως την ονομάζουν οι J. Bestard και G. Orobítg. Πρόκειται για ένα πολυσχιδές εγχείρημα, το οποίο εμπλέκοντας τη δότρια και τη λήπτρια σε μια συμπληρωματική, αλλά και μαζί αντιθετική αμοιβαιότητα, κατατείνει στην ανασηματοδότηση των τεχνολογικών παρεμβάσεων, ώστε να μετατραπούν σε σημαινόμενα της κοινωνικής αναπαραγωγής. Οι δότριες οφείλουν να διαχωρίσουν τη βιολογική τεκνοποίηση από την κοινωνική αναπαραγωγή (διαδικασία απουποστασιοποίησης, *désubstantialisation*) ενώ αντίθετα οι λήπτριες, από τη δική τους πλευρά, οδηγούνται μέσω της χρήσης των ξένων ωαρίων να συντήξουν τη (μη βιολογική) τεκνοποίηση με την κοινωνική τους αναπαραγωγή (διαδικασία ανα-υποστασιοποίησης, *resubstantialisation*).⁴

Στη διάρκεια αυτής της προσπάθειας, το καθεστώς της ανωνυμίας, που επιβάλλουν τα νομοθετικά κείμενα και το οποίο οι Μονάδες Ιατρ-

³ Πρόκειται για μια μέθοδο τεχνητής γονιμοποίησης, η οποία σε διεθνές επίπεδο έχει αρχίσει να εφαρμόζεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και στην ελληνική γλώσσα έχει επικρατήσει να σημαίνεται με τον όρο «δωρεά ωαρίων». Στην περίπτωση χρήσης της συγκεκριμένης μεθόδου, ακολουθούνται τα στάδια της κλασικής εξωσωματικής γονιμοποίησης, με τη διαφορά ότι η όλη διαδικασία προϋποθέτει τη συμμετοχή τριών προσώπων, δύο γυναικών, της δότριας και της λήπτριας, καθώς και του συζύγου/συντρόφου της λήπτριας. Αρχικά η δότρια υποβάλλεται σε ορμονική θεραπεία, ώστε να προκληθεί ελεγχόμενη διέγερση των ωοθηκών και ωοθυλακιορρηξία. Ακολουθεί η επεμβατική συλλογή των ωοκυττάρων από τις ωοθήκες της δότριας, η καλλιέργεια και η έκθεσή τους *in vitro* σε κατεργασμένο πληθυσμό σπερματοζωαρίων του συζύγου/συντρόφου της λήπτριας, η καλλιέργεια των γονιμοποιημένων ωαρίων *in vitro* επί 2-6 ημέρες και η επιλογή εκείνων που εκδηλώνουν τα καλύτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά και, τέλος, η μεταφορά και η εμφύτευση των γονιμοποιημένων ωαρίων στην κοιλότητα της μήτρας της λήπτριας. Το έμβρυο, δηλαδή, δημιουργείται από το γενετικό υλικό μιας γυναίκας, αλλά τρέφεται με τον πλακούντα και μεγαλώνει στη μήτρα μιας άλλης, η οποία στη συνέχεια θα το γεννήσει και θα αναλάβει την ανατροφή του.

⁴ Bestard J, Orobítg G. Le paradoxe du don anonyme. Signification des dons d'ovules dans les procréations médicalement assistées. In: E. Porquieres i Gené (ed) Défis contemporains de la parenté. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2009:279.

ρικά Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής⁵ (ενδεχομένως και για δικούς τους πρόσθετους λόγους) τηρούν απαρέγκλιτα, ανάγεται σε στρατηγική, την οποία υιοθετούν και αναπτύσσουν οι λήπτριες προκειμένου να αποξενώσουν τη δότρια και να περιχαρακώσουν τα όρια στη σχέση τους μαζί της. Η ανωνυμία δίνει στις υποψήφιες μητέρες τη δυνατότητα να εμπλέκονται σε μία «αφηρημένη κοινωνικότητα» (abstract sociality), όπως την ονομάζει ο J. Bestard,⁶ να αποκτούν, δηλαδή, με τη δότρια μια σχέση απροσδιόριστη, χωρίς όνομα και άρα χωρίς συνέπειες στο κοινωνικό επίπεδο. Η ανώνυμη δωρεά μιας άγνωστης δότριας δεν προϋποθέτει -και πολύ περισσότερο δεν απαιτεί- τη δημιουργία οικειότητας και την αναγκαστική εμπλοκή σ' ένα δίκτυο αμοιβαίων επαφών, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, των στοιχείων δηλαδή που συνιστούν τα διακριτικά γνωρίσματα των συγγενειακών σχέσεων. Υπό αυτούς τους όρους, η ανωνυμία μπορεί να εγγυηθεί τη δυνατότητα απόλυτου διαχωρισμού της συγγένειας από τις βιολογικές σχέσεις, οι οποίες στην περίπτωση που μας απασχολεί εδώ, οφείλουν να απεκδύονται ή ηθελημένα να στερούνται κοινωνικής αναγνώρισης. Οι γυναίκες, με τις οποίες συνομίλησα, θεωρούν ότι μόνον έτσι μπορεί να ανασχεθούν οι απειλητικές ανατροπές, που συνεπάγεται η παρέμβαση του τρίτου προσώπου και να διαφυλαχθεί η «κανονική» οικογενειακότητα, με τον μητρικό ρόλο να αναλαμβάνεται ακέραιος από τις ίδιες, χωρίς τον φόβο επιμερισμού και τυχόν διεκδικήσεων εκ μέρους της δότριας. Όπως προκύπτει λοιπόν, η ανωνυμία δεν ανταποκρίνεται μόνο στις θεσμικές επιταγές των νομοθετικών κειμένων, αλλά σε συνάρτηση με τις νομοθετικές διατάξεις, διεκδικείται εν είδει δικαιώματος εκ μέρους των υποψήφιων γονέων προκειμένου να αναδειχθεί σε εργαλειώδες μέσο, το οποίο επιτείνει τη διαδικασία αποξένωσης της δότριας και αποπροσωποποίησης των γαμετών. «Η αποπροσωποποίηση σημα-

τοδοτεί τη συμβολική απότμηση ενός στοιχείου από το σώμα που το παρήγαγε έτσι ώστε αυτό το στοιχείο να αποβεί ένα απλό 'υλικό' και πιο συγκεκριμένα να μετατραπεί σε 'εναλλάξιμο υλικό αναπαραγωγής'».⁷

Προς την κατεύθυνση της αποπροσωποποίησης, η φυσική απότμηση, που επιχειρείται με την ιατρική επέμβαση της ωοληψίας, δεν αρκεί αυτή καθαυτή. Στο σημείο αυτό τα νομοθετικά κείμενα, με την επιτασσόμενη ανωνυμία, παρεμβαίνουν καθοριστικά, εγκαθιδρύοντας, σε συμβολικό αυτή τη φορά επίπεδο, την αποκοπή των ωαρίων από τη δότρια. Η θεσμική επιταγή της ανωνυμίας συνεπικουρεί και ταυτόχρονα νομιμοποιεί την προσπάθεια των υποψήφιων γονέων να εκλάβουν τα προϊόντα του ανθρώπινου σώματος -τα ωάρια εν προκειμένω- ως αντικείμενα, «απρόσωπα πράγματα» που, έχοντας απολέσει τη βιολογική τους υπόσταση, ενέχουν μόνο υλικές ποιότητες, ακριβώς όπως τα αντικείμενα που εμπλέκονται στις εμπορευματικές συναλλαγές. Τα ωάρια λοιπόν, αποκομμένα από το σώμα της δότριας χάνουν τη σχεσιακή τους λειτουργία, αντιστοιχούν σε μια αφηρημένη «ουσία», η οποία δεν φέρει κοινωνική ταυτότητα και, επομένως, δεν μπορεί να θεμελιώσει τη γενετική σύνδεση της δότριας με το παιδί. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει η I. Théry, στις περιπτώσεις αυτές, «η ανωνυμία δεν οφείλεται στην απλή άγνοια -κατ' αναλογία με τις περιπτώσεις των έκθετων παιδιών των οποίων οι γεννήτορες καθόσον άγνωστοι παραμένουν εσαεί ανώνυμοι- αλλά προκύπτει ως αποτέλεσμα της ανωνυμοποίησης (anonymisation), μιας εσκεμμένης και μάλιστα θεσμικά κατοχυρωμένης πρακτικής».⁸

Στον λόγο των συνομιλητριών μου, η ανωνυμοποίηση συναρτάται κατεξοχήν με την επιτακτική ανάγκη να αποσοβηθεί η συγκρουσιακή αντιπαλότητα μεταξύ των δύο ανταγωνιστικών μορφών μητρότητας, της βιολογικής και της κοινωνικής, που προκύπτουν ως απόρροια της εφαρμογής της αναπαραγωγικής τεχνολογίας. Πρόκειται για μια υπόρρητη, πλην όμως αναπόφευκτη αντιπαλότητα -αφού ο μέχρι τώρα αδια-

⁵ Στο εξής θα σημαίνονται με τη συντομογραφία «M.I.Y.A».

⁶ Bestard J. Knowing and Relating: Kinship, Assisted Reproductive Technologies and the New Genetics. In: Edwards J, Salazar C (ed) European Kinship In the Age of Biotechnology. New York, Oxford, Berghahn Books, 2012 [πρώτη έκδοση 2009]:22.

⁷ Théry I. Des humains comme les autres. Bioéthique, anonymat et genre du don. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2010:120.

⁸ Théry, ό.π. σ. 108.

νόητος για τις δυτικές κοινωνίες διαχωρισμός των σωματικών μητρικών λειτουργιών δεν άφηνε περιθώρια για τον κατακερματισμό της μητρότητας-, η οποία αρθρώνεται με επίκεντρο όχι την τεκνοποίηση καθεαυτή, αλλά τη μεταβίβαση των σχέσεων αιματοσυγγένειας.⁹ Το διακύβευμα δηλαδή δεν είναι απλά και μόνο η απόκτηση του παιδιού, αλλά η κατοχύρωση της συγγενειακής σχέσης ανάμεσα στο παιδί και τη λήπτρια. Επομένως, η αντιπαλότητα πρέπει να ρυθμιστεί κατά τρόπο ώστε η ανισοβαρής αντίστιξη να αναστραφεί, το κοινωνικό να υπερτερήσει του βιολογικού και άρα να ενισχυθεί η θέση της λήπτριας. Σ' αυτήν την προοπτική, η ανωνυμοποίηση αναδεικνύεται σε μέσο που συντελεί ώστε η βιολογική γονεϊκότητα να παραγνωριστεί και να ακυρωθεί η συνεισφορά της δότριας, προκειμένου η λήπτρια να γίνει η «κανονική» μητέρα, εκείνη που θα αναλάβει ακέραιο τον «φυσικό» μητρικό ρόλο, και συνακόλουθα το παιδί θα ενσωματωθεί στη δική της γενεαλογική ομάδα αιματοσυγγενών, έτσι ώστε να καλυφθεί και η ρωγμή στη μητροπλευρική συγγένεια.

Η ανωνυμοποίηση ως στρατηγική εκγραφής και εκμηδένισης της βιολογικής συνεισφοράς της δότριας συνδυάζεται κατά κανόνα με την κατηγορηματική απαίτηση των ζευγαριών για απόλυτη μυστικότητα, για πλήρη απόκρυψη της προσφυγής στη χρήση ξένων ωαρίων. Με άλλα λόγια, η ανωνυμία καταλήγει όχι μόνο να ακυρώνει κάθε πιθανότητα αποκάλυψης της ταυτότητας των δωτών και των ληπτών του γενετικού υλικού, αλλά και να περιβάλλει με μυστικότητα και συνακόλουθα να ανάγει σε οικογενειακό απόρρητο αυτή καθεαυτή την προσφυγή στην αναπαραγωγική ιατρική και, κυρίως, τον «ιδιαιτέρο» τρόπο απόκτησης του παιδιού. Καθώς στην πλειονότητα των περιπτώσεων οι «προσπάθειες» καλύπτουν μεγάλα χρονικά διαστήματα, συχνά τα ζευγάρια, αντιμέτωπα με τις αιχμές, ακόμα και με τις μομφές, που τους απευθύνονται για την παρέκκλιση από την κανονική οικογενειακότητα («τεμπελιάζουν» ή «είναι πολύ εγωιστές, σκέφτονται μόνο τον εαυτό τους και δεν θέλουν να χάσουν την άνεσή τους»), αναγκάζονται να ομολογήσουν ότι αντιμετωπίζουν «δυσκολίες»

και δεν μπορούν, παρά την επιθυμία τους, να αποκτήσουν παιδί. Ωστόσο, ποτέ δεν συγκεκριμενοποιούν τις «δυσκολίες» κατονομάζοντας το πρόβλημα, ενώ, όταν, υπό το βάρος της πίεσης που ασκεί το οικογενειακό και συγγενικό περιβάλλον, τελικά παραδέχονται ότι υποχρεώθηκαν να καταφύγουν στην τεχνητότητα των βιοϊατρικών πρακτικών, φροντίζουν πάντοτε να υπογραμμίσουν ότι πρόκειται για την «κλασική» εξωσωματική, την ομόλογη δηλαδή τεχνητή γονιμοποίηση, αποκρύπτοντας την παρεμβατική παρουσία τρίτου δότη.¹⁰ Η χρήση ξένου γενετικού υλικού θεωρείται μυστικό το οποίο «καλά κρυμμένο» δεν ομολογείται ποτέ έξω από τα όρια του ζευγαριού.¹¹

Οι γυναίκες φοβούνται ότι η αποκάλυψη του οικογενειακού μυστικού θα δυναμιτίσει την

¹⁰ Την απόκρυψη της προσφυγής στις τεχνικές ετερόλογης εξωσωματικής γονιμοποίησης και την αόριστη αναφορά στη χρήση γενικά ιατρικής υποβοήθησης παρατηρεί και η C. Fortier στη Γαλλία (Fortier C. 'Le don de sperme et le don d'ovocyte ou 'trois font un'. Sexualité, Inceste et procréation. Cahiers de l'Homme 2005, 37:67 (ειδικό αφιέρωμα, «Anthropologie et Psychanalyse. Regards croisés»). Εξάλλου, ο φόβος πως οι άλλοι θα θεωρούν ότι το παιδί δεν θα είναι «κανονικό» επειδή θα έχει γεννηθεί με εξωσωματική οδηγούσε και τα ζευγάρια των Αθηναίων συνομιλητών της H. Paxson να επιλέγουν να μην αποκαλύψουν την προσφυγή στην ιατρική υποβοήθηση σε κανένα συγγενικό πρόσωπο και σε ειδικές περιπτώσεις να εμπιστεύονται μόνο έναν μικρό κύκλο στενών φίλων (Paxson H. Making Modern Mothers. Ethics and Family Planning In Urban Greece. Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 2004:232, 237).

¹¹ Η απόφαση των ζευγαριών να κρατήσουν μυστική τη χρήση ξένων ωαρίων επιβεβαιώνεται και από τα εθνογραφικά δεδομένα που αφορούν άλλες ευρωπαϊκές χώρες (βλ. ενδεικτικά Price F. Beyond expectation: clinical practice and clinical concerns. In: Edwards J. (et.al.) (eds) Technologies of Procreation: Kinship In the Age of Assisted Conception. Manchester, Manchester University Press, 1999 [πρώτη έκδοση 1993]: 47, Frith, L. Gamete Donation and Anonymity: The Ethical and legal Debate. Human Reproduction 2001, 16: 818-824. Στην Ιταλία μάλιστα, η M. Bonaccorso υποστηρίζει ότι η απόφαση αυτή των ζευγαριών ενθαρρύνεται σημαντικά και υποστηρίζεται και από το ιατρικό προσωπικό των M.I.Y.A., το οποίο συμβουλεύει το ζευγάρι να μην αποκαλύψει ποτέ σε κανέναν τη χρήση του ξένου γενετικού υλικού και κυρίως να μη μιλήσουν ποτέ στο ίδιο το παιδί (Bonaccorso M.M.E. Conceiving Kinship. Assisted Conception, Procreation and Family In Southern Europe. Oxford, Berghahn Books, 2009: 64 και ιδιαίτερα υποσ. 14).

⁹ Théry, ό.π. σσ. 101-102.

προσπάθειά τους να νιώσουν «δικό» τους το παιδί, να αποκτήσουν μαζί του μια σχέση «κανονικά φυσική» και, κυρίως, θα στρέψει το παιδί προς τη δότρια, θα κινητοποιήσει την ανάγκη του να διερευνήσει τη βιολογική του καταγωγή, να βρει την «πραγματική» του μητέρα, με κίνδυνο να απομακρυνθεί απαξιώνοντας τη σχέση του με τη μη βιολογική μητέρα.¹² Το ιδιαίτερα απειλητικό φορτίο, που αναγνωρίζεται στο σημειώμενο «πραγματική» μητέρα, υπαινίσσεται ως ακλόνητη την -αναγόμενη στη δυτική ουσιοκρατική εννοιολόγηση της συγγένειας- υπεροχή των βιολογικών δεσμών. Πράγματι, στον λόγο των γυναικών η δύναμη του βιογενετικού υλικού παρουσιάζεται καταλυτικά απειλητική, ικανή να ωθήσει το παιδί όχι μόνο στην αναζήτηση της βιολογικής μητέρας, αλλά και στην επιθυμία να αποκατασταθεί η μητρική σχέση μαζί της. Παρότι η συγκεκριμένη αναπαραγωγική τεχνική προκρίνεται, μεταξύ άλλων, και γιατί, διασφαλίζοντας τη μεταβίβαση των πατρικών γονιδίων και διασώζοντας ως ένα βαθμό τη μητρική συνεισφορά, επιτρέπει τη μεγαλύτερη δυνατή προσομοίωση προς τη «φυσική» γονεϊκότητα, ωστόσο, οι γονείς, όταν θεωρήσουν ότι θα βρεθούν να διεκδικούν το παιδί από τη βιολογική μητέρα, εμφανίζονται εξαιρετικά αμήχανοι και φοβισμένοι. Η «παραβίαση», που συνιστά για την «κανονική» γονεϊκότητα, η μεταβίβαση μόνο των πατρικών γονιδίων, η συμμετοχή, με άλλα λόγια, κατά 50% στο βιογενετικό υλικό του παιδιού, στοιχειοθετεί ως ελλειμματική τη γονεϊκή τους ιδιότητα και τους αποδυναμώνει. Τους κάνει να νιώθουν ευάλωτοι και ανασφαλείς μπροστά στη συγκρουσιακή αναμέτρηση, που σηματοδοτεί γι' αυτούς το ενδεχόμενο της ανεύρεσης και, κυρίως, της συνάντησης του παιδιού με τη δότρια.

Είναι ωστόσο προφανές ότι η μυστικότητα δεν μπορεί παρά να είναι μερική και συγκυριακή, αφού το ιατρικό προσωπικό των Μ.Ι.Υ.Α γνωρίζει απόλυτα τόσο την προέλευση του γενετικού υλικού όσο και την τελική του κατάληξη. Κι ενώ η ιατρική επαγγελματική δεοντολογία δεσμεύει τους εργαζόμενους και διασφαλίζει τη μη αποκάλυψη, παραχωρώντας στους γονείς την πλήρη ευθύνη της απόφασης, είναι τα νομοθετι-

κά κείμενα εκείνα τα οποία, συνηγορώντας υπέρ της μυστικότητας, έρχονται να ενισχύσουν την επιλογή των γονιών για την απόκρυψη όχι μόνο της χρήσης ξένων ωαρίων, αλλά και αυτής ακόμα της προσφυγής στην αναπαραγωγική ιατρική.

Πράγματι, οι σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις, μολονότι δεν αναφέρονται ρητά σε υποχρέωση τήρησης μυστικότητας, επιβάλλοντας, ωστόσο, το καθεστώς ανωνυμίας, όχι μόνο ενθαρρύνουν τη μυστικότητα, αλλά λειτουργούν και προς την κατεύθυνση της νομιμοποίησής της. Η ανωνυμία αναδεικνύεται και στην περίπτωση των γυναικών, που συμμετείχαν στη δική μου έρευνα, σε «υπρέτη του μυστικού» (*serviteur du secret*), όπως το διατυπώνει η I. Théry, η οποία και διαβεβαιώνει ότι αυτή η πολιτική της μυστικότητας, απαντάται ιδιαίτερα γενικευμένη στις περισσότερες χώρες του κόσμου.¹³

Κι ενώ από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα στην Ευρώπη, αλλά και γενικότερα, σε άλλες χώρες του κόσμου παρατηρήθηκε μια σαφής μεταστροφή, που οδήγησε στην άρση της ανωνυμίας των δοτών σπέρματος και ωαρίων,¹⁴ οι συνομι-

¹³ Théry I. *Des humains comme les autres. Bioéthique, anonymat et genre du don*. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2010:108, 110.

¹⁴ Τα τελευταία χρόνια το ζήτημα της ανωνυμίας του τρίτου προσώπου, που διαμεσολαβεί στην απόκτηση παιδιού όταν εφαρμόζονται ετερόλογες αναπαραγωγικές τεχνικές, έχει προκαλέσει έντονες αμφισβητήσεις και έχει βρεθεί στο στόχαστρο σφοδρών κριτικών. Από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα, στο όνομα του ενδιαφέροντος για το παιδί, αλλά εν πολλοίς και υπό το βάρος της πίεσης που άσκησαν οργανώσεις παιδιών, τα οποία γεννήθηκαν χάρη στη δωρεά γαμετών (κυρίως με δωρεά σπέρματος) και ως ενήλικες διεκδικούσαν πλέον το δικαίωμα να γνωρίσουν «τις ρίζες τους», οι περισσότερες χώρες του κόσμου προχώρησαν σε αναθεωρήσεις των σχετικών νομοθετικών διατάξεων. Έτσι, με εξαίρεση τη Γαλλία (όπου οι αντιστάσεις για τη διατήρηση του καθεστώτος πλήρους ανωνυμίας αποδείχθηκαν ιδιαίτερα σθεναρές) και την Ελλάδα (όπου το ζήτημα της ανωνυμίας δεν φαίνεται να έχει ακόμα απασχολήσει ούτε την κοινή γνώμη, ούτε τους εκπροσώπους των διαφόρων επιστημονικών κλάδων και πολύ λιγότερο τους νομικούς), σε πολλές χώρες υιοθετείται είτε η άρση της ανωνυμίας, είτε η πολιτική της «διπλής δυνατότητας» (*double guichet, double track*), που δίνει στον δότη το δικαίωμα να αποφασίζει κατά την κρίση και την επιθυμία του εάν η δωρεά θα είναι ανώνυμη ή, αντίθετα, επώνυμη. Για μία λεπτομερειακή αναφορά στις αλλαγές που έχουν καταγραφεί στα νομοθετικά κείμενα σχετικά με την άρση της ανωνυμίας, όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και σε διεθνές

¹² Πρβλ. Bonaccorso, ό.π. σ. 65.

λήτριές μου, αντίθετα, φαίνονται ανυποχώρητες στην απόφασή τους να προκρίνουν την πλήρη απόκρυψη. Παρότι ευαίσθητοποιημένες (συχνά χάρη και στην ψυχολογική υποστήριξη, στην οποία προστρέχουν κατά τη διάρκεια των «προσπαθειών») απέναντι στο ψυχικό βάρος και τον μεγάλο κίνδυνο, που ενέχει ένα τόσο σημαντικό μυστικό, θεωρούν ότι με την πρακτική της αποσιώπησης θα ολοκληρωθεί η διαδικασία απο-οικειοποίησης της δότριας και θα συγκαλυφθεί η σημασία της διαμεσολαβητικής παρέμβασης, έτσι ώστε να «ξεχαστεί» η διαφορετικότητα της σύλληψης και να εξομοιωθεί με τη «φυσική» τεκνοποίηση.

Στην ίδια προοπτική, της απαλοιφής του προσώπου της δότριας και της προσπάθειας να παραγνωριστεί η βιολογική της σχέση με το παιδί, θα πρέπει να ερμηνευθεί και το γεγονός ότι οι συνομιλήτριές μου δεν σηματοδότησαν ποτέ τα ωάρια ως «δώρο», και αυτό παρά τον επίσημο τίτλο της συγκεκριμένης αναπαραγωγικής τεχνικής, ο οποίος περιλαμβάνει τον όρο «δωρεά». Με σαφείς τις αναφορές στην αμοιβή / αποζημίωση της δότριας, αρνούνται να προσφύγουν στη γλώσσα του αλτρουισμού, δεν μιλούν για «δώρο ζωής» και από τον λόγο τους προκύπτει ότι ο όρος «δωρεά» χρησιμοποιείται σαφώς ως μετωνυμία.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διασαφηνιστεί ότι, στον νομικό λόγο, η θεσμική επιταγή της ανωνυμίας αποβλέπει κατεξοχήν στο να κατοχυρωθεί και να επικυρωθεί ως ανιδιοτελής και χαριστικός ο χαρακτήρας της δωρεάς ωαρίων. Η ρητή θεσμική απαγόρευση καταβολής οικονομικού ανταλλάγματος αποτυπώνει με σαφήνεια την αρνητική στάση του νομοθέτη απέναντι σε οποιαδήποτε απόπειρα πώλησης γενετικού υλικού και οικονομικής εκμετάλλευσης της λήπτριδας από τη δότρια. Ωστόσο, το γεγονός ότι τα νομοθετικά κείμενα επιβάλλουν την κάλυψη των εξόδων που συνδέονται με τις ιατρικές και νο-

σηλευτικές πρακτικές, και, κυρίως, προβλέπουν αποζημίωση, την οποία η δότρια δικαιούται όταν αναγκάζεται να απέχει από την εργασία της, αφήνει ένα σαφές περιθώριο στρέβλωσης της βούλησης του νομοθέτη, ένα περιθώριο περιγραφής του νόμου, με την μετατροπή της αποζημίωσης σε πραγματική αμοιβή, ώστε με τον τρόπο αυτό να συμπαρασύρεται και να καταργείται εν τοις πράγμασι οποιαδήποτε έννοια ανιδιοτέλει-ας.

Άλλωστε, στις νομοθετικές διατάξεις αποφεύγεται συστηματικά (και μάλλον όχι τυχαία) η αναφορά στους όρους «δωρεά, δωρίζω, δωρητής» και, αντίθετα, γίνεται λόγος για «δότη, δότρια» και «διάθεση γαμετών χωρίς οποιοδήποτε αντάλλαγμα». Νομικοί μελετητές, στην προσπάθειά τους να διασαφηνίσουν τον διαφορούμενο χαρακτήρα της δωρεάς ωαρίων, επισημαίνουν ότι η παραχώρηση γενετικού υλικού θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως «χαριστική πράξη», δεδομένου ότι δεν συνοδεύεται από οικονομικό αντάλλαγμα. Διαχωρίζουν όμως την έννοια της χαριστικής πράξης από την έννοια της «δωρεάς», διότι σύμφωνα με το άρθρο 496 του Αστικού Κώδικα η δωρεά αφορά «περιουσιακό αντικείμενο». Στον νομικό λόγο, το γενετικό υλικό είναι «αντικείμενο», στον βαθμό όμως που παραχωρείται δωρεάν δεν έχει χρηματική αξία και άρα δεν συνιστά αντικείμενο «περιουσιακό». Σύμφωνα, λοιπόν, με την Ε. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, «ορθότερος είναι (...) ο χαρακτηρισμός της διάθεσης του γεννητικού υλικού ως 'ιδιομορφής ελευθεριότητας'. Η ιδιομορφία μάλιστα αποδίδεται σε δύο στοιχεία συναφή μεταξύ τους: Το ένα είναι ότι η παραχώρηση γίνεται προς αόριστους αποδέκτες και οριστικοποιείται με τη μεσολάβηση του γιατρού ή του ιατρικού κέντρου και το άλλο είναι η ανωνυμία των δωτών του γεννητικού υλικού (...)».¹⁵

Από την πλευρά τους, όμως, τα υπογόνιμα ζευγάρια δεν φαίνονται καθόλου να εκπλήσσονται και να θεωρούν αδιανόητη την εμπορική συναλλαγή όταν πρόκειται για γενετικό υλικό. Οι συνομιλήτριές μου, όχι μόνο δεν απορρίπτουν

επίπεδο, βλ. Delais de Parseval G. Οικογένεια πάση θυσία (μτφρ. Τσαρμακλή Δ. επιστ. επιμέλεια Αμπατζόγλου Γ, Παπαληγούρα-Ράλλη Ζ.), Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2013 [2008], Théry I. Anonymat des dons d'engendrement. Filiation et identité narrative des enfants au temps du démarriage. In Porqueres i Gené E (ed) Défis contemporains de la parenté. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2009: 84-85, Théry, ό.π. σσ. 41-44.

¹⁵ Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο. Η ειδική ελληνική νομοθεσία: Νόμοι 3089/2002 και 3305/2005. Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2005:87.

την εμπορευματοποίηση ως ανάρμοστη, αλλά, αντίθετα, επιμένουν στους όρους μιας οικονομικής συναλλαγής που δεν υποχρεώνει σε κανενός είδους κοινωνική σχέση. Με άλλα λόγια υπογραμμίζοντας ως κυριαρχική τη σημασία του οικονομικού οφέλους που αποκομίζει η δότρια, οι γυναίκες δεν επιδιώκουν απλά να τονίσουν την ιδιοτέλεια των προθέσεών της, αλλά, κυρίως, να περιχαρακώσουν την αναγκαστική διαμεσολάβηση του τρίτου προσώπου στα όρια μιας αυστηρά εμπορευματικής οικονομικής πράξης, που δεν οδηγεί στην εγκαθίδρυση σχέσεων αλληλεξάρτησης και δεν δημιουργεί κοινωνικούς δεσμούς.

Εξάλλου, οι γονείς, προκειμένου να διαχειριστούν το γεγονός ότι θα αποκτήσουν ένα παιδί το οποίο, ενάντια στις κυρίαρχες πολιτισμικές αντιλήψεις, δεν θα ενσαρκώνει τη συμβολική σύμμιξη του ζεύγους, αλλά αντίθετα θα αντιπροσωπεύει τη «συμβολική σχάση» (symbolic disunity)¹⁶ των γονέων του, επιχειρούν να ανασηματοδοτήσουν την όλη διαδικασία, επιδιώκοντας με ιδιαίτερη εμμονή την «κατασκευή» ομοιοτήτων, οι οποίες, στον βαθμό που εκλαμβάνονται ως αυτονόητα βιολογικές, μπορεί να λειτουργήσουν αντισταθμιστικά ως προς την απουσία του βιογενετικού δεσμού και, ταυτόχρονα, να συντελέσουν στην αποσιώπηση της υπογονιμότητας. Στις δυτικές κοινωνίες, οι φυσιολογικές ομοιότητες, ως απόρροια της κληρονομικής μεταβίβασης των γονιδίων, συνιστούν αδιάσειστη απόδειξη της ταύτισης της γέννησης με την αιματοσυγγένεια ή, όπως, υπογραμμίζουν οι J. Bestard και G. Orobitg «οι γενεαλογικές γραμμές αναγνωρίζονται στις φυσικές ομοιότητες που μεταβιβάζονται κληρονομικά».¹⁷ Υπό αυτούς τους όρους, η κατακύρωση της ομοιότητας του νεογέννητου με τους γονείς του, ή ακόμα και με άλλα πρόσωπα της οικογένειας, αλλά και

του ευρύτερου αμφιπλευρικού συγγενειακού δικτύου, κατοχυρώνοντας τη γενετική σχέση, στοιχειοθετεί τη βιολογική γονεϊκότητα και διασφαλίζει την οικογενειακή συνέχεια. Έτσι ερμηνεύεται η συστηματική προσπάθεια -που συχνά παίρνει τη μορφή κατηγορηματικής απαίτησης- εκ μέρους των υποψήφιων γονέων να επιλεγεί δότρια με την οποία να έχουν κοινά φαινοτυπικά χαρακτηριστικά.

Η επικυριαρχία της πολιτισμικής ιδεολογίας, που ορίζει την κανονικότητα σε αναφορά με την απόκτηση βιολογικού παιδιού, αντανακλάται σε μια ευρεία γκάμα πρακτικών, οι οποίες υποσημαίνουν την έμμονη επιδίωξη αποκατάστασης μιας «κανονικής» οικογενειακής και συγγενειακής δομής, ακόμα και μετά την προσφυγή στη χρήση ξένου γενετικού υλικού. Μέσα σ' αυτήν την προοπτική, η κατοχύρωση της φυσιολογικής ταύτισης του νεογέννητου με τους γονείς - που όμως δεν αποτελούν ταυτόχρονα και τους γεννήτορες- μπορεί να θεωρηθεί ότι εντάσσεται στις «τελετουργικές πρακτικές» της συγγένειας, τις πρακτικές, δηλαδή, που επιτελούν τη συμβολική εγγραφή του παιδιού στη διαδοχή των γενεών ενός συγγενειακού ιστού, ακριβώς όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της βιολογικής αναπαραγωγής. Όπως οι D. Marre και J. Bestard τονίζουν, αναλύοντας τη λειτουργία των ομοιοτήτων σε περιπτώσεις υιοθεσίας, «η συγγένεια συνιστά πάντα ένα προϋπάρχον σύστημα σχέσεων: έρχεται από το παρελθόν και είναι σημαντικό να αποδεικνύονται οι προγενέστεροι δεσμοί προκειμένου να κατασκευάζονται οι μελλοντικές σχέσεις με το παιδί. Όταν το νέο σώμα δεν αποκτά τις προϋπάρχουσες συνδέσεις μέσα από τη σύλληψη, τότε θα πρέπει να εξευρεθούν κάποιες άλλες σχέσεις, στις οποίες θα στηριχθεί η διαρκής και στενή αλληλεγγύη που συνεπάγεται η συγγενειακότητα».¹⁸

Προκειμένου λοιπόν να μην απειληθεί η συνέχεια της μητροπλευρικής συγγένειας στην περίπτωση της προσφυγής στη μέθοδο της δωρεάς ωαρίων, επιδιώκεται η κατασκευή της φυσιολογικής ταύτισης μητέρας-παιδιού, έτσι ώστε οι

¹⁶ Ragoné H. Of Likeness and Difference: How Race Is Being Transfigured by Gestational Surrogacy. In Ragoné H, Winddance Twine F (eds) *Ideologies and Technologies of Motherhood. Race, Class, Sexuality, Nationalism*. New York, London, Routledge, 2000: 70.

¹⁷ Bestard J, Orobitg G. Le paradoxe du don anonyme. Signification des dons d'ovules dans les procréations médicalement assistées. In E. Porqueres i Gené (ed) *Défis contemporains de la parenté*. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2009:284.

¹⁸ Marre D, Bestard J. The Family Body: Persons, Bodies and Resemblance. In Edwards J, Salazar C (eds) *European Kinship in the Age of Biotechnology*. New York, Oxford, Berghahn Books, 2012 [πρώτη έκδοση 2009]: 67.

φαινοτυπικές ομοιότητες να λειτουργήσουν εξισορροπητικά ως προς το έλλειμμα των μητρικών γονιδίων. Η ένταξη δηλαδή του παιδιού στη μητροπλευρική συγγενειακή ομάδα, με την οποία έχει διαρραγεί η βιογενετική σχέση, συντελείται μέσα από την ομοιότητα στα φυσιολογικά χαρακτηριστικά· το νεογέννητο εγγράφεται σε μια συγγενειακή γραμμή, η οποία δεν στηρίζεται στη βιογενετική κληρονομικότητα, αλλά επιχειρείται να συγκροτηθεί με άξονα τη σωματική συγγένεια (*parenté de corps*), τη συγγένεια που οι ομοιότητες εγκαθιδρύουν μεταξύ των σωμάτων¹⁹ (Fortier 2009:74). Έτσι, παρά την ακύρωση της βιογενετικής συμμετοχής της μητέρας, οι ομοιότητες εξακολουθούν να λειτουργούν ως ενδείκτες της οικογενειακής ταυτότητας, εξακολουθούν να επικυρώνουν την αναγνώριση των συγγενειακών δεσμών.

Η έμφαση στη σημασία των φυσικών ομοιοτήτων και η προσπάθεια διασφάλισής τους, ώστε να αποφευχθεί με κάθε τρόπο η «φυσιολογική παραφωνία» (*cognitive dissonance*)²⁰ και, εξωτερικά τουλάχιστον, να μην απειλείται η πολιτισμικά κατεστημένη προσδοκία για την κληρονομική συνέχεια μεταξύ γονιών και παιδιών, αντανακλάται με σαφήνεια και στα νομοθετικά κείμενα, που κανονικοποιούν τη χρήση των Ν.Τ.Α. Ο ν. 3305/2005 ορίζει στο άρθρο 9 παράγραφος 3 ότι η ιατρική μονάδα, κατά την επιλογή του δότη/δότριας, υποχρεούται ταυτόχρονα να λαμβάνει υπόψη της, εκτός από την ομάδα αίματος, και τα φαινοτυπικά χαρακτηριστικά των ληπτών, με τους οποίους θα δημιουργηθούν δεσμοί συγγένειας. Είναι μια από τις διατάξεις, ως προς τις οποίες οι πρακτικές των ιατρικών μονάδων εναρμονίζονται απόλυτα, καθώς οι Μ.Ι.Υ.Α., έχοντας και την απαραίτητη νομική κάλυψη, μπορούν όχι μόνο να υπόσχονται αλλά και να επιδιώκουν τη μέγιστη δυνατή συμβατότητα των φαινοτυπικών χαρακτηριστικών μεταξύ δωτών

και ληπτών.²¹ Η πρακτική, που συνήθως ακολουθείται, επιβάλλει στο ζευγάρι, μετά τις πρώτες ενημερωτικές συναντήσεις / συζητήσεις με τον γιατρό της ιατρικής μονάδας και αφού έχει αμετάκλητα αποφασίσει την προσφυγή στο συγκεκριμένο πρόγραμμα, να προσκομίζει πρόσφατες φωτογραφίες, που καταγράφονται σε ηλεκτρονικό υπολογιστή της Μονάδας και οι οποίες αφορούν τόσο τον υποψήφιο πατέρα, όσο και την υποψήφια μητέρα, ανεξάρτητα από το ποιος αντιμετωπίζει πρόβλημα υπογονιμότητας.

Η απαίτηση για την κατασκευή ομοιοτήτων, υπονομεύοντας την επισφάλεια ως προς τη συγκρότηση συγγενικών σχέσεων, που συνεπάγεται η έλλειψη βιολογικής σύνδεσης, στοχεύει στην ισχυροποίηση των δεσμών με τον γονέα, ο οποίος δεν στοιχειοθετεί τη γονεϊκότητα σε αναφορά με την κληρονομική μεταβίβαση του γονιδιακού του υλικού. Εκτός όμως από την προσπάθεια να ισοσταθμιστεί η βιολογική σύνδεση με τους πατροπλευρικούς συγγενείς, η απόπειρα

²¹ Το γεγονός ότι η επιλογή της δότριας υπακούει κυρίως στην αναγκαιότητα τα χαρακτηριστικά της να μοιάζουν στον μέγιστο δυνατό βαθμό με εκείνα της λήπτριας δεν χαρακτηρίζει μόνο την ελληνική νομοθεσία και τις πρακτικές των Μ.Ι.Υ.Α στην Ελλάδα, αλλά παρατηρείται και στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης (εκεί όπου η μέθοδος της δωρεάς ωαρίων έχει νομιμοποιηθεί), στις ΗΠΑ και τον Καναδά. Στις ΗΠΑ μάλιστα, στη μοναδική δυτική χώρα όπου η χρηματική αμοιβή της δότριας έχει νομιμοποιηθεί, με αποτέλεσμα η εμπορευματοποίηση της δωρεάς ωαρίων να έχει πάρει εκρηκτικές διαστάσεις, συχνά η επιλογή του προσώπου γίνεται από τους ίδιους τους (υποψήφιους) γονείς μέσω του Ίντερνετ χωρίς την παρεμβολή του ιατρικού προσωπικού, ενώ έχουν πολλαπλασιαστεί οι ιστότοποι που θέτουν στην υπηρεσία του ζευγαριού ακόμα και «σχεδιαστή ωαρίων» (*designer eggs*), ώστε να επιτευχθεί η ιδανική για τους γονείς επιλογή (Becker, ό.π. σσ.153, 155). Σε όλες πάντως τις περιπτώσεις, οι φωτογραφίες των γυναικών, που προτίθενται να δώσουν τα ωάρια τους, έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαδικασία επιλογής. Στο ενδεχόμενο η δότρια να έχει παιδιά η σχετική απαίτηση εκ μέρους των γονιών περιλαμβάνει απαραίτητα και τις δικές τους φωτογραφίες. Όπως τονίζει η G. Becker «η χρήση της φωτογραφίας επιτρέπει στους ανθρώπους να οπτικοποιούν και να φαντάζονται όχι μόνο τη δότρια αλλά και το παιδί που μπορεί να γεννηθεί από τα ωάρια της [...] Η εικόνα της γυναίκας και του όμορφου παιδιού της βοηθά τον καταναλωτή της τεχνολογίας (*sic*) να συνηθίσει ή ακόμα και να αποδεχθεί την ιδέα [της χρήσης ξένου γενετικού υλικού] (Becker, ό.π. σ. 154).

¹⁹ Fortier C. Le don de sperme et le don d'ovocyte ou 'trois font un'. *Sexualité, Inceste et procréation. Cahiers de l'Homme* 2005, 37:74. (ειδικό αφιέρωμα, «Anthropologie et Psychanalyse. Regards croisés»).

²⁰ Becker G. *The Elusive Embryo. How Women and Men Approach New Reproductive Technologies*. Berkeley, University of California Press, 2000: 152.

τα φυσικά χαρακτηριστικά της δότριας να μοιάζουν με εκείνα και των δύο γονιών στοχεύει και στην προσομοίωση της όλης διαδικασίας με τη «φυσική» τεκνοποίηση. Με άλλα λόγια, η ομοιότητα του τρίτου προσώπου και με τους δύο γονείς μπορεί καταληκτικά να επιφέρει μία μορφή πρόσμιξης των χαρακτηριστικών, έτσι ώστε να πολλαπλασιάζονται οι πιθανότητες να αναγνωρίζονται στο παιδί στοιχεία και των δύο γονέων, όπως συχνά συμβαίνει και όταν αναμειγνύεται το γενετικό υλικό των βιολογικών γεννητόρων. Ταυτόχρονα αποσοβείται ο κίνδυνος το τρίτο πρόσωπο, που αναγκαστικά παρεμβάλλεται, να «εγκατασταθεί» οριστικά ανάμεσα στο ζευγάρι, στο μέτρο που αν έχει προβλεφθεί η ομοιότητά του μόνο με τη μητέρα, ενδέχεται το παιδί να διαφέρει εμφανώς από τον πατέρα και, επομένως, τα χαρακτηριστικά του να παραπέμπουν πάντα στον ιδιαίτερο τρόπο της σύλληψής του. Πράγματι, με τον τρόπο αυτό η μορφή του τρίτου προσώπου διαθλάται και συγχέεται, έτσι ώστε να αποβαίνει λιγότερο αναγνωρίσιμη, γεγονός που επιτείνει την αίσθηση των γονιών -και ιδιαίτερα της υπογόνιμης μητέρας- ότι η δότρια δεν είναι παρά ένα «εργαλεικό μέσο», προκειμένου το ζευγάρι να αποκτήσει ένα παιδί που θα μπορεί, τουλάχιστον, να «φαίνεται» δικό τους. Όσο ευκολότερα ανιχνεύονται και αναγνωρίζονται οι ομοιότητες ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας, τόσο περισσότερο ενισχύονται η απόσταση και τα όρια που χωρίζουν τους γονείς από τη δότρια. Τόσο πιο εύκολα δηλαδή το ζευγάρι απομακρύνεται και «διαγράφει» την απειλή που αντιπροσωπεύει, γι' αυτήν την εξαιρετικά ιδιωτική / οικογενειακή υπόθεσή του, η εμπλοκή ενός ξένου προσώπου.

Συνοψίζοντας: Οι συνομιλήτριές μου, συγκλίνοντας ή/και αντλώντας από τα νομοθετικά κείμενα, προτάσσουν την ανωνυμοποίηση και την απόκρυψη ως επιτακτικά αναγκαίες στρατηγικές προκειμένου να εξαλειφθεί η διαμεσολαβητική παρέμβαση, η δότρια να καταστεί αόρατη, έτσι ώστε να μπορεί να την υποκαταστήσει απόλυτα η υπογόνιμη μητέρα-λήπτρια, η οποία όσο περισσότερο θα φαίνεται ως η γεννήτορας, τόσο περισσότερο «πραγματική» μητέρα θα αισθάνεται, αφού κανείς δεν θα μπορεί να αμφισβητήσει την φυσικότητα της διαδικασίας. Οι «ατυπίες της σύλληψης» και οι διευθετήσεις που ενέχονται στη «σύγχρονη αναπαραγωγική κουζί-

να»²² αποσιωπώνται, έτσι ώστε να φαίνεται ότι η βιοϊατρική μέθοδος μιμείται τη φυσική τεκνοποίηση και αποσκοπεί στην αναπαραγωγή της «φυσικής» οικογένειας. Προς την κατεύθυνση αυτή ιδιαίτερα σημαντικός αποδεικνύεται ο ρόλος των νομοθετικών ρυθμίσεων, οι οποίες όχι μόνο συνηγορούν, αλλά και επιτείνουν την προσπάθεια να συντελεσθεί η τέλεια μίμηση της φύσης και το υπογόνιμο ζευγάρι να μετασχηματιστεί σε ολοκληρωμένη «κανονική» οικογένεια. Οι νομικοί κανόνες συντελούν ώστε να καλλιεργείται η εντύπωση ότι οι γιατροί είναι αυτοί οι οποίοι, με τις τεχνικοεπιστημονικές τους γνώσεις επιτυγχάνουν την εγκυμοσύνη και, επομένως, να απομειώνεται και να υποτιμάται ο ρόλος της δότριας. Η αναγκαιότητα συμμετοχής της συσκοτιάζεται και η συμβολή της περιορίζεται στην εργαλειώδη λειτουργία της παροχής του «αναπαραγωγικού υλικού». Η παραδοξότητα της αναπαραγωγικής τεχνικής, που προϋποθέτει τη χρήση ξένου γενετικού υλικού, συγκαλύπτεται μέσα από τις διαστάσεις μιας «θεραπευτικής» αγωγής, η οποία, επιτρέποντας στους γονείς να «φαίνονται» ως οι βιολογικοί γεννήτορες, συμβάλλει ώστε η τεκνοποίηση να εξακολουθεί να κατασκευάζει τη γονεϊκότητα μέσα στο πλαίσιο της «φυσικής» συζυγικής οικογένειας. Η νομική κατοχύρωση της γονεϊκότητας ως κανονικής εξακολουθεί να προϋποθέτει τη σύντηξη της βιολογικής και της κοινωνικής μητρότητας στο πρόσωπο της λήπτριας.

Όπως, νομίζω, έγινε φανερό, η ανωνυμία και η μυστικότητα, που περιβάλλουν τη διαδικασία πρόσβασης στο γενετικό υλικό, τόσο ως προσωπική επιθυμία των κοινωνικών υποκειμένων όσο και ως κανονιστική επιταγή, η αποπροσωποποίηση των γαμετών και η εξάλειψη του τρίτου προσώπου συναρτώνται με την πρόθεση να φυσικοποιηθεί η χρήση του ξένου γενετικού υλικού και να αποσιωπηθεί η τεχνητότητα, που ενέχεται στη διαδικασία συγκρότησης της συζυγικής οικογένειας. Σ' αυτήν την προοπτική, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι νομοθετικές διατάξεις, αναδεικνύονται σε «συνενοχούς»,

²² Delaisi de Parseval G. Οικογένεια πάση θυσία (μτφρ. Τσαρμακλή Δ. επιστ. επιμέλεια Αμπατζόγλου Γ, Παπαληγούρα-Ράλλη Ζ.), Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2013 [2008].

προκειμένου από τη μια πλευρά οι δότριες να καταστούν αόρατες, να μεταβληθούν σε μη-πρόσωπα και από την άλλη πλευρά οι λήπτριες να καταφέρουν να διατηρήσουν την ψευδαίσθηση μιας «κανονικής» σύλληψης/εγκυμοσύνης, μιας «φυσικής» (εννοούμενης ως βιολογικής) εν τέλει μητρότητας.

Σε τελικό απολογισμό, τα νομοθετικά κείμενα, που ρυθμίζουν τα όρια του επιτρεπτού στη χρήση των βιοτεχνολογιών, προδίδουν τη βούληση του νομοθέτη να ισορροπήσει, ακροβατώντας, όπως τονίζει και ο Θ. Παπαχρίστου, ανάμεσα στις βασικές αρχές του νομικού πολιτισμού και στα νέα δεδομένα της κοινωνικής πραγματικότητας.²³ Έτσι, ορισμένες διατάξεις τους έχουν χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα πρωτοποριακές στον βαθμό που αποτυπώνουν με ενάργεια την απομάκρυνση από την ουσιοκρατική εννοιολόγηση της συγγένειας. Πράγματι, ο νομοθέτης, υποβιβάζοντας τη σημασία της βιολογικής καταγωγής και φυσικοποιώντας τη γονεϊκή επιθυμία, υποδηλώνει μία μετατόπιση από την έμφαση στις βιολογικές βάσεις της συγγένειας και μοιάζει να αποδέχεται ότι οι συγγενειακές σχέσεις θα πρέπει να αντιμετωπίζονται περισσότερο ως πολιτισμικές κατασκευές παρά ως φυσικά δεδομένα. Οι μεταβολές αυτές, ωστόσο, δεν φαίνεται να συνεπάγονται καθοριστικές μεταβολές και ως προς τους υφιστάμενους οικογενειακούς σχηματισμούς, δεν επιτρέπουν την απομάκρυνση από το κανονιστικό ιδεώδες που εκφράζει η παραδοσιακή οικογένεια. Ενώ δημιουργούν τομές που προοιωνίζονται ασυνέχειες, ταυτόχρονα μοιάζει να αποθαρρύνουν την κανονικοποίηση οποιασδήποτε μορφής εναλλακτικής οικογενειακότητας. Η θεσμοθέτηση της προσφυγής στη βιοτεχνολογική μέθοδο της δωρεάς ωαρίων δεν σηματοδοτεί μετατοπίσεις προς απροσδόκητους συνδυασμούς, δεν καταλήγει, με άλλα λόγια, στη δημιουργία νέων μορφών οικογενειακής οργάνωσης. Πρόκειται για έναν επιτρεπτό μεν θεσμικά, καινοφανή τρόπο απόκτησης παιδιών, ο οποίος, όμως, δεν μπορεί να διεκδικήσει κοινωνική νομιμοποίηση παρά μόνο αν εναρμονιστεί απόλυτα προς το κυρίαρχο μοντέλο αναφοράς, που παραπέμπει σ' ένα ζευγάρι ετερόφυλων

προσώπων το οποίο γεννά και μεγαλώνει τα βιολογικά του παιδιά.

Για παράδειγμα, δεν αφήνεται περιθώριο για την αποδοχή της πολυγονεϊκότητας (pluriparentalité), που έχει αρχίσει να προτείνεται ως λύση στα ηθικά ζητήματα, τα οποία θέτει η ετερόλογη εξωσωματική γονιμοποίηση, την πολιτισμική, δηλαδή, αναγνώριση της επισώρευσης γονεϊκών μορφών (γονέων και γεννητόρων). Όπως προκύπτει από τη σχετική βιβλιογραφία, το καθεστώς πολυγονεϊκότητας, συμπυκνώνοντας την παρατακτική σύνδεση των όρων και όχι την εναλλαγή τους (το «και» αντικαθιστά το «ή»), στηρίζεται στη συμπληρωματικότητα των ρόλων μεταξύ των «βιολογικών» και των «κοινωνικών» γονέων. Για να δανειστούμε τα λόγια της I. Théry, «(...) δεν έχουμε σταματήσει να αντιπαραβάλλουμε δύο υποψήφιους για το ρόλο του πραγματικού γονέα, τον «κοινωνικό» και το «βιολογικό» γονέα, ενώ αυτή η εναλλακτική (λογική του 'ή') αντιβαίνει απόλυτα κάθε αναγνώριση της καινοτομίας, όπου το διακύβευμα δεν είναι να εξαλειφθεί ένας πρωταγωνιστής αλλά να μάθουμε να σκεφτόμαστε τη συμπληρωματικότητα των ρόλων (λογική του 'και')» (2010:140). Στο σημείο αυτό, πάντως, οι κανονιστικές ρυθμίσεις φαίνεται ότι αντανάκλουν και ταυτόχρονα ενισχύουν την επιθυμία των κοινωνικών υποκειμένων να παραμείνουν προσηλωμένα στην αναζήτηση της συνέχειας και της κανονικότητας, να μην προχωρήσουν σε ανατροπές, να χρησιμοποιήσουν, με άλλα λόγια, τις βιοτεχνολογίες προκειμένου να ανταποκριθούν στις δομικές και ιδεολογικές ορίζουσες της πυρηνικής/συζυγικής οικογένειας και να αναπαραγάγουν τα κοινωνικά πρότυπα που συμπυκνώνονται στον οικογενειακό ιδεότυπο.

²³ Παπαχρίστου Θ. Η τεχνητή αναπαραγωγή στον Αστικό Κώδικα. Αθήνα, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2003:17.

Βιβλιογραφία

1. Τουνταςάκη Ε. Το παιδί που μεγαλώνει μέσα σου θα πάρει και από σένα. Δωρεά Ωαρίων, Μητρότητα και Συγγένεια. Πατάκης, 2015.
2. Τουνταςάκη Ε. “Βιολογική”, “γενετική” και “κοινωνικοσυναισθηματική” μητέρα: εννοιολογήσεις της μητρότητας και της οικογενειακότητας στον κοινοβουλευτικό λόγο αναφορικά με την Ιατρική Υποβοήθηση στην Ανθρώπινη Αναπαραγωγή. In: Β. Καντσά (ed) Η Μητρότητα στο Προσκήνιο: Σύγχρονες Έρευνες στην Ελληνική Εθνογραφία. Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013: 119-146.
3. Bestard J, Orobítz G. Le paradoxe du don anonyme. Signification des dons d’ovules dans les procréations médicalement assistées. In: Porqueres i Gené E (ed) Défis contemporains de la parenté. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2009:277-302.
4. Bestard J. KnowIng and Relating: Kinship, Assisted Reproductive Technologies and the New Genetics. In: Edwards J, Salazar C (eds) European Kinship In the Age Of Biotechnology. New York, Oxford, Berghahn Books, 2012 [πρώτη έκδοση 2009]:19-28.
5. Théry I. Des humains comme les autres. Bioéthique, anonymat et genre du don. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2010.
6. Fortier C. Le don de sperme et le don d’ovocyte ou ‘trois font un’. Sexualité, Inceste et procréation. Cahiers de l’Homme 2005, 37: 59-80. (ειδικό αφιέρωμα, «Anthropologie et Psychanalyse. Regards croisés»).
7. Paxson H. Making Modern Mothers. Ethics and Family Planning In Urban Greece. Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 2004.
8. Price F. Beyond expectation: clinical practice and clinical concerns. In Edwards J (et. al.) (ed) Technologies of Procreation: Kinship In the Age of Assisted Conception. Manchester, Manchester University Press, 1999 [πρώτη έκδοση 1993]: 29-52.
9. Frith L. Gamete Donation and Anonymity: The Ethical and legal Debate. Human Reproduction 2001, 16: 818-824.
10. Bonaccorso M.M.E. Conceiving Kinship. Assisted Conception, Procreation and Family In Southern Europe. Oxford, Berghahn Books, 2009.
11. Delaisi de Parseval G. Οικογένεια πάση θυσία (μτφρ. Τσαρμακλή Δ. επιστ. επιμέλεια Αμπατζόγλου Γ, Παπαληγούρα-Ράλλη Ζ), Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2013 [2008].
12. Théry I. Anonymat des dons d’engendrement. Filiation et identité narrative des enfants au temps du démariage. In: Porqueres i Gené E (ed) Défis contemporains de la parenté. Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 2009: 81-106.
13. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη Ε. Τεχνητή γονιμοποίηση και Οικογενειακό Δίκαιο. Η ειδική ελληνική νομοθεσία: Νόμοι 3089/2002 και 3305/2005. Αθήνα-Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2005.
14. Ragoné H. Of Likeness and Difference: How Race Is Being Transfigured by Gestational Surrogacy. In: Ragoné H, Winddance Twine F (eds) Ideologies and Technologies of Motherhood. Race, Class, Sexuality, Nationalism. New York, London, Routledge, 2000: 56-75.
15. Marre D, Bestard J. The Family Body: Persons, Bodies and Resemblance. In: Edwards J, Salazar C (eds) European Kinship In the Age of Biotechnology. New York, Oxford, Berghahn Books, 2012 [πρώτη έκδοση 2009]: 64-79.
16. Becker G. The Elusive Embryo. How Women and Men Approach New Reproductive Technologies. Berkeley, University of California Press, 2000.
17. Παπαχρίστου Θ. Η τεχνητή αναπαραγωγή στον Αστικό Κώδικα. Αθήνα, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σάκκουλα, 2003.

Παρένθετη μητρότητα στην Ελλάδα: Στατιστικά δεδομένα από δικαστικές αποφάσεις

Παντελής Ραβδάς

LLM, Υπ. Διδάκτορας στην Κοινωνιολογία του Δικαίου,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

 ravdas.p.a@dsa.gr

Περίληψη

Η «μερική υποκατάστατη* [παρένθετη] μητρότητα», δηλαδή η περίπτωση όπου μια γυναίκα («φέρουσα» ή «κυοφόρος») κυοφορεί ξένο προς εκείνη γεννητικό υλικό και γεννά για λογαριασμό μιας άλλης γυναίκας η οποία επιθυμεί να αποκτήσει τέκνο αλλά αδυνατεί να κυοφορήσει, ρυθμίστηκε με τους νόμους 3089/2002 και 3305/2005 για την Ιατρικώς Υποβοηθούμενη Αναπαραγωγή (ΙΥΑ) και προκάλεσε έντονο προβληματισμό με ηθικοκοινωνικές όσο και αμιγώς νομικές διαστάσεις.

Οι νομικές διατάξεις σχετικά με την παρένθετη μητρότητα είναι συνεπείς προς το γενικότερο πνεύμα που διαπνέει το νομοθέτη στα ζητήματα της ΙΥΑ: *ανεκτικότητα* που ισορροπεί επιτυχώς ανάμεσα στις αντικρουόμενες αντιλήψεις, επιλέγοντας την κατ' αρχήν αποδοχή σχεδόν κάθε δυνατότητας υποβοήθησης, με έμφαση στην σαφήνεια των σχετικών ρυθμίσεων, αλλά και αξιοσημείωτη *εμπιστοσύνη* στην ειλικρίνεια των προθέσεων των ενδιαφερομένων καθώς και -στην περίπτωσή μας- στην ελεγκτική και διαγνωστική της ειλικρίνειας αυτής ικανότητα του δικαστή.

Η παρούσα έρευνα παρουσιάζει τα αποτελέσματα στατιστικής αποδελτίωσης 281 δικαστικών αποφάσεων που χορήγησαν σε γυναίκες με ιατρική αδυναμία κυοφορίας άδειες προσφυγής σε παρένθετες μητέρες προκειμένου να αποκτήσουν το παιδί που επιθυμούν, στο πλαίσιο του άρθρου 1458 ΑΚ. Σε παράρτημα επισυνάπτεται σύνδεσμος ηλεκτρονικής πρόσβασης στον αναλυτικό πίνακα των δεδομένων της έρευνας, όπου, με χρήση φίλτρων, δίνεται η δυνατότητα στον αναγνώστη, να εμβαθύνει στη μελέτη τους.

* Στην *μερική υποκατάστατη μητρότητα*, η παρένθετη μητέρα κυοφορεί γονιμοποιημένα ωάρια ξένα προς την ίδια, σε αντίθεση με την *πλήρη υποκατάστατη μητρότητα*, στην οποία η παρένθετη μητέρα παραχωρεί όχι μόνον τη μήτρα της αλλά και τα ωάριά της, με αποτέλεσμα να είναι ολοκληρωτικά η βιολογική μητέρα του τέκνου που γεννιέται. Η πλήρης υποκατάστατη μητρότητα δεν επιτρέπεται από την ελληνική νομοθεσία.

Surrogate Motherhood in Greece: Statistical Data Derived from Court Decisions

Pantelis Ravdas

**LLM, Doctoral student in Sociology of Law,
National and Kapodistrian University of Athens**

Abstract

Gestational surrogacy is legal in Greece since 2002, under conditions that include a court decision granting permission prior to the transfer of reproductive material to the gestational surrogate.

Quantitative and qualitative statistical data compiled from 256 relevant court decisions issued between 2003 - 2017 outline the profile of intended mothers (and fathers) that resorted to gestational surrogacy as well as the profile of women that offered to become gestational carriers. Core aspects of the evergreen legal and social debate on surrogate motherhood are revisited under the light of this indicative part of its application in practice.

1. Introduction

The Greek legal definition of a “gestational surrogate mother” refers to a woman («φέρουσα» or «κυσφόρος») that carries the pregnancy and gives birth to a child for another woman (intended mother), who wishes to have the child but is unable for medical reasons to carry it to term; Non-commercial gestational surrogacy¹ has been allowed in Greece under the two laws on Medically Assisted Reproduction (Law 3089/2002² - incorporated in the Greek Civil Code- and Law 3305/2005). The legal provisions on gestational surrogacy are consistent with the general spirit that runs through the Greek legislation on assisted human reproduction, namely tolerance with an eloquent element of trust towards the candour of the intentions of the parties involved³ as well

¹ Also referred to as “partial” surrogacy, namely when the surrogate is a gestational carrier that has foreign reproductive material transferred to her uterus and carried to term by her as a birth mother, as opposed to the traditional (“full”) surrogacy, where the surrogate mother offers not only her uterus but also her own reproductive material (ova), thus being not only the birth mother but also the biological mother of the child. Traditional (“full”) surrogacy is not permitted under Greek law.

² An English translation of the law is available at the Hellenic National Bioethics Commission’s website (retrieved on 17.09.2017):

http://bioethics.gr/images/pdf/ENGLISH/BIOLAW/MEDICALLY_ASSISTED_REPRODUCTION/law_3089_en.pdf

³ Shortly after the enactment of the first law on medically assisted human reproduction (law 3089/2002), Professor A. C. Papachristos, [see supra note 3, also member of the law’s Lawmaking Committee] wrote in the introduction of his book *The artificial reproduction in the Civil Code*, (in Greek) (2003: 26): “*The question that is raised refers to the efficiency of the new legal provisions in the social reality. Will the interested parties abide by the legal provisions, or will the medical practice, despite the daring of the law, operate beyond the law’s limits? [...] The main burden of this responsibility belongs to the persons interested. The law has shown an understanding to their problems and has trusted their choices. The frustration of those expectations will challenge the authority of the law as regulator of social life. In any case, the implementation of the new legal provisions will show whether and up to what extent the legislator’s decision to move beyond certain legal constants in order to provide solution to reality’s problems was an act of “humanization” of the legal regu-*

as towards the ability of the court to diagnose and confirm it. The relevant legislation aims to balance the different legal and social perceptions, while it emphasizes on the implementation of a system of concrete rules that are supposed to practically void any attempt of whatever it considers as ‘undesired’ or ‘foul play’.⁴

This survey⁵ examines the relevant experience, during fourteen years of the law’s imple-

---

lations or, on the contrary, it has been a forced decision that endangers fundamental values. And, of course, the whole legislative enterprise is connected to a final question: [...] Was it worth bringing such fundamental changes to the legal system and also, indirectly, to the value system, in order to satisfy the wishes of relatively few persons? The law answered affirmatively. This justification of its choice shall be found in practice.

⁴ E.g.: commercialism, recourse to gestational surrogacy for merely aesthetic or career reasons.

⁵ The first research on Court Decisions that have granted permission for gestational surrogacy in Greece had been conducted in 2010, by ms Kyriaki V. Kokkinaki -at that time, postgraduate student in the Postgraduate Programme of Studies in Civil Law at the National and Kapodistrian University of Athens-; data from 71 relevant Court decisions, issued between 2005 and 2009 was gathered and studied and the conclusions were included in her Diploma Thesis under the title “*The Court permission for the use of a surrogate mother- Empirical research at the Court of First Instance of Athens*”, which Diploma Thesis was written under the supervision of Professors Dimitra Papadopoulou-Klamari and Evgenia Dakoronia, Faculty of Law, National and Kapodestrian University of Athens. Access to the aforementioned Diploma Thesis (in Greek) is available at <http://www.openarchives.gr/view/510670> (retrieved on 26.09.2017).

The present research has been conducted between November 2009 - June 2017 under the aegis of the Hellenic National Bioethics Commission, with inspiration and invaluable advice received from the Late emer. Professor A. C. Papachristos (Faculty of Law, Departments of Civil Law and Sociology of Law, National and Kapodistrian University of Athens); initially, case-law of the years 2003-2009 has been collected, in December 2009 - January 2010, in cooperation with ms Archontiki Chloumou (barrister, stagiaire, at the time, to Hellenic Bioethics Commission); case - law of the following years is being collected regularly thereon; the compilation of the statistical data has been conducted by Irimi Kourou (barrister, doctoral student in Civil Law, University of Athens); strictly statistical/anonymized data was gathered from a total of 281 court decisions issued on applications for the necessary permission to resort to a gestational surrogate mother. The source of the court decisions was mainly the archive of the Athens’ Single Member Court of First Instance, Athens’

mentation (2003-2017) and outlines the profiles of intended mothers and fathers⁶ as well as the gestational surrogates (marital status, age, nationality and the nature of relation between them). The data is gathered from 281 decisions of the courts that tried applications for permission to have reproductive material transferred to a gestational surrogate. Despite the rather ‘technical’ nature of this approach, few necessary comments seek to add to an effort to have the core issues raised during the social and legal debate on surrogate motherhood in Greece⁷ revis-

ited under the light of an indicative part of its application in practice.

1.1 Social Context

Some demographic information is necessary to help read the findings of this survey into their social context.

According to the latest statistical data available,⁸ 105.792 children per year on the average have been born in Greece from 2002 to 2015. The total fertility rate has a serious downward tendency from 1980 (2.2) to 2015 (1.3) thus remaining under the limit of generation renewal, which is set on 2.1. The mean age of mothers at birth was 31.3 years old in 2015 compared to 29.5 years old in 2003 and 26.8 years old in 1975. As far as assisted reproduction is concerned, it is claimed that an average 15 percent of Greek couples in reproductive age experience fertility problems that make them potential clients of the 50 assisted reproductive technology clinics that operate in the country.⁹

District Court and Athens’ Multi-Member Court of First Instance, whereas decisions from the Courts of First Instance of other cities (mainly Thessaloniki) were processed in the form that they have been published in the electronic databases of the Athens’ Bar Association (“Isokratis”, www.dsanet.gr), thus often containing a considerably less amount of data. This fact explains the parts of the charts where “no reference” (N/R) is cited, i.e. “no reference” does not indicate that there have been incomplete court decisions; it most often results from the fact that the relevant information was merely unavailable to the reader of the specific decision, though most certainly all necessary documentation was contained in the files submitted to the court. Wherever cited, case numbers have been altered in order to ensure the protection of the sensitive personal of the parties involved. The author is grateful to Dr. Takis Vidalis (scientific officer to the Hellenic Bioethics Commission) and Dr. Nikos Koumoutzis (Assistant Professor, Department of Law, University of Nicosia) for their insightful comments and their help in reviewing this article. A Greek version of this article, with data gathered from 128 relevant cases (2003-2012) has been published under the title “Surrogate motherhood: a statistical test of the Legislator’s expectations” in Papachristos A. - Kounougeri-Manoledaki E. (ed.). *Family Law in the 21st century - from circumstantial to structural changes*. Sakkoulas, Athens-Thessaloniki, 2012.

⁶ Case law has -initially- extended to infertile, lonely men the ability to apply for a court permission to resort to a gestational surrogate mother (see *infra*, chapter 2.1).

⁷ The intensity of the debate on surrogate motherhood was in contrast with the political consensus that characterized the enactment of the laws on assisted reproduction; the relatively mild political debate has been justified in the name of the fight against the serious problem of low birth rate and fertility in Greece (see Rethymiotaki E. Maternity and fatherhood: a comparative analysis of the Greek and French legislation on assisted human reproduction. In Maropoulou M. (Ed.). *The Body, the Sex and the Gender Difference*. Editions of the National and Kapodestrian University of Athens and the Study Programme on Gender and Equality Issues (in Greek), Athens, 2008:58. See also the

---

11.10.2002 Recommendation of the Hellenic National Bioethics Commission on the bill on “Medically Assisted Human Reproduction”, comments on Greek Civil Code article 1458, in National Bioethics Commission (2008). *Reflections on contemporary issues, Opinions and Reports 2000-2008*. (in Greek). Athens, 2008:103. See also Kounougeri-Manoledaki E. Surrogate Motherhood in Greece. *The International Survey of Family Law*. 2005: 267.

⁸ Source: Hellenic Statistic Authority (ELSTAT) - Living Conditions in Greece (electronic publication, in Greek and in English) <http://www.statistics.gr/el/living-conditions-in-greece>,

http://www.statistics.gr/documents/20181/2810519/Living-ConditionsInGreece_0917.pdf/18b5052f-efbb-4030-a94c-7a13d15838fd [retrieved in 26.09.2017]

See also: “Eurostat” statistics with interesting comparative data references to the EU-28 member states, (retrieved on 24.09.2017):

[http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Total_fertility_rate,_1960%E2%80%932015_\(live_births_per_woman\)_YB17.png](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Total_fertility_rate,_1960%E2%80%932015_(live_births_per_woman)_YB17.png).

⁹ Source: Assisted reproductive technology in Europe: results generated from European registers by ESHRE; [European Society of Human Reproduction and Embryology] <https://academic.oup.com/humrep/article/31/8/1638/2379971/Assisted-reproductive-technology-in-Europe-2012>

Table 1. Demographic indicators.

YEAR	BIRTHS	AVERAGE AGE OF THE MOTHER AT BIRTH	TOTAL FERTILITY RATE	ASSISTED REPRODUCTION TREATMENT CYCLES ¹⁰	COURT DECISIONS GRANTING PERMISSION FOR GESTATIONAL SURROGACY ¹¹
1975		26,8	2,3		
1980		26,1	2,2		
1990		27,2	1,4		
2000		29,5	1,3		
2002	103.569	29,3	1,3		
2003	104.420	29,5	1,3	9.790	9
2004	105.655	29,7	1,3	9.180	9
2005	107.545	29,9	1,3	11.110	13
2006	112.042	29,9	1,4	3.971 (9)	16
2007	111.926	30,1	1,4	2.503 (9)	17
2008	118.302	30,2	1,5	2.476 (6)	20
2009	117.933	30,3	1,5	2.310 (4)	18
2010	114.766	30,4	1,5	3.693 (9)	20
2011	106.428	30,5	1,4	5.185 (11)	14
2012	100.371	30,7	1,3	8.207 (20)	12
2013	94.134	30,9	1,3		21
2014	92.148	31	1,3		26
2015	91.847	31,3	1,3		35
2016					26
AVERAGE 2002-2015	105.792	30,26	1,36	10.027	18

Relevant data are also available for previous years. Unfortunately only 4 out of 50 clinics in Greece seem to have reported in 2009, only 6 in 2008 and only 9 seem to have reported in 2006, 2007 and 2010, much less than the 16 out of 49 that reported in 2006 and 2005 and the 22 out of 44 that reported in 2004; hence, the recorded number of 3.693 treatment cycles for 2010 is most probably inaccurate (10.110 treatment cycles were recorded in 2005, 9.180 in 2004, 9.790 in 2003 accordingly).

¹⁰ Source: Assisted reproductive technology in Europe: results generated from European registers by ESHRE; the number in brackets refers to the number of those of the 76 in total fertility treatment clinics operating in Greece that did actually report the relevant data and took part at the annual research of ESHRE [European Society of Human Reproduction and Embryology].

<https://academic.oup.com/humrep/article/31/8/1638/2379971/Assisted-reproductive-technology-in-Europe-2012>.

¹¹ This number refers only to the total number of Court decisions that have been monitored in the present survey and is updated until June 2017.

1.2 Legal provisions regarding gestational surrogacy in Greece

Gestational surrogacy is legal in Greece provided that court permission is issued prior to the transfer of reproductive material to the gestational surrogate; the relevant application is submitted by the intended mother to the Multi-Person First Instance Court¹² of the city of her or the gestational surrogate's residence and is tried under the rules of non-contentious jurisdiction.¹³ The legal prerequisites for a court permission to be granted are the following:

1) The intended mother has to be medically unable to carry a child to term¹⁴ whereas still in reproductive age,¹⁵ thus not older than 50 years old, according to an age limit specifically set by art.4 of Law 3305/2005.¹⁶ Hence, only a medical necessity justifies the resort to gestational surrogacy. Furthermore, the gestational surrogate and

the intended parent(s)¹⁷ have to undergo medical examinations to ensure that they do not suffer from HIV 1, HIV2, hepatitis B, C and syphilis.

2) The gestational surrogate mother has to be medically fit to carry a child to term,¹⁸ thus, it has to be assured that a pregnancy will not be dangerous to her health or the health of the foetus; moreover, she has to undergo a thorough psychological evaluation.¹⁹

3) The gestational surrogate mother has to be more than 25 years old and less than 45 years old; she must already have given birth to at least one child of her own and she must not have already been subjected to more than two caesarean sections.²⁰

4) The Court must be presented with a written agreement between all the parties involved, namely the intended parent(s) as well as the gestational surrogate and her husband or partner (if she is married or has entered a registered partnership),²¹ including an expressly stated clause

¹² Initially, the subject matter of gestational surrogacy permissions belonged to the jurisdiction of the Single-Member Courts of First Instance. On 1.3.2012, the jurisdiction had been transferred to the District Courts (art. 9 par. 1 of law 4138/2013). This change proved short-lived and lasted only for 7 months; the subject matter of gestational surrogacy permissions has returned to the jurisdiction of the Single Person Courts of First Instance in 11.10.2013 (art. 8 of law 4198/2013). Since 1.1.2016 the jurisdiction over the subject matter of gestational surrogacy permissions has been transferred to the Multi-Member Courts of First Instance, as part of the Greek Government's judicial system reforms, The Multi-Member Courts of First Instance are also competent Courts for granting adoption permissions in Greece. There are 154 District Courts and 64 Courts of First Instance established in Greece. Concentrating the gestational surrogacy cases in fewer and higher-rank courts has obvious advantages, among which are the fostering the judges' experience and the facilitation of necessary monitoring of the relevant case law.

¹³ See Book 6 of the Greek Code of Civil Procedure, art.739-781 and art.799. A broad investigative authority of the judge characterises this procedure, aiming to guarantee the conformity of the court's decisions with the relevant legal provisions.

¹⁴ Greek Civil Code art. 1458.

¹⁵ Greek Civil Code art. 1455.

¹⁶ According to the most lenient interpretation of the law [Papachristos A. Family Law (in Greek). P.N. Sakkoulas, Athens, 2014:219], the intended mother shall at least file the relevant application before her 50th birthday.

¹⁷ Namely the intended mother and her husband or male partner (if they are married, engaged, have contracted a registered partnership or have a civil union).

¹⁸ art. 13, par. 1 of law 3305/2005 / Greek Civil Code (AK) art. 1484.

¹⁹ art. 13 and 4 par.2 of Law 3305/2005.

²⁰ These prerequisites have been introduced as part of the recently published Code of Conduct of Medically Assisted Reproduction, which has been drafted by the *Greek National Authority of Assisted Reproduction* (see par. 1.4 below) and came into force on 07.02.2017 [Resolution no. 73/24-01-2017 of the Greek National Authority of Assisted Reproduction, published in the Issue of the Hellenic Government's Gazette (FEK) B' 293/07-02-2017].

²¹ The gestational surrogate's husband or registered partner (but not her partner in a civil union) has to be part of her gestational surrogacy agreement as it undoubtedly constitutes an important decision with a serious impact on their life as a couple; however, any failure to meet this requirement does not affect the validity of the surrogacy agreement itself. In any case, since the intended mother is presumed mother of the child that is born, the principle that the gestational surrogate's husband is the inferred father of a child she gives birth to during their marriage or registered partnership does not apply; (inferred) paternity "follows" and depends on maternity. [Papachristos, op.cit:272, further citing Koumoutzis N. "The establishment of the relation to the father after law 3089/2002" (in Greek), *Chronika Idiotikou Dikeou* 3/2003:499].

that the gestational surrogate shall not receive a reward or financial benefit for her offer.^{22, 23}

However, the following do not constitute “reward” according to the law:²⁴ (a) the cost of achieving pregnancy by transfer of the reproductive material to the gestational surrogate’s uterus, as well as expenses relating to the carriage to term, parturition and postpartum period, provided that such expenses are not covered by the gestational surrogate’s public insurance scheme; the exact amount of such expenses is proven by receipts and invoices issued according to the relevant taxation laws, (b) any damages the gestational surrogate should incur because of her absence from her job as well as the remuneration she would have earned by her employment, which she loses because of her absence in order to achieve pregnancy, to carry to term, to give birth to the child and to go through the postpartum period; the gestational surrogate drafts a solemn affirmation document declaring the total sum of the above compensation, which, in any case cannot exceed the sum of 10.000,00 Euros.²⁵ Remuneration for expenses and compensation to the gestational surrogate are due only if the required court permission is given.

5) The reproductive material transferred to the gestational surrogate’s uterus must not be her own;²⁶ this condition is agreed in the written agreement described above.

6) Either the intended mother or the gestational surrogate must be permanent *or temporary*²⁷ residents of Greece. The law does not set

any prerequisite regarding their nationality, thus making the option of gestational surrogacy available to both Greek and foreign nationals.

7) The Best Interests of the Child that will be born must be taken into consideration, as in every case of implementation of methods of assisted reproduction.²⁸ The existence of a stable and supporting environment for every child that shall be born is a crucial factor; furthermore several other factors regarding the intended parents are of importance, such as their age, their medical history, possible hereditary disease risk as well as their capability to fulfil the needs of the child they wish to have.²⁹

Provided that the above described legal procedure is followed, the intended mother is deemed to be the mother of the child that is carried to term by the gestational surrogate; the only legal bond created is one between the newborn child and the parent(s) who wanted to have it.³⁰ Hence, gestational surrogacy is based on the principle of ‘social-sentimental affinity’,³¹ ac-

---

manent residents of Greece. The above change regarding the residence prerequisite has received intense (and just) criticism for undermining one of the relevant legislation’s core objectives: the discouragement of reproductive tourism and safeguarding against the risk of human trafficking. [Papachristos A. An unfortunate lawmakers’ choice (in Greek). *Chronika Idiotikou Dikeou* 8/2014].

²⁸ art. 1 par. 2 of Law 3305/2005, as well as art. 3 of the Convention on the Rights of the Child and art. 24 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union.

²⁹ Explanatory Report on Law 3305/2005, (in Greek), *Kodikas Nomikou Vimatos* 53, 24; Koutsouradis, A. Issues on Surrogate Motherhood, especially after Law 3305/2005 (in Greek). *Nomiko Vima* 65, p. 335.

³⁰ Kounougeri-Manoledaki E. Family Law I (in Greek). Sakkoulas, Athens-Thessaloniki, 2012:14.

³¹ Greek Civil Code art. (AK) 1464. This presumption of the intended mother’s maternity can be overturned only if either the intended mother or the gestational surrogate successfully challenges it through litigation. The relevant proceedings must be initiated within a strict time limit of six months after the birth of the child; practically, this provision gives a solution both to the intended mother as well as to the gestational surrogate in the (extreme) case that either one believes that the newborn child is indeed genetically related to the surrogate, thus conceived by the surrogate with her sexual partner at the same period during which she underwent the surrogacy procedure). There has not been any known record of such a challenge in the relevant case-law.

---

²² Greek Civil Code art. 1458 and art. 13 of Law 3305/2005.

²³ This agreement is of a strictly personal nature; hence, the parties are not allowed to appoint a legal proxy who would agree on their behalf (xx1/17; on the contrary, -and, undoubtedly, erroneously- an agreement signed by an appointed proxy had not been rejected in case o/16).

²⁴ art 13 par. 3 of Law 3305/2005.

²⁵ Resolution no. 36/2008 of the Greek National Authority of Assisted Reproduction, [Issue of the Hellenic Government’s Gazette (FEK) B’ 670/16-04-2008].

²⁶ Greek Civil Code (AK) art. 1458.

²⁷ Temporary residents of Greece are allowed to access gestational surrogacy since summer 2014, when art. 17 of Law 4272/2014 rephrased art. 8 of Law 3089/2002; according to the previous legal requirement both the intended mother as well as the gestational surrogate had to be per-

ording to which the concept of a parent loses its stable biological fundament and the legal kinship is not necessarily established under the light of the biological truth; the most significant factor for the establishment of affinity is the desire of the persons involved.

1.3 Penalties

Whoever takes part in the process of having a child through surrogacy without conforming to the prerequisites of the above mentioned legal provisions³² is subject to custodial sentence for a period of at least two years plus a fine of at least 1.500,00 Euros. The same provisions apply to whomever publicly or through the circulation of documents, pictures or representations announces, projects or advertises, even in a covered way, the ability to have a child with the help of a gestational surrogate or offers relevant services as a broker.³³

1.4 Greek National Authority of Assisted Reproduction

The Greek National Authority of Assisted Reproduction is an independent administrative Authority that has been established by law 3305/2005 and is in operation since December 2005. The Authority is vested with the responsibility to monitor the implementation of the relevant laws on medically assisted reproduction by exercising its decisive, supervisory, recommendatory and inspectional duties, according to the law. These duties include the recording of all medically assisted reproduction treatments that take place in Greece. As gestational surrogacy inevitably requires the medically assisted reproduction treatment of the gestational surrogate,³⁴ the Authority's capability to monitor the treatment(s) theoretically ensures the substantial monitoring of the process and the outcome of all gestational surrogacy agreements that are

granted the relevant court permission.³⁵ Unfortunately -and in spite of its initial members' indubitable efforts and earnestness- the Authority has been practically unable to fulfil its mission.³⁶ Since May 2014, the Greek Government has proceeded with the necessary administrative actions that led to the Authority's re-activation and its current operation by a new board of members.³⁷

The average age of the intended mothers was 40.7 years, whereas the two intended fathers (cases g/08, r/09) were 43 and 33 years old re-

³⁵ An example of the Authority's key role in the legal framework on gestational surrogacy would be the following: offering oneself to become a gestational surrogate more than once is not expressly prohibited by the Greek law; likewise, there is no explicit rule prohibiting the same intended mother from resorting to gestational surrogates twice or more times, either to repeat an unsuccessful previous effort, or to have more children born. Like any other case, the conformity of such a case's specific facts to the law's prerequisites would be assessed by the court before deciding whether to issue the necessary permission or not; in such case(s), the vigilance of the monitoring conducted by the Authority would ensure that full and candid information would be submitted to the court; [for instance, it is highly improbable that full information has been provided to the judge(s) that tried the marginal case(s) of "Britain's most prolific surrogate's" offer(s) to Greek intended parents (see relevant articles published in Daily Mail and BBC. (Retrieved on 25.08.2017).

www.dailymail.co.uk/news/article-543948/Triplets-make-grand-total-12-babies-super-surrogate-mother.html

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/health/7851838.stm>

<http://www.dailymail.co.uk/femail/article-2229021/Carole-Horlock-Why-giving-away-13-babies-Britains-prolific-surrogate-finally-quitting.html>

<http://www.dailymail.co.uk/news/article-2996312/Hoping-baby-Britain-s-prolific-surrogate-mother-given-birth-15-children-given-13-away.html>

Equally marginal, yet unnoticed, has been decision f/12, where the Court granted permission to have reproductive material transferred to either one of three (!) different gestational surrogates. This case's oddity is also the reason why the total number of cases surveyed (281) is different from the total number of gestational surrogates (283).

³⁶ A detailed account of the reasons for this, as well as an account of the Authority's -nevertheless important- accomplishments during its first period of action is contained in the relevant expository letter no.44/24-06-2010: http://www.iya.gr/templ/inc_givefile.cfm?fid=16 (in Greek, retrieved 14.08.2011 / no longer available).

³⁷ More relevant information available on the Authority's website: www.eaiya.gov.gr/en (retrieved on 25.08.2017).

³² Greek Civil Code (AK) art. 1348, art. 8 of Law 3089/2002 and art. 14 of Law 3305/2005.

³³ Art. 26 of Law 3305/2005.

³⁴ And, most probably, the treatment of the intended parent(s) as well.

spectively; the vast majority of the intended mothers were married (257/281) and did not have other children (271/281). There have been only fourteen cases in total³⁸ where unmarried couples resorted to gestational surrogacy to become parents, whereas in another seven cases the intended mothers were lonely (and infertile) women.³⁹ There have been eight cases where the intended mothers already had a child and wished to have a second one,⁴⁰ whereas in two other cases the intended mothers had a child⁴¹ that died (1/05, s/08). Intended mothers were mostly Greek nationals (230/281) (Chart 1).

prerequisite seems to have drawn foreign intended mothers' interest to apply for gestational surrogacy permission in Greece (Chart 2).

All intended mothers suffered from deficiencies or diseases that made it medically impossible for them to sustain a pregnancy, whereas they claimed to have already exhausted every remedy that assisted reproduction technology had to offer in their cases⁴² before opting to receive the offer of a gestational surrogate mother (Chart 3).

According to recent case-law findings, the abolishment of the resident-alien-status legal

---

³⁸ In 1 case the intended mother was engaged (f/10); in the other thirteen cases the intended mothers lived in *unregistered* civil unions with their male partners (b/08, c/09, l/14, k/15, r/15, c/16, f/16, r/16, y/16, ad/16, al/16, h/17, j/17) [5.605 opposite sex civil partnerships have been registered in Greece since the enactment of law 3719/2008 in November 2008 until 31/12/2015 - *interestingly, 1.573 of them in 2014 only and 2.611 in 2015 only*] (see supra note 9) - same sex partnerships are recognized by the law since January 2016 as law 4356/2015 reformed and replaced the previous law 3719/2008. Same-sex couples are able to register their partnerships and, in principle, are entitled to enjoy rights equal to a marital status; however, same-sex couples are still not granted adoption or second-parent parental rights and are not allowed to access medically assisted reproduction as a couple.

³⁹ j/10, n/13, d/15, d/16, x/16, ag/16, ah/16.

⁴⁰ f/05, k/10, b/11, k/15, l/15, f/16, q/16, af/16./

⁴¹ Their first child was carried to term by themselves in the past, before the appearance of the medical reason of their current incapability to sustain a pregnancy.

---

⁴² In those cases, of course, where their medical condition even allowed such a possibility.

Chart 1: INTENDED MOTHERS' MARITAL STATUS AND NATIONALITY

Average Age: **40,7** years old [youngest: 19 years old / oldest: 53 years old (before the enactment of the 50 years' age limit for intended mothers)]

Average Age of Greek Intended Mothers: **40,7** years old

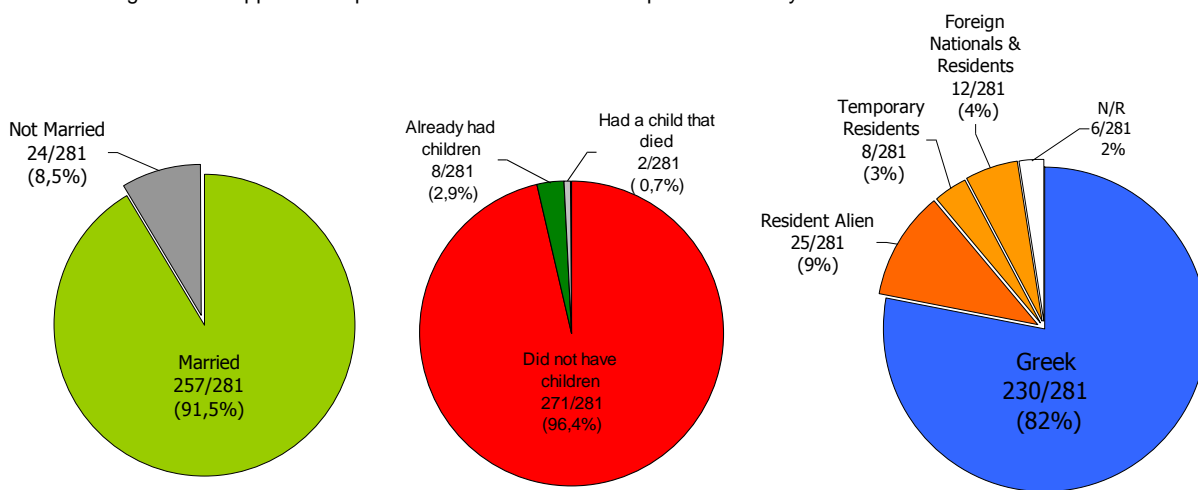
Average Age of Resident Alien Intended Mothers: **39,8** years old

Average Age of Intended Mothers that were foreign nationals / temporary residents: **41,4** years old

Average Age of Intended Mothers that were foreign nationals / foreign residents: **42,2** years old

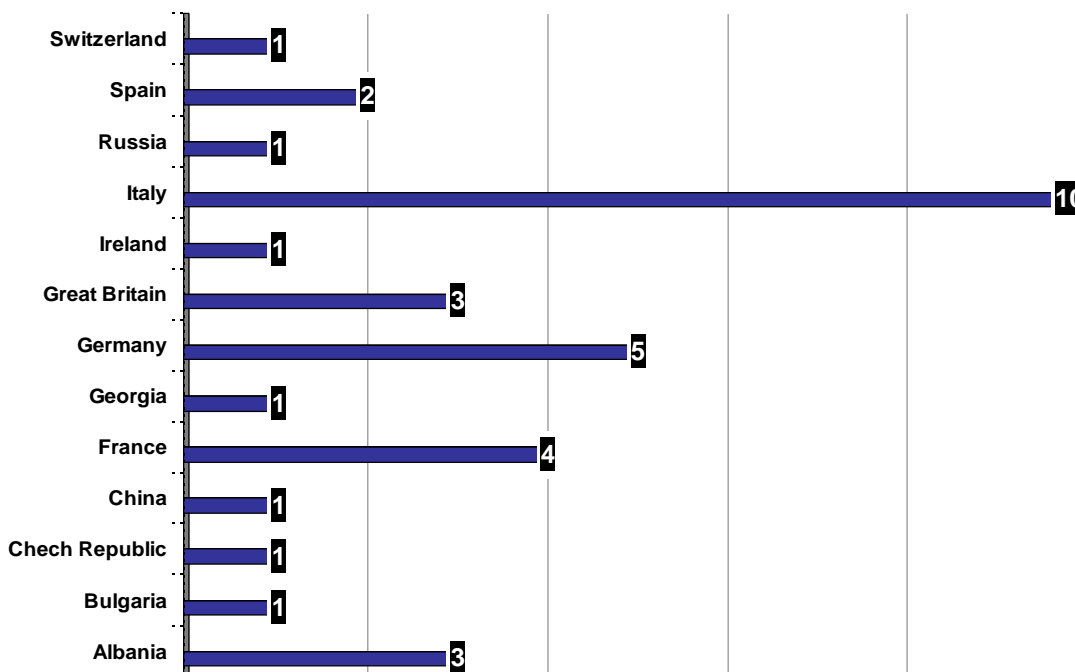
Age of lonely infertile male applicants: 43 and 33 years old respectively

Age of male applicant for post mortem uxoris assisted reproduction: 42 years old

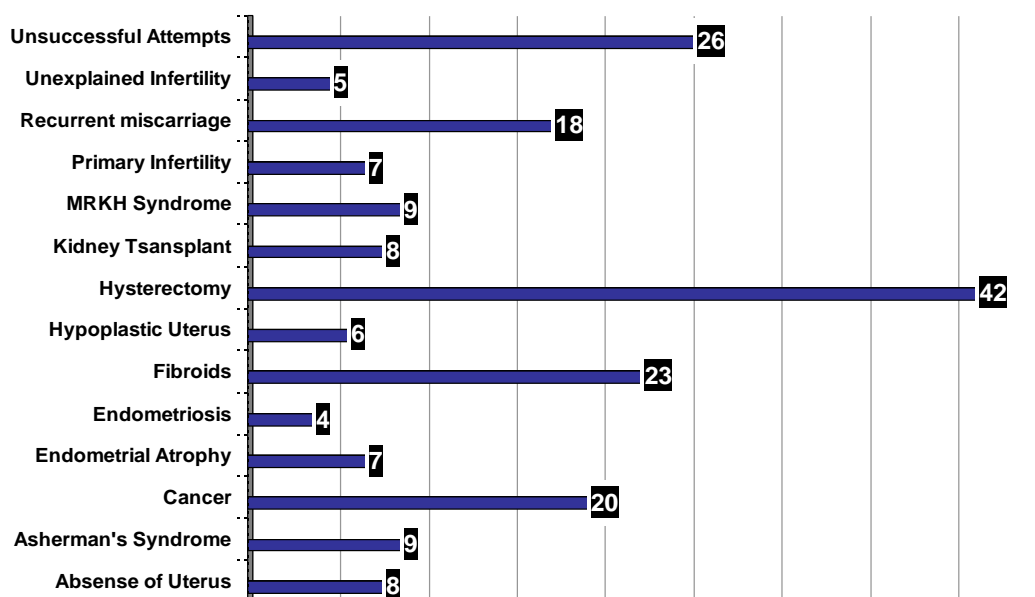
Chart 2: NATIONALITY OF FOREIGN INTENDED MOTHERS

cases with no reference to nationality are omitted;
 in 25 cases the foreign intended mother was a resident alien;
 in 8 cases the foreign intended mother was a temporary resident of Greece;
 in 12 cases the foreign intended mother was also a foreign resident

Chart 3: MEDICAL REASON FOR INTENDED MOTHER'S INABILITY TO CARRY A CHILD TO TERM

medical conditions are categorized according to their description in the relevant case;
 the chart depicts medical conditions that appeared in four or more monitored cases

2.1.

Infertile, lonely men

Initially based on a textual-interpretation-of-the-law argument, legal theory narrowed the ability to resort to gestational surrogacy only to women, as only they can literally be “medically unable to carry to term”; all in all, the scenario of male applicants for the relevant court permission was rather considered “far-fetched”.⁴³ Nevertheless, there have been two cases (g/08, r/09) where the courts of First Instance⁴⁴ approved the application of a lonely and infertile man who intended to become father with the help of a gestational surrogate. Both First Instance decisions argued in favour of an interpretative analogy based on the constitutional principles of equality⁴⁵ and free development of personality.⁴⁶ The Public Prosecutor appealed the first of the two male-applicant decisions (g/08) almost two years after the first male applicant had his twins born with the help of a gestational surrogate. The Athens Court of Appeal ruled that the first instance decision that had granted him gestational surrogacy permission was void. According to the appellate Court’s ruling “only a woman can carry to term and give birth to a child, hence only she can be seek for help by a gestational surrogate; [...] in order [for infertile lonely men] to have a child, they would need to resort to gestational surrogacy, and thus tackle a medical in-

ability [to carry a child to term] which is not their own”.⁴⁷ This reversal of the first instance decision did not affect the already established relation between the (intended) father and his twins.⁴⁸ The appellate Court’s decision has been criticised in legal theory, mainly for failing to fully address the issue of equal rights of women and men in medically assisted reproduction; the invocation of the natural sexual differences between men and women does not sufficiently establish a difference in reproduction rights of lonely infertile persons.⁴⁹

2.2. *Post mortem uxoris*⁵⁰

Interestingly, and despite the fact that the issue was not in question in the specific cases, both first instance decisions (g/08, r/09) argued that the right to access post mortem medically assisted reproduction should also be extended to widowers, thus interpreting the legal provision according to which post mortem assisted reproduction is allowed only to widows. Such an analogy-based right of widowers to access “post mortem uxoris” assisted reproduction (thus resorting to a surrogate mother to fulfill it) had always been wider accepted by legal theorists.⁵¹ A relevant permission was indeed granted by the District Court of Athens in 2013 (p/13).]

⁴³ See Spyridakis I. (2003). *The new regulation on artificial insemination and kinship* (in Greek). Sakkoulas, Athens, 2003:29,33. According to legal theorists, there was an equally low possibility that (infertile) lonely women would resort to gestational surrogacy; the statistical data seem to confirm this view. See also Kounougeri-Manoledaki E.. The draft law on medically assisted human reproduction and a response to reactions against it. *Studies of family law and law on biomedicine 1980-2010* (in Greek). Sakkoulas, Athens-Thessaloniki, 2010:485.

⁴⁴ g/08 Athens’ Court of First Instance, r/09 Thessaloniki’s Court of First Instance. The second decision cited and accepted the first decisions’ argumentation.

⁴⁵ Art. 4 of the Greek Constitution: 1. Greeks are equal before the law. 2. Greeks have equal rights and obligations.

⁴⁶ The Court’s argumentation was the following: «[...]According to the prevailing opinion, the right to assisted reproduction is protected by art. 5 par. 1 of the [Greek] Constitution, hence its exclusion is excused only if[s][exercise] contradicts the rights of others, the Constitution or the good morals».

⁴⁷ Decision. 3357/2010, Athens Court of Appeal.

⁴⁸ This solution stems from Art 799 of the Greek Code of Civil Procedure regarding non-contentious jurisdiction; the rights acquired in good faith by virtue of first instance decision are not void even if this decision is overturned in the future. That probably explains why the (intended) father did not choose to further take the case to the Supreme Court.

⁴⁹ Koumoutzis N. (2013). Reversal of the court permission for assisted reproduction - on the occasion of decision 3307/2010 of the Athens’ Court of Appeal. *Chronika Idiotikou Dikeou* 7/2013. p:508.

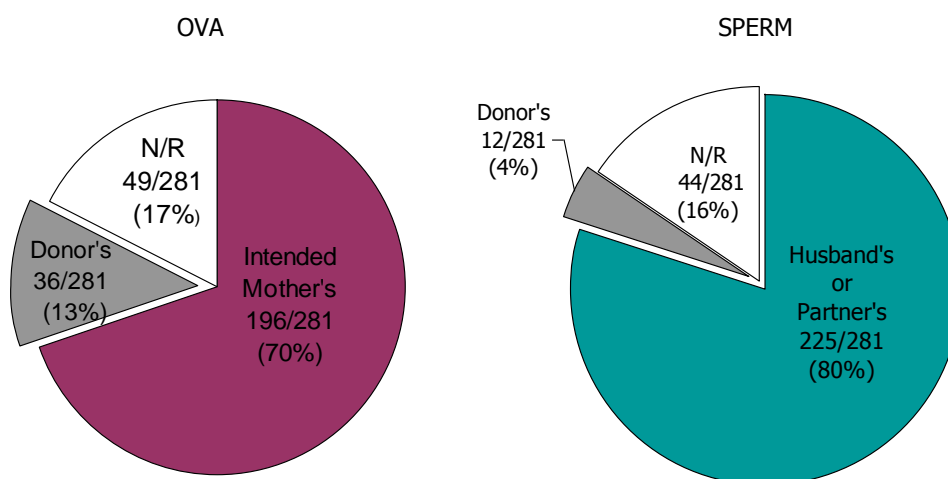
⁵⁰ To the author’s knowledge, the (very accurate) term “post mortem uxoris” (uxor = wife in latin) has been originally used by Prof. Dimitra Papadopoulou-Klamari, Faculty of Law, National and Kapodestrian University of Athens
⁵¹ Papachristos. 2003:56.

3. Origin of reproductive material

In most cases -practically, whenever this was medically possible- the reproductive material of the intended parents has been used, namely intended mothers' ova and their husband's/ partners / fiancé's sperm (187/281, thus 65.5%). Partial use of the intended parents' own reproductive material (either intended mother's ova or partner's sperm only) was also opted for whenever full use of own reproductive material was not medically possible.⁵² The most notable cases where totally foreign reproductive material has been used were those of the two (infertile/lonely)

male applicants (g/08, r/09), as well as cases af/15, s/16 and g/17, where the "five parents scheme" has been realized.⁵³ It is observed in recent case law that intended mothers apply for a "flexible" permission to either use their own ova *or* resort to a donor; though marginal as far as the obedience to the law is concerned, this tendency seeks to tackle a possible failure to achieve fertilisation of the intended mothers' own ova without the need for new (updated) court permission in order to use a donor's ova (Chart 4).

Chart 4: REPRODUCTIVE MATERIAL

⁵² The intended mothers' reproductive material has been used in a total of 196/281 cases; the husband's/partner's/fiancé's sperm has been used in a total of 225/281.

⁵³ The "five parents scheme" describes the situation where there: 1. a third woman is donating ova, 2. a third man donating sperm, 3. the gestational surrogate carrying the child to term, 4 & 5. The applicant and her spouse or partner are the intended parents. The two cases of the lonely infertile men have been the first to almost realize the "five parents scheme". In their cases, since the male applicants were lonely/unmarried men, the fifth parent, namely their partner, is missing.

4. Gestational Surrogate Mothers' profile

The average age of the women who offered to become gestational surrogates was 34.26 years old. Gestational surrogates were in their majority unmarried (142/283) and they already had been mothers to at least one own child (180/283); more of them were foreign nationals (175/283) than Greek (99/283). A further connection,

however, is observed between the gestational surrogates' nationality and their marital status and average age. The Greek gestational surrogates were in their majority married (58/99) and had an average age of 36.6 years, whereas the majority of the foreign gestational surrogates were unmarried (99/171) and had an average age of 31.4 years (Chart 5).^{54,55}

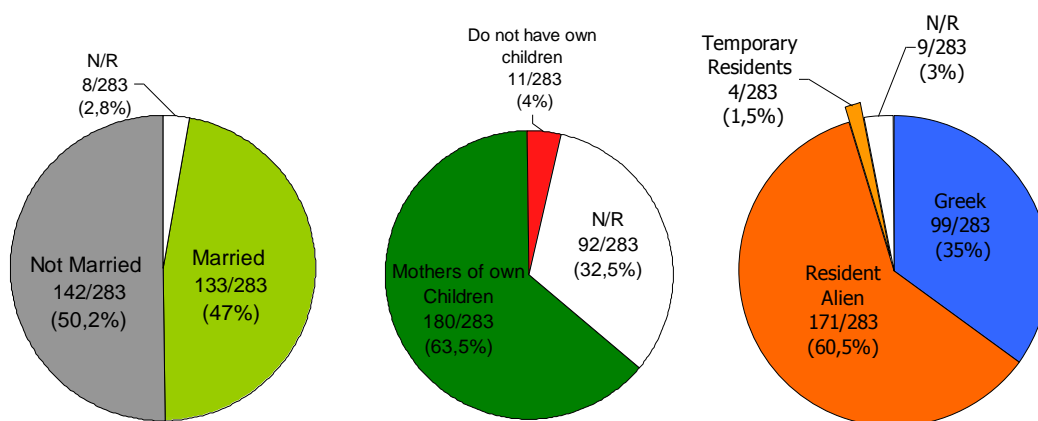
Chart 5: GESTATIONAL SURROGATES' NATIONALITY AND MARITAL STATUS

Average Age: **34,26** years old [youngest: 20 years old / oldest: 57 years old, both before the enactment of the recently published Code of Conduct of Medically Assisted Reproduction / Resolution no. 73/24-01-2017 of the Greek National Authority of Assisted Reproduction, according to which gestational surrogate mothers have to be more than 25 years old and less than 45 years old]

Average Age of Resident Alien Gestational Surrogates: **32,9** years old

Average Age of Temporary Resident Gestational Surrogates: **30,0** years old

Average Age of Greek Gestational Surrogates: **36,6** years old

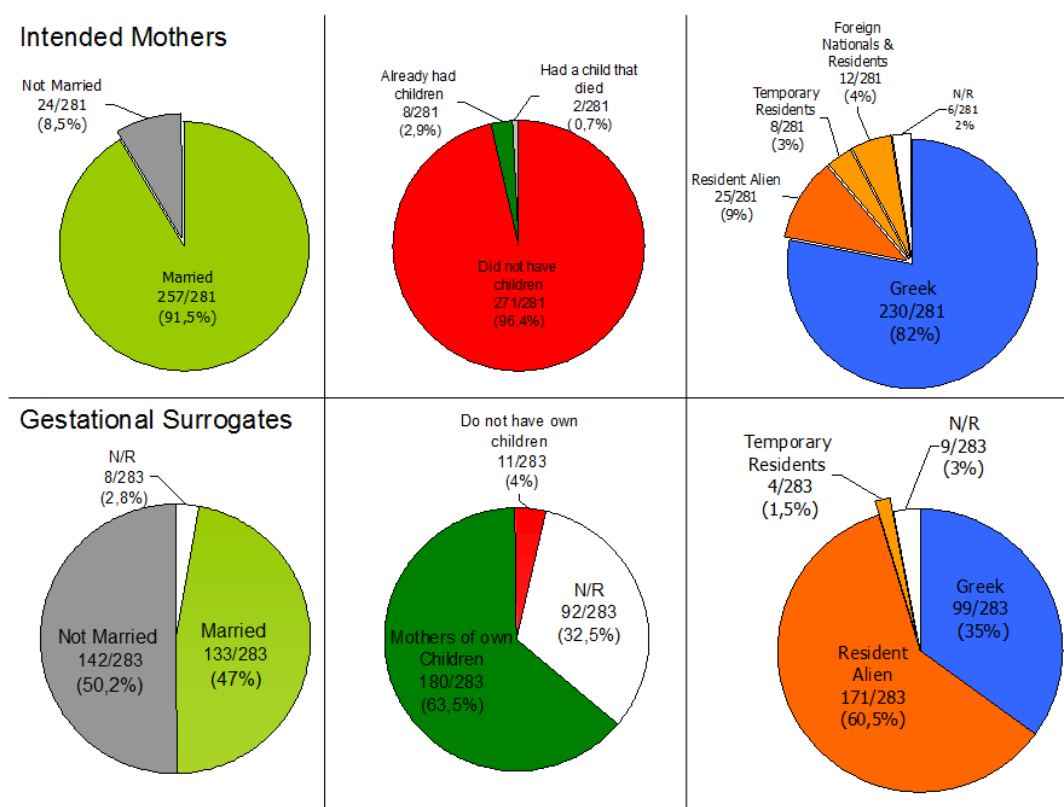
⁵⁴ The average age of the foreign gestational surrogates is calculated by adding the average age of resident alien and temporary resident gestational surrogates.

⁵⁵ The older average age of Greek gestational surrogates could be partly explained by the fact that, *especially under the -previous- permanent residence prerequisite*, Greek gestational surrogates “monopolized” the cases where the gestational surrogates were members of the intended mothers' family (their mothers, their aunts, their sisters or their sisters-in-law).

5. Intended Mothers' and Gestational Surrogates profiles' graphical display

The differences between the gestational surrogates' and the intended mothers' profiles are depicted in Chart 6.

Chart 6: NATIONALITY AND MARITAL STATUS COMPARATIVE DISPLAY

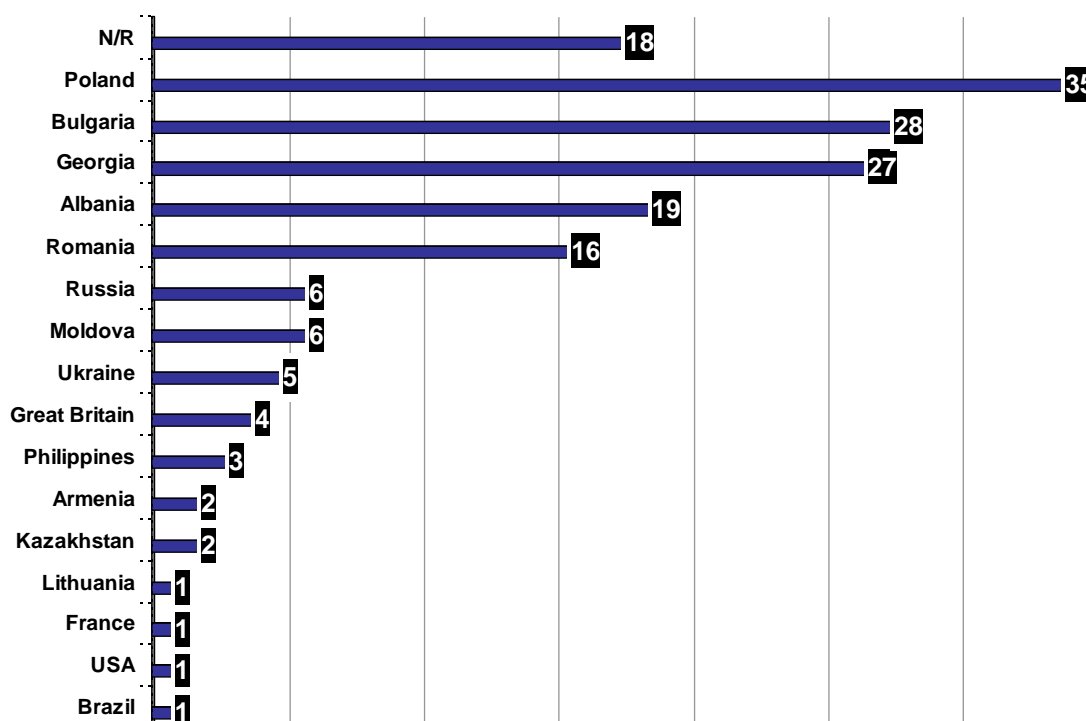

6. Foreign Gestational Surrogates' nationality and ethnicity

The vast majority of 175 foreign nationals that offered to become gestational surrogate mothers were of Eastern European origin (143/175 - 81.7%),⁵⁶ whereas most of them were citizens of

the neighbouring Balkan countries (76/175 - 43.4%);⁵⁷ almost all were resident aliens with the exception of four cases, in which the foreign gestational surrogates appeared as temporary residents of Greece; there has not been a case where the gestational surrogate claimed to be a foreign national residing abroad (Chart 7).

Chart 7: NATIONALITIES OF FOREIGN GESTATIONAL SURROGATES

⁵⁶ Poland 35/175, Bulgaria 28/175, Georgia 27/175, Albania 19/175, Romania 16/175, Russia 6/175, Moldova 6/175, Ukraine 5/175, Lithuania 1/175: total 143/175 - 81.7%.

⁵⁷ (Bulgaria 35/175, Albania 19/175, Romania 16/175, Moldova 6/175: total 76/175 - 43.4%).

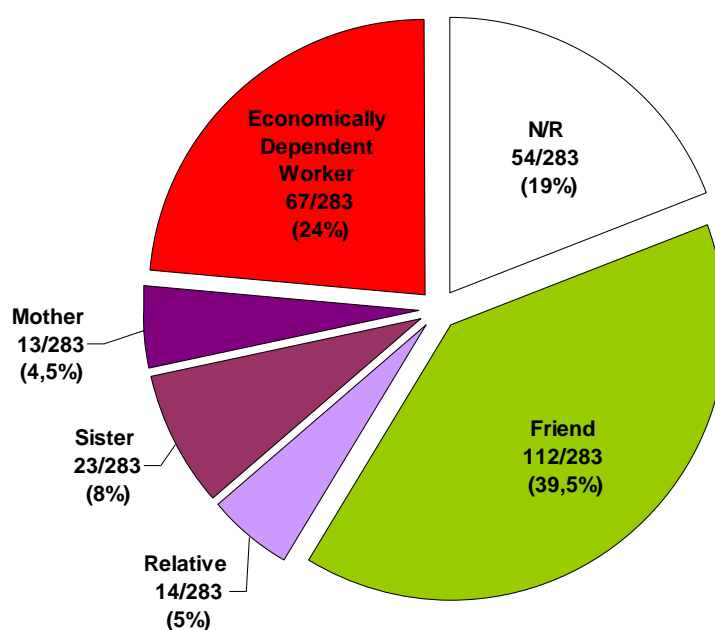
7. Social relationship between gestational surrogates and intended mothers; socio-economic status indications

Almost one fifth of the court decisions that were surveyed did not make any reference to the nature of the relation between the intended mother and the gestational surrogate (54/283), whereas more than one third (112/283) contained a -rather stereotypical, and often even identical⁵⁸-reference to the “friendship that grew between the intended mother and the gestational surrogate”, the latter having thus “personal knowledge of the intended parents’ fruitless efforts to have a child” (Chart 8).

In one sixth of the cases (49/283), the gestational surrogate was the sister (23/283), the mother (12/283) or a relative⁵⁹ (14/283) of the intended mother.

Almost one quarter of the court decisions that were surveyed did include indications regarding the gestational surrogates’ relationship with the intended mothers; interestingly, their relationship, in those cases, can be categorized as an economically dependent worker-to-employer relationship (65/283) in the broader sense.⁶⁰ This finding lead to a further comparison between the different relations and the gestational surrogates’ nationality.

Chart 8: GESTATIONAL SURROGATES’ RELATIONSHIP WITH INTENDED MOTHERS

⁵⁸ In the sense that it seemed more as if the court decision was citing a similar reference that had been included in the applicant’s legal documents, rather than a conclusion to which the judge came after the court’s hearing.

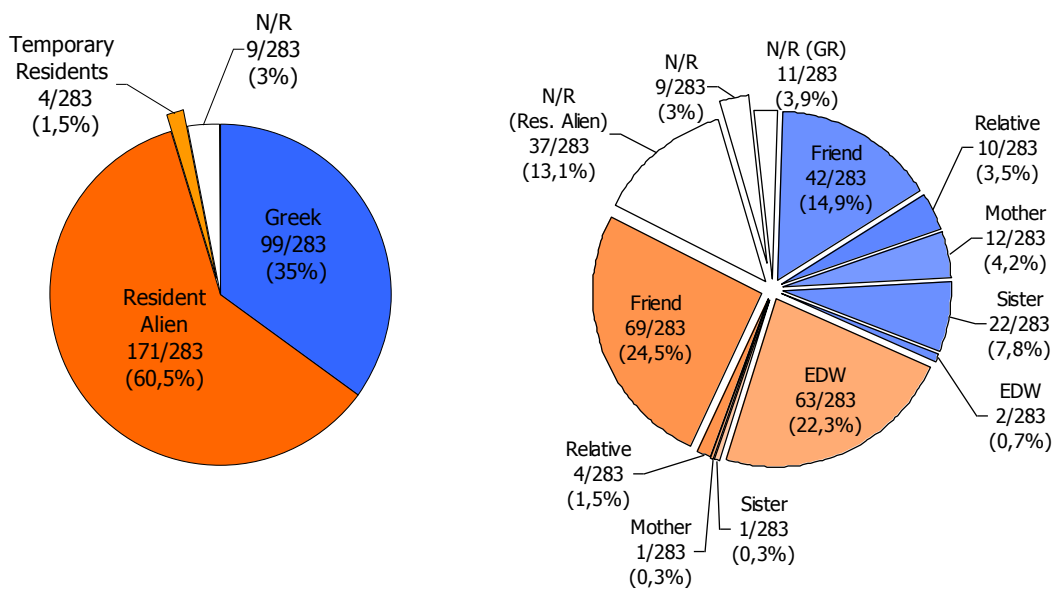
⁵⁹ Namely the intended mother’s sister-in-law, and in one case her aunt.

⁶⁰ A variety of employments, most often “in-house” (e.g. charlady), but also independent (e.g. manicurist, hair-dresser) or dependent (e.g. clerk) have been included in this category.

Almost half of the Greek gestational surrogates (44/99) were either the sisters (22/99), mothers (12/99) or relatives (10/99) of the intended mothers, whereas the relationship between more than a third of the foreign gestational

surrogates and the intended mothers for whom they offered (63/175) can be categorized as one of an economically dependent worker-to-employer, in a broader sense (Chart 9).

Chart 9: GESTATIONAL SURROGATES' NATIONALITY & RELATIONSHIP WITH INTENDED MOTHERS (COMPARATIVE VIEW)

8. Comments

The statistical data confirm that, in reality, gestational surrogacy in Greece has been an uncommon method of assisted reproduction, as it seems to have been the last resort in the intended mothers' efforts to have children of their own. What is more, the law's initial aim to discourage attempts of reproductive tourism, which was, *until recently*, eloquently depicted in the necessary precondition of permanent residence of both the intended mother and the gestational surrogate in Greece,⁶¹ seems to have been fulfilled, at least as far as the intended mothers were concerned. Hence, until July 2014 -thus before the law change regarding the parties' residence- no concrete indications had been observed to support a suspicion that foreign intended mothers have travelled to Greece just in order to have a child born with the help of a gestational surrogate; recent case-law findings, though, show an increase of the number of cases where foreign intended mothers made use of the new, lenient prerequisite regarding the "temporary residence of either the intended mother or the gestational surrogate in Greece". What is more, it has to be pointed out that, even under the previous legal requirement of permanent residence in Greece, the courts have not been strict when examining the gestational surrogates' domicile.⁶²

As the law refrained from setting any restrictions regarding the nationality of the parties involved, gestational surrogacy is available for both Greek and foreign nationals. Interestingly,

though, this foreign element⁶³ has been unequally distributed among the parties: intended mothers were mostly Greek nationals whereas more gestational surrogates were foreign nationals⁶⁴ than Greek nationals. Greek gestational surrogates dominated the (presumed as 'in principle' altruistic) mother-to-daughter, sister-to-sister and relative-to-relative categories.

In parallel, almost whenever there has been a concrete indication of the *prior* existence of any kind of professional relationship between the parties, the gestational surrogate was a foreign national and she had most often been the "employee", in a broader sense. The absence of a single case where a woman broadly defined as "employer" would offer herself as a gestational surrogate for an intended mother broadly defined as her "employee"⁶⁵ does not help dispel the re-

⁶¹ See initial text of art. 8 N.3089/2002, *supra* note 23. Recent case-law findings show an increase of the number of cases where foreign intended mothers made new, lenient prerequisite regarding the "temporary residence of either the intended mother or the gestational surrogate in Greece".

⁶² Various degrees of permanence of a foreign national's domicile in Greece supported by different kinds of documents produced by the parties like permit of residence, tax declaration, contract of lease of an apartment etc., or, even *temporary asylum residence permits* (!) have been accepted to establish their resident alien status; see also Rokas K. In Trimmings. K., Beaumont. P. (Ed.). *International Surrogacy Arrangements*. Hart Publishing, Oxford and Portland, 2013.

⁶³ This foreign element did not constitute a reason for recourse to public international law in any of the court decisions studied; offers by foreign nationals (resident aliens) to become gestational surrogates in Greece is substantially facilitated by the presumption of motherhood, which directly establishes legal kinship between the intended mother and the child (Greek Civil Code art.1464). Without this presumption, the only solution would be the adoption of the child by the intended mother; however, that would indeed raise issues of public international law in cases when a child was born by a foreign gestational surrogate. [See decision no. 122/2008 Court of First Instance of Chania/Crete, (in Greek; NOMOS database, <http://lawdb.intrasoftnet.com>, number 452907, retrieved in 23.09.2017)].

⁶⁵ [Without rejecting the possibility of candid offers, even when the relation between the gestational surrogate and the intended mother is one of social-financial inequality] see Vlachou E. Work as an embodied privacy and the limits of legal recognition: From 'psychokores' to the immigrants working in the domestic space. In *The Body, the Sex and the Gender Difference*, *supra* note 2: 153-168. The author investigates and brings out the relation between the feminine identity and "the aim to serve". The article's epicentre is the examination of the pre-modern institution of "psychokores" and practices that characterized it [*psychokores* [*ψυχοκόρες*]: young poor girls from the Greek province that moved to the city in order to work "in-house" for rich(er) families aiming to earn their future marriage portion in exchange], in comparison to this institution's current transformation depicted in the status of the foreign-immigrant women that work nowadays in the Greek households. The article attempts to depict the gradual confusion that befalls as the notion of "work" moves from the public space to the private sphere, i.e. the household, and

proach that (also gestational) surrogacy involves the risk of commercialisation and *mutual* exploitation of needs. The law's attempt to address the issue, confined to the aforementioned prohibition of financial benefits for the gestational surrogates, seems hardly sufficient to conceptualise the complex nature of the relation between an intended mother and a gestational surrogate.

The different judges⁶⁶ that tried the relevant applications appear to have made scrupulous

efforts to examine the facts of each particular case before granting the requested permission. However, one cannot fail to discern how courts practically endorsed the law's focus on the need of the intended mother for a child, while the gestational surrogate remained *less visible*,⁶⁷ in the sense that the major events of the offer of her body and her separation of a child that she carried to term were outbid by a basic assumption of her genuine altruism.

---

an attempt is made to discern how then "simple" forms of "work" transform into diffused bodily offers that one can hardly aim to categorize.

⁶⁶ The judges were mostly women; during the period of competence of the Single Member Courts of First Instance, female judges had tried 174/241 cases where the permission for gestational surrogacy has been granted; female judges have most frequently joined or presided the Multi-Member Courts of First Instance that tried relevant cases granting permission for gestational surrogacy since January 2016.

---

⁶⁷ Also literally, as the law does not require the gestational surrogate's presence in court. According to the relevant information mentioned within the text and/or the minutes of the studied court decisions, the gestational surrogate mothers appeared in Court in only 64/281 cases.

Grèce, le prix d'un enfant/ Public Sénat, 7/3/2016. Η γαλλική οπτική της ελληνικής παρένθετης μητρότητας: κριτικές επισημάνσεις, θεωρητικές προεκτάσεις

Μαρίνα Μαροπούλου

Επιστημονική Συνεργάτις, Νομική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

 mmaropoul@law.uoa.gr

Περίληψη

Το παρόν κείμενο επιδιώκει μια επανεκτίμηση της νομικής υπόστασης της παρένθετης μητρότητας, εντός του περιβάλλοντος της ιατρικώς υποβοηθούμενης αναπαραγωγής και εντός του κύκλου των ανθρώπων με τους οποίους θεωρείται, ως εκ της φύσεώς της, πως βρίσκεται σε σχέση. Διερευνά, μέσα από μια πολυπρισματική προοπτική, το ισχύον ρυθμιστικό πλαίσιο της παρένθετης μητρότητας στην αποδεκτή από τον ελληνικό νόμο εκδοχή της (αλτρονιστική παρένθετη μητρότητα).

Η ανεπάρκεια του νόμου να κατανοήσει τη φύση της προσφοράς και το ρόλο της παρένθετης μητέρας, η καταλυτική ισχύς παραδοσιακών αντιλήψεων περί έμφυλων ρόλων εντός του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου, τις οποίες προϋποθέτει ως ισχυρές, καθώς και η αποκλειστική του εστίαση στην προστασία του αναπαραγωγικού δικαιώματος και του γονεακού status των προσώπων που προσφεύγουν στις μεθόδους της τεχνητής αναπαραγωγής, και το οποίο αντιστοιχίζεται στο κανονιστικό μοντέλο της πυρηνικής οικογένειας, έχουν ως αποτέλεσμα την αδυναμία να υπαχθεί η παρένθετη μητέρα σε κάποια από τις αναγνωριζόμενες από το δίκαιο ταυτότητες και, επομένως, να εξοπλισθεί με τα αντίστοιχα δικαιώματα (μητέρα, εργαζόμενη, πολίτις, ισότιμο συμβαλλόμενο μέρος σε μια έννομη σχέση κλπ).

Αυτή η απουσία αναγνώρισης συντελεί στην παραγωγή και αναπαραγωγή ενός φαύλου κύκλου: οι υποψήφιας παρένθετες μητέρες στρατολογούνται από τους κόλπους μιας ήδη ευάλωτης και εκτός του προστατευτικού κύκλου των δικαιωμάτων κοινωνικής κατηγορίας γυναικών, των φτωχών μεταναστριών. Εγκλωβίζονται, έτσι, σε καθεστώς αφάνειας και μη ορατότητας, διασφαλίζοντας τη δυνατότητα αναπαραγωγής του χώρου από τον οποίο στρατολογούνται.

Ακολούθως, η παρένθετη μητρότητα επαναπροσεγγίζεται ως βιο-ηθικό ζήτημα, από μια ευαίσθητη σε θέματα φύλου οπτική. Εγείρεται το ερώτημα αν μέσω αυτής της πρακτικής τα γυναικεία πρόσωπα μετατρέπονται σε απλό, ανώνυμο βιολογικό υλικό. Τίθεται το ερώτημα αν η πρακτική αυτή συνιστά μια μορφή ακρωτηριασμού της γυναικείας ανθρώπινης οντότητας, αν συνιστά μια μορφή πραγματοποίησης του γυναικείου προσώπου και του ανθρωπίνου σώματος, επομένως αν θίγονται από αυτήν την πρακτική θεμελιώδεις έννοιες που συγκροτούν τον πυρήνα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Συνηγορώντας υπέρ μιας βιο-ηθικής που θα λαμβάνει υπόψιν τις ιδιαίτερες εμπειρίες των γυναικών, το κείμενο απευθύνει αίτημα για μια πιο διευρυμένη έμφυλη αναπαραγωγική δικαιοσύνη και μια κοινωνική δικαιοσύνη για την παρένθετη μητρότητα.

Grèce, le prix d'un enfant/ Public Sénat, 7/3/2016. Greek surrogate motherhood from the French point of you: Critical enquiries and theoretical perspectives.

Marina Maropoulou

Scientific Associate, Law School, National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

This paper reassesses surrogate motherhood as a legal category within the practice of bio-medicine, as well as a legal relation within the human family. The current study approaches the legal form of the received Greek legislation concerning gestational surrogate motherhood -the altruistic form of surrogate motherhood (non payment), through a multidimensional perspective.

The shortcomings of the law regarding the legal understanding of surrogate mother's contribution and role, the stereotypical views concerning gender roles both within the private and the public domains, as well as the exclusive focus on the protection of the reproductive rights and the parental status of the intended parents result in the inability to identify the surrogate mother within a legal protective frame as mother, working person, citizen. This fact produces and reproduces a vicious circle. Surrogate mothers are recruited from an always already invisible social group, the poor immigrant women.

The absence of their legal protection and acknowledgment forces them to remain in this condition of invisibility and secures the continuity of this reproductive labour. The paper also readdresses the surrogate motherhood as a bio-ethic issue, from a critical, gender sensitive viewpoint. It raises the question if this practice transforms the persons who give life into mere, anonymous biological material; it raises questions regarding the extent to which this practice commodifies and appropriates women's bodies.

The paper finally addresses a demand for a more comprehensive reproductive justice and a more inclusive social protection for surrogate motherhood.

1. Η γαλλική πρό(σ)κληση

Το γαλλικό τηλεοπτικό κανάλι Public Sénat, ένας τύπος που θεωρείται σοβαρή πηγή ενημέρωσης και ο οποίος συντονίζεται και ανατροφοδοτεί, με συναφείς θεματικές εκπομπές, συζητήσεις που διεξάγονται στο πλαίσιο των δύο νομοθετικών σωμάτων της Γαλλικής Πολιτείας, τη Γερουσία και το Κοινοβούλιο, προέβαλε, στις 7 Μαρτίου του 2016, μια δημοσιογραφική έρευνα/ ντοκιμαντέρ με θέμα την παρένθετη μητρότητα στην σημερινή Ελλάδα.¹

Η έρευνα επισκέπτεται τη μεγαλύτερη ιδιωτική κλινική ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής στην Αθήνα. Παρίσταται και καταγράφει την επίσκεψη ενός ζευγαριού Κινέζων σε έναν γυναικολόγο της κλινικής, από τον οποίο και πληροφορούνται ότι στην περίπτωση τους «όλα βαίνουν καλώς». Τα τρία γονιμοποιημένα ωάρια -η «φωτογραφία» των οποίων παραδίδεται στο τέλος της συνάντησης στους συγκινημένους γονείς, ώστε να την πάρουν μαζί τους, δίκην συναισθηματικού σουβενίρ, σαν τις φωτογραφίες που βγάζουμε στις διακοπές- πρόκειται εντός των ημερών να εμφυτευθούν στην παρένθετη, γεωργιανής καταγωγής, μητέρα. Το μόνο που τους απομένει να κάνουν πλέον είναι να ξαναεμφανιστούν στην κλινική λίγες μέρες πριν από τον προγραμματισμένο τοκετό, αφού μπορούν να ενημερώνονται για την πορεία της εγκυμοσύνης και εξ αποστάσεως. Η κάμερα στη συνέχεια μπαίνει στο χειρουργείο, για να πραγματοποιήσει λήψεις από μια διαδικασία μεταφοράς γονιμοποιημένων ωαρίων στο σώμα μίας παρένθετης, και ξαναγίνεται στους πολυτελείς χώρους της κλινικής, από τον ίδιο τον γιατρό-περήφανο κλινικάρχη, ενώ στο συνεχώς κατειλημμένο τηλεφωνικό κέντρο της κλινικής, γλωσσομαθείς τηλεφωνήτριες φιξάρουν ραντεβού από όλες τις γωνιές του κόσμου. Ο περήφανος κλινικάρχης επιδεικνύει τις αξιοσημείωτες και προβεβλημένες στον διεθνή και εγχώριο τύπο επαγγελματικές επιτυχίες του - ο Έλληνας Elvis Prislej της γονιμότητας μαθαίνουμε πως αποκαλείται τιμη-

τικά. Μας δείχνει τις κολλημένες στον τοίχο και, σε περίοπτη θέση, φωτογραφίες μωρών που τον ευχαριστούν για το «δώρο ζωής» που τους έκανε, ενώ απαριθμεί τους λόγους για τους οποίους μια υποβοηθούμενη αναπαραγωγή αλλά Ελληνικά συνιστά ιδανική επιλογή για την παγκόσμια υπογονιμότητα: είναι φτηνή, ιατρικά εγγυημένη και «διαθέτουμε ένα ελαστικό, επιτρεπτικό νομικό πλαίσιο». Κυρίως, όμως, έχουμε «μια ωραία χώρα, με καλό καιρό, ήλιο και νησιά, ιδεώδη προορισμό για ξεκούραση και χαλάρωση», επαναλαμβάνοντας στο σημείο αυτό, ως ρητορικό τόπο, την ταύτιση της Ελλάδας με χαρούμενο τόπο τουρισμού.

Στο περιβάλλον της κλινικής όλα είναι ανοιχτά, πρόθυμα να μιλήσουν και να εκτεθούν άφοβα στη δημοσιότητα. Εξάλλου τα ενδότερα του χειρουργείου έχουν ήδη επισκεφθεί δημοφιλείς εκπομπές του ελληνικού τηλεοπτικού μεσημεριού, για να παρακολουθήσουν σε ζωντανή σύνδεση μια ωοληψία με ξεναγό τον ίδιο τον χειρουργό, καθ' ον χρόνο αυτός πραγματοποιούσε την επέμβαση.

Η κάμερα στη συνέχεια παίρνει στο κατόπι τη Μαρία, μια 35χρονη Βουλγάρα, παρένθετη μητέρα, η εγκυμοσύνη της οποίας έχει προκληθεί και παρακολουθείται στην εν λόγω γενετική κλινική, στην οποία, εξάλλου, η Μαρία έχει και κατά το παρελθόν προσφέρει παρόμοιες υπηρεσίες. Είναι παρένθετη για δεύτερη φορά: η πρώτη περίπτωση ήταν πριν από δύο χρόνια για λογαριασμό ενός ζευγαριού Ελληνο-γάλλων. Κυφορεί δίδυμα για λογαριασμό ενός άτεκνου ζευγαριού, στο σπίτι του οποίου δούλευε ως καθαρίστρια πριν από έναν χρόνο. Αποκρύπτει την αμοιβή που έχει πάρει, παραπέμποντας στο συμβόλαιο που έχει υπογράψει και στο οποίο δεν γίνεται καμιά παρόμοια αναφορά. Είναι ο 16χρονος γιός της, που παρακολουθώντας τη συνέντευξη από κάποια απόσταση, θα το αποκαλύψει στη συνέχεια υπό το εξής σκεπτικό: «εγώ δεν ήθελα να κάνει κάτι τέτοιο η μάνα μου, αλλά είναι για την αγορά κάποιου σπιτιού, για να ξεφύγει κανείς από το νοίκι».

Η θεαματική, για τα δημογραφικά δεδομένα του εθνικού πληθυσμού, αύξηση ιατρικών κέντρων υποβοηθούμενης αναπαραγωγής (6 φορές περισσότερα των αντίστοιχων στη Μ. Βρετανία για έναν πληθυσμό 6 φορές μικρότερο) αποδίδεται στη συνέργεια τεσσάρων παραγόντων: την

¹ Η εκπομπή είναι διαθέσιμη στον ιστότοπο: <https://www.publicsenat.fr/emission/les-dessous-de-la-mondialisation/grece-le-prix-d-un-enfant-10869> [ανακτήθηκε την 27.09.2017]

«παγκοσμιοποίηση» (ελεύθερη κυκλοφορία ανθρώπων και υπηρεσιών), την ιδιωτικοποίηση των υπηρεσιών υγείας/ ιατρικής υποβοήθησης της ανθρώπινης αναπαραγωγής, το ευέλικτο και επιτρεπτικό νομικό πλαίσιο αλλά και την πρόσφατη οικονομική κρίση.

Απαραίτητος όρος, όμως, για την ανάπτυξη αυτών των υπηρεσιών είναι η δημιουργία και η συνεχής τροφοδότηση των όρων για την ύπαρξη μιας ευάλωτης γυναικείας κοινωνικής κατηγορίας, με μακρά θητεία στην επισφάλεια, την προσωρινότητα, την αβεβαιότητα, ψυχικό κλίμα κατάλληλο για τον εγκλιματισμό στην συνθήκη της υποκατάστατης κυοφόρου.

Η Μαρία, λοιπόν, συνιστά μια ιδεοτυπική περίπτωση παρένθετης μητέρας, που ανοίγει τη δυνατότητα να αναχθούμε στην ανθρωπογεωγραφία του χώρου που παράγει και αναπαράγει τους όρους ύπαρξης γυναικείων εφεδρειών, δυνάμει στρατεύσιμων για την κάλυψη των αναγκών της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής.

Πρόκειται για μοναχικές γυναίκες-μετανάστριες από χώρες της θρησκευόμενης Ανατολικής Ευρώπης, μέσης ηλικίας, που διαμένουν σε υποβαθμισμένες και εγκαταλειμμένες από τους γηγενείς γειτονιές του κέντρου, έχοντας συχνά στην αποκλειστική ευθύνη τους παιδιά στην Ελλάδα ή στην γενέτειρά τους να μεγαλώσουν. Στο πρόσωπό τους συντρέχουν όλες οι προϋποθέσεις για μια επιτυχημένη παρένθετη μητρότητα. Γιατί για τον «φυσικό» εγκλιματισμό στην αποστολή/ δουλειά που καλείται κυοφορία και τοκετός ενός παιδιού μιας άλλης, χρειάζεται κάτι μοναδικό, που οι γυναίκες αυτές το διαθέτουν. Η μέχρι πρότινος απασχόλησή τους και οι προ της κρίσης ευκαιριακές δουλειές τους κινούνταν σε αυτήν τη θολή περιοχή, που λέγεται υπηρεσίες φροντίδας. Η περιοχή είναι θολή, όχι μόνο γιατί φιλοξενεί την συνήθως μαύρη, εκτός κρατικού ελέγχου εργασία, αλλά και γιατί στο ποιόν αυτής της εργασίας συναιρούνται ως αδιαχώριστες μεταξύ τους δύο διαστάσεις, που θεωρούνται ετεροειδείς και εν πολλοίς αντιθετικές: τόσο μια πρακτική, ενεργητική, δουλειά όσο και μια μη «παραγωγική», συναισθηματική «προσφορά αγάπης» προς τα πρόσωπα/ αποδέκτες των

υπηρεσιών.² Αυτές ακριβώς οι διαστάσεις θεωρούνται πως είναι αναγκαίες στην αποστολή/ δουλειά που λέγεται παρένθετη μητρότητα.

Η κατηγορία αυτή των γυναικών δεν έχει μόνον δεσμούς αλληλο-υποστηρίξης και αλληλεγγύης, αλλά και ιεραρχήσεις ανάμεσα στις παλιές και τις νέες, τις αμύητες και τις μνημένες, που αναλαμβάνουν τον ρόλο του ενδιάμεσου μεταξύ κλινικής και του υποψήφιου προς επιστροφή μελούς, ελέγχουν το πεδίο και διαμεσολαβούν μεταξύ ζήτησης και προσφοράς.

Έτσι, οι κυριακάτικες συγκεντρώσεις στα στέκια τους δεν είναι μόνο ευκαιρία για να χαλαρώσουν. Επαναβεβαιώνουν τούς μεταξύ τους δεσμούς, εμψυχώνουν η μια την άλλη και μιλούν στα καθέκαστα ενός νεοφανούς «επαγγέλματος»: πώς είναι να γεννάς στο όνομα και για λογαριασμό ενός άλλου.

Η γαλλική μαρτυρία για την παρένθετη μητρότητα επί ελληνικού εδάφους δεν είναι αντικειμενική.³ Παρακολουθεί την ελληνική πραγματικότητα από τη σκοπιά των, μέχρι στιγμής, κοινωνικά κυρίαρχων και αποδεκτών από την γαλλική έννομη τάξη αντιλήψεων, δυνάμει των ο-

² Για την αδύνατη αποσύνδεση πρακτικής δουλειάς-συναισθήματος και τις συνέπειες που αυτό έχει ως προς τη δυνατότητα ορθολογικής αποτίμησης της ανθρώπινης εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών βλ. Μαροπούλου Μ. Παράμετροι μιας «δύσκολης» αναγνώρισης: Το φροντίζειν. Σε: Δεδουσόπουλος Α, Κουτρούκης Θ (επ.) Η διεύρυνση του Τομέα των Υπηρεσιών, Οικονομικές και Εργασιακές Διαστάσεις. Κριτική, Αθήνα, 2011: 83-109.

³ Οι αναφορές των γαλλικών Μέσων Ενημέρωσης -με παρόμοιο πνεύμα- στην ελληνική πρακτική είναι συχνές. Εντός του πλαισίου της Ε.Ε. ο ελληνικός θεσμός της παρένθετης μητρότητας χαρακτηρίζεται ως «ελληνική εξαίρεση», λόγω του ιδιαίτερου του νομικού πλαισίου της σχετικής πρακτικής. Ο χαρακτηρισμός αυτός αποδόθηκε στην ελληνική περίπτωση στα πορίσματα συγκριτικής έρευνας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η οποία παρουσιάστηκε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο το 2013 και αφορούσε στο ρυθμιστικό καθεστώς της παρένθετης μητρότητας στις επί μέρους εθνικές έννομες τάξεις, βλ. A Comparative Study on the Regime of Surrogacy in EU Members States, Directorate General For Internal Policies, Policy Department C: Citizens' Rights and Constitutional Affairs, European Union, 2013, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2013/474403/IPOL-JURI_ET\(2013\)474403_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2013/474403/IPOL-JURI_ET(2013)474403_EN.pdf)

[ανακτήθηκε την 29.09.2017]. Εκτοτε, η σχετική διεθνής βιβλιογραφία περιγράφει την ελληνική περίπτωση με αυτόν τον χαρακτηρισμό.

ποίων η πρακτική της παρένθετης μητρότητας είναι απαράδεκτη, θεωρούμενη ως μορφή σύγχρονης γυναικείας δουλείας και ως πρακτική που αντίκειται στην έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της ακεραιότητας του προσώπου. Απηχώντας αυτές τις αντιλήψεις, η γαλλική Νομοθεσία δεν αναγνωρίζει την πρακτική αυτή και θεωρεί ως άκυρη τη σύμβαση της παρένθετης (φέρουσας-μητέρας κατά τη γαλλική ορολογία) με το άτεκνο ζευγάρι, στη βάση της νομικής αδυναμίας του προσώπου να διαθέσει το σώμα του.⁴

Παρ' όλα αυτά, η γαλλική ματιά προσφέρει μια καλή αφετηρία για να επανεξετάσουμε το ελληνικό φαινόμενο της παρένθετης μητρότητας. Η μετακίνηση του βλέμματος και η μετάθεση της προσοχής από το υπογόνιμο-άτεκνο (ετερόφυλο) ζευγάρι, η αναπαραγωγική δυνατότητα του οποίου βρισκόταν στο επίκεντρο της προσοχής του Έλληνα νομοθέτη την εποχή που ρύθμιζε τη δυνατότητα πρόσβασης στην υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, στους αφανείς τρίτους «συντελεστές» και η ανα-πλαισίωση της πρακτικής στο σύγχρονο περιβάλλον των παγκοσμιοποιημένων, πλέον, βιο-γενετικών πρακτικών (global surrogacy), φέρνει στο φως κρυμμένες και συζητήσιμες, από βιο-ηθική και δικαιοπολιτική σκοπιά, πτυχές της πρακτικής. Αποτελεί, λοιπόν, την αφορμή για μια επισκόπηση του ισχύοντος νομικού πλαισίου, προκειμένου να ανιχνευθούν ενδεχομένως προβληματικά του σημεία, ή όσα έχουν καταστεί, σήμερα πλέον, προβληματικά.

⁴ Η γαλλική έννομη τάξη και κοινωνία δοκιμάζονται σε διαφορετικό σημείο από τη διεθνοποίηση των βιοιατρικών υπηρεσιών υποβοήθησης. Τα παιδιά Γάλλων γονέων που γεννιούνται μέσω παρένθετης μητέρας, στο πλαίσιο μίας ιατρικά υποβοηθούμενης διαδικασίας αναπαραγωγής που πραγματοποιείται, αναγκαστικά, εκτός του γαλλικού εδάφους, δεν μπορούσαν να επανεγγραφούν στη γαλλική επικράτεια ως Γάλλοι πολίτες, δεν μπορούσαν, δηλαδή, να αποκτήσουν την ιθαγένεια των γονιών τους. Μετά από δύο καταδικές από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (υποθέσεις *Menesson v. France* και *Labassee v. France*), η Γαλλία παραχωρεί, πλέον, ιθαγένεια και σε παιδιά Γαλλίδων που έχουν γεννηθεί εκτός γαλλικού εδάφους με αυτή την μέθοδο. Για τα κείμενα των αποφάσεων (στα αγγλικά) βλ. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145179> και <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-145180> [ανακτήθηκαν την 29.09.2017].

Γιατί η σημερινή ελληνική κοινωνία δεν είναι η ομοιογενής εθνική κοινότητα του τέλους του 20^{ου} αιώνα, στην οποία αναφερόταν ο ιστορικός νομοθέτης, όταν αποφαινόταν υπέρ της δυνατότητας να εισέλθει στην ελληνική έννομη τάξη η καινοφανής, την εποχή εκείνη, πρακτική της παρένθετης μητρότητας. Η ελληνική κοινωνία, επίσης, δεν είναι οι πολλές παραδοσιακές κοινότητες με τους σφικτούς δεσμούς συγγένειας, εντός των οποίων αναπτύσσονταν κοινωνικά «αποδεκτές» παραδοσιακές πρακτικές προσφοράς παιδιών, από γόνιμα σε άτεκνα ζευγάρια, από ικανές προς τεκνοποιία σε ανίκανες προς τούτο γυναίκες. Ως δυναμικό, πλέον, κομμάτι ενός διεθνούς αναπαραγωγικού σκηνικού, οι υπηρεσίες υποβοηθούμενης αναπαραγωγής στην Ελλάδα έχουν ανάλογο εύρος, είτε αποκεντρωμένες υπό τη μορφή σημείων ή κόμβων σε διαπολιτισμικά δίκτυα μαιών, γιατρών, δικηγόρων, είτε συγκεντρωμένες σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους, όπως διεθνούς κύρους και λίαν προσοδοφόρα μαιευτήρια, ιδιωτικά ιατρεία και διαγνωστικά κέντρα ανθρώπινης υπογονιμότητας.

Επίσης, δεν έχει μόνο κοινωνιολογική σημασία η ανάδειξη του κοινωνικού προφίλ των παρένθετων μητέρων. Οι παρένθετες μητέρες, τα κατά το νόμο συμβαλλόμενα, δηλαδή, πρόσωπα σε μια σύμβαση παρένθετης κυοφορίας, αντλούνται από μια κοινωνική κατηγορία «αφανών προσώπων», μια ήδη ιδιαίτερα ευάλωτη και επισφαλής κοινωνική ομάδα, η οποία δεν μετέχει σε γενικότερες διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Η αυτονομία, η ικανότητα ελεύθερης επιλογής και η ικανότητα συναίνεσης, απαραίτητες προϋποθέσεις για την ισχύ της αρχής της συμβατικής ελευθερίας και για την έγκυρη σύναψη μιας σύμβασης φαντάζουν, στην περίπτωση των παρένθετων μητέρων, εξωπραγματικές. Οι παρένθετες μητέρες ομολογούν πως «κάνουν τα παιδιά των άλλων στην βάση της ανάγκης να ζήσουν τα δικά τους». Ο δε νομικός (δικαστηριακός) έλεγχος εγκυρότητας της σύμβασης, στον οποίο υποβάλλεται κατά τον νόμο η σύμβαση της παρένθετης μητρότητας μετά την κατάρτισή της, μένει σε ένα πολύ επιφανειακό και τυπικό επίπεδο, απρόθυμος να εισέλθει σε λεπτομέρειες του δυσκολοδιάβαστου *ιδιωτικού χώρου*.

Η γαλλική μαρτυρία, επίσης, θέτει ερωτήματα ως προς τους γενικούς ηθικούς όρους της βιο-

ιατρικής πρακτικής που αποκαλείται «παρένθετη μητρότητα».

2. Νομοθετώντας για την παρένθετη μητέρα: έμφυλα στερεότυπα, νομικά δίπολα και το πρόβλημα της νομικής υπαγωγής.

2.1. Όροι για την επανεξέταση της ελληνικής ρύθμισης

Η εισαγωγή της πρακτικής της παρένθετης μητρότητας, ως νέου νομικού θεσμού ενταγμένου στον νόμο για την Ιατρική Υποβοήθηση της Ανθρώπινης Αναπαραγωγής, απαιτούσε εκ μέρους του Έλληνα νομοθέτη τη δημιουργία κατάλληλου χώρου εντός της ελληνικής έννομης τάξης, με τη διαμόρφωση ενός κατάλληλου προς τούτο ορισμού.

Το νομικό παράδειγμα της παρένθετης μητρότητας αποτελεί μια καλή περίπτωση για την κατανόηση της θέσης, η οποία υποστηρίζει πως ο νόμος δεν έχει απλώς μια ρυθμιστική δύναμη· δεν προσφέρει λύσεις σε προ-δεδομένες αυτού πραγματικές καταστάσεις, αλλά, πέραν αυτού, προδιαγράφει τους όρους υπό τους οποίους διαμορφώνεται η δυνατότητα να κατανοούμε το ίδιο το πραγματικό, να δίνουμε νόημα στις ανθρώπινες ενέργειες ως πράξεις με αξία ή απαξία, να χαρακτηρίζουμε τις ανθρώπινες προσδοκίες ως θεμιτές ή αθέμιτες και να χαρτογραφείται, αντίστοιχα, ο ανθρώπινος ψυχισμός.

Η «δημιουργία» ενός χώρου ευστάθειας για την παρένθετη μητρότητα εντός της ελληνικής έννομης τάξης, χρειάστηκε να αναμετρηθεί -και να ξεπεράσει, με κάποιον τρόπο, αυτήν την αναμέτρηση- με μείζονες νομικές διακρίσεις και, κατά συνέπεια, με τις εξαρτώμενες από αυτές μείζονες πολιτισμικές προκείμενες, δια των οποίων κατηγοριοποιούνται και οριοθετούνται τα συμβάντα του κοινωνικού χώρου. Πού θα μπορούσε να υπαχθεί, από νομικά σημαντική σκοπιά, η παρένθετη μητρότητα; Στην εργασία ή στο συναίσθημα; Σε προσφορά σωματικής υπηρεσίας σεξουαλικού τύπου - «δανεισμός μήτρας»- (ανήθικη) ή σε άυλη προσφορά αγάπης (ηθική); Στη δωρεά ή στην οικονομική συναλλαγή; Στον ιδιωτικό, οικογενειακό χώρο (συναίσθημα) ή στην ορατή, δημόσια σφαίρα, ως κοινωνικά αποτιμώμενη προσφορά (εργασία);

Η δεδομένη νομική ταυτότητα της παρένθετης μητέρας είναι το παράγωγο ενός συγκεκριμένου, αυστηρά οριοθετημένου -αφού το ρεπερτόριο των νομικών εννοιών είναι πεπερασμένο- μη θετικά ορατού σε πρώτο επίπεδο, πλην όμως υπόρρητου μέσα στη ρύθμιση, τρόπου που αναγκάστηκε να επιλέξει ο ιστορικός νομοθέτης, στην προσπάθειά του να διαμορφώσει τους όρους, ώστε να δοθεί διαβατήριο εισόδου της παρένθετης μητρότητας στην ελληνική έννομη τάξη.

Προκειμένου, ωστόσο, να μπορέσουμε να συλλάβουμε τη διαμορφωτική επί του πραγματικού δύναμη μιας νομοθέτησης θα πρέπει να ανασυστήσουμε την συγκεκριμένη τροχιά που διέγραψε ο σχεδιασμός της. Θα πρέπει να ανασύρουμε στην επιφάνεια τους αναγκαίους στρατηγικούς χειρισμούς: τις αντιστοιχίσεις, τις προσεγγίσεις, τους δανεισμούς, αλλά και τις αποστασιοποιήσεις, αποσυνδέσεις, διαφοροποιήσεις από συναφείς/ συγγενικές ή δυνάμενες να θεωρηθούν συναφείς, έννοιες. Είναι ζήτημα ερμηνευτικής επιλογής και όχι αντικειμενικό δεδομένο τι θεώρησε ο ιστορικός νομοθέτης κατάλληλο/ επιθυμητό να συσχετιστεί με την ελληνική ρύθμιση της παρένθετης μητρότητας, ώστε να πρέπει να επινοηθεί μία στρατηγική προσέγγισης με αυτό, και τι θεώρησε ανεπιθύμητο και «επικίνδυνο», ώστε να χρειαστεί μία στρατηγική διαφοροποίησης. Σ' αυτήν την ερμηνευτική στρατηγική/ «επιλογή» εμπλέκονται εξαρτήσεις, μεταξύ άλλων, από αποσταθεροποιημένα, πλέον, έμφυλα στερεότυπα και αμφισβητούμενες, πλέον, αντιλήψεις γύρω τη σεξουαλικότητα, τον γάμο, την οικογένεια, τους έμφυλους κοινωνικούς ρόλους, τις έμφυλες «φυσικές» προδιαθέσεις και τις συναπτόμενες με αυτές ηθικές αξιολογήσεις. Δεσμευμένες, ωστόσο, μέσα στη ρύθμιση και στις μείζονες προκείμενες από τις οποίες περνά ο σχεδιασμός της, οι αντιλήψεις αυτές επαναπροβάλλονται στη σημερινή πραγματικότητα της παρένθετης μητρότητας, συσκοτίζοντας κρίσιμες όψεις της σημερινής εικόνας της και εγκλωβίζοντας τους όρους για μια νέα εννόμη της ως ενδεχομένως κρίσιμου, κοινωνικού και βιοηθικού προβλήματος.

Η ταυτότητα της παρένθετης μητέρας στην Ελλάδα έχει συγκροτηθεί ως συνέπεια μιας διαχείρισης, μεταξύ άλλων, των νομικών εννοιών της πορνείας, της μοιχείας, της μητρότητας, της

εργασίας και του δώρου. Η διαχείριση αυτή, ωστόσο, παρουσιάζει κάποια χαρακτηριστικά «λύσης ανάγκης». Γι' αυτό και παρουσιάζονται, με μια προσεκτικότερη ματιά, αντιφάσεις, ακρωτηριασμοί, παλινδρομήσεις και εξισορροπήσεις όχι και τόσο σταθερές.

2.2 Μια σωματική προσφορά πέρα από την πορνεία και τη μοιχεία

Η ελληνική ρύθμιση που καθιέρωσε την παρένθετη μητρότητα ως επιτρεπόμενη πρακτική, χρειάστηκε να αντιμετωπίσει δύο εννοιολογικούς «κινδύνους». Ο πρώτος κίνδυνος ήταν το ενδεχόμενο σύγχυσης της παρένθετης μητρότητας, εντός του άτεκνου ζευγαριού, με ένα είδος υποκατάστατης σεξουαλικής σχέσης μεταξύ του άνδρα-συζύγου και της παρένθετης (ανήθικη), ένα είδος μοιχείας (παράνομο). Η αποσύνδεση από τη μοιχεία πραγματοποιήθηκε με την επιλογή του όρου παρένθετη (μητέρα) και όχι υποκατάστατη (γυναίκα) για την ονομασία της κυοφόρου, ανανοηματοδοτώντας, κατά συνέπεια, την σχέση της παρένθετης μητρότητας ως, κυρίως, σχέση μεταξύ δύο ομόφυλων προσώπων (νομικής/ κοινωνικής μητέρας- κυοφόρου/ παρένθετης μητέρας) και όχι ως σχέση μεταξύ δύο ετερόφυλων προσώπων [γυναίκα υποκατάστατη της συζύγου/ κοινωνικής μητέρας-άνδρα/ (κοινωνικού) πατέρα]. Η αντίληψη αυτή αποτυπώνεται στη μορφή υπό την οποία ο νόμος ακούει το αίτημα για την έγκριση αυτής της πρακτικής: ενεργητικά νομιμοποιείται μόνο η κοινωνική μητέρα. Εντός αυτής της διευθέτησης και προκειμένου να μην υπάρχει κίνδυνος μιας νέας σύγχυσης μεταξύ των δύο γυναικών απαγορεύτηκε από τον νόμο βιολογική συγγένεια παρένθετης μητέρα-παιδιού μέσω του ωαρίου. Στην ελληνική νομοθεσία απαγορεύεται η παρένθετη μητέρα να είναι και η βιολογική μητέρα, να έχει προσφέρει δικό της ωάριο. Στο πλαίσιο της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής το παρεχόμενο ωάριο ως γεννητικό υλικό, είναι ανώνυμο. Στην συγκεκριμένη, όμως, περίπτωση, το ωάριο της παρένθετης μητέρας διατηρεί την ταυτότητά του και δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως αναπαραγωγικό υλικό.

Ο δεύτερος κίνδυνος, η ενδεχόμενη σύγχυση της παρένθετης μητρότητας με την πορνεία, την ύπαρξη δηλαδή λανθάνουσας σεξουαλικής σχέσης μεταξύ (κοινωνικού) πατέρα και παρένθετης

(αφού η «φυσική» γυναικεία εγκυμοσύνη αποτελούσε τεκμήριο προηγούμενης ετερόφυλης σεξουαλικής/ «φυσικής» επαφής, στην διάρκεια της οποίας συνέβαινε η σύλληψη) έναντι οικονομικού ανταλλάγματος, παρακάμφθηκε με τη νομιμοποίηση μόνον της επιλεγόμενης αλτρουιστικής παρένθετης μητρότητας. Απαγορεύτηκε, δηλαδή, στην σύμβαση να προβλέπεται η συμφωνία παροχής οικονομικού ανταλλάγματος (χρηματικής αμοιβής) για την προσφορά των υπηρεσιών της παρένθετης μητέρας. Με αυτόν τον τρόπο αποφεύγεται ο συσχετισμός των προσφερόμενων από την παρένθετη μητέρα σωματικών υπηρεσιών («προσφορά μήτρας») με μορφές εμπορευματοποίησης του γυναικείου σώματος, την πορνεία και το πορνικό συμβόλαιο. Ο ελληνικός νόμος εγγράφει την κατανόηση της παροχής της παρένθετης μητέρας προς το άτεκνο ζευγάρι όχι στην λογική της συναλλαγής, αλλά στη λογική του δώρου. Στο συμβόλαιο περί παρένθετης κυοφορίας δεν υπάρχει αμοιβαιότητα δόσης και λήψης μεταξύ των συμβαλλομένων. Μια ανάλογη συμφωνία -αποδεκτή σε άλλες έννομες τάξεις-, μια ανάλογη συμβατικοποίηση της σχέσης μεταξύ παρένθετης μητέρας και άτεκνου ζευγαριού, ως προσφορά σωματικών υπηρεσιών αντί οικονομικού ανταλλάγματος (πέραν της συμφωνίας για καταβολή συγκεκριμένων δαπανών και αποζημιώσεων που κατά το νόμο δεν συνιστούν ανταλλάγμα⁵)- για την ελληνική έννομη τάξη θεωρείται πως συνιστά αθέμιτη εμπορευματοποίηση του γυναικείου σώματος, πραγματοποιητική χρήση του (γυναικείου) προσώπου. Η φύση, λοιπόν, της προσφοράς εκ μέρους της παρένθετης μητέρας θεωρείται πως είναι χαριστική, άνευ ανταλλάγματος. Στο σημείο αυτό χρειάζεται να επανέλθουμε πιο κάτω.

⁵ Άρθρ. 14 παρ. 4 ν. 3305/2005: Η συμφωνία για κυοφορία από τρίτη γυναίκα γίνεται χωρίς οποιοδήποτε αντάλλαγμα. Δε συνιστά αντάλλαγμα: α) η καταβολή των δαπανών που απαιτούνται για την επίτευξη της εγκυμοσύνης, την κυοφορία, τον τοκετό και τη λοχεία, β) κάθε θετική ζημία της κυοφόρου εξαιτίας αποχής από την εργασία της, καθώς και οι αμοιβές για εξαρτημένη εργασία, τις οποίες στερήθηκε λόγω απουσίας, με σκοπό την επίτευξη της εγκυμοσύνης, την κυοφορία, τον τοκετό και τη λοχεία. Το ύψος των καλυπτόμενων δαπανών και αποζημιώσεων καθορίζεται με απόφαση της Αρχής [Ιατρικός Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής].

2.3 Παρένθετη δραστηριότητα, τεκνοθεσία και εμπορία βρέφους

Η νομική ρύθμιση, επίσης, ξεμπλέκει με το ενδεχόμενο σύγχυσης της -νόμιμης- παρένθετης μητρότητας με την -παράνομη- πρακτική της αγοραπωλησίας βρέφους, όσο και με την -νόμιμη- τεκνοθεσία, ως μεθόδων απόκτησης τέκνων από άτεκνες οικογένειες. Με τις μεθόδους αυτές θα μπορούσε να συσχετισθεί λόγω της υλικής πράξης της παράδοσης του βρέφους από την παρένθετη μητέρα στην κοινωνική μητέρα, η οποία δεν συμμετέχει στη γέννηση σωματικά.

Ο σκόπελος παρακάμπτεται με την κατάρτιση της έγγραφης συμφωνίας μεταξύ των κοινωνικών γονέων και της παρένθετης μητέρας στην πολύ αρχική φάση της διαδικασίας, λίγο πριν από τη μεταφορά των γονιμοποιημένων ωαρίων στο σώμα της παρένθετης μητέρας. Στην τεκνοθεσία απαγορεύεται σχετική συμφωνία πριν από τη γέννηση του παιδιού. Στην παραπάνω συμφωνία, η παρένθετη μητέρα δηλώνει την παραιτήσή της από κάθε μητρική διεκδίκηση του παιδιού, ότι δηλαδή δεν το αναγνωρίζει ως δικό της. Αυτό που σε άλλες έννομες τάξεις -οι οποίες επιτρέπουν την πρακτική της παρένθετης μητρότητας- έχει αναγνωρισθεί ως πρόβλημα, η υπέρμετρη, δηλαδή, δέσμευση της βούλησης της παρένθετης μητέρας για μεγάλο χρονικό διάστημα, με αποτέλεσμα να προβλέπονται νομικές διαδικασίες για τη δυνατότητα επαναβεβαίωσης της βούλησης της παρένθετης μητέρας να παραδώσει το παιδί μετά από τον τοκετό, στην ελληνική περίπτωση απουσιάζει, αφού μια τέτοια δυνατότητα θα κινδύνευε να εξομοιώσει την πρακτική της παρένθετης μητρότητας με την τεκνοθεσία. Ως συμβαλλόμενο πρόσωπο, η παρένθετη μητέρα έχει μια νομική εξουσία διάθεσης, όχι όμως νομική δυνατότητα διεκδίκησης. Επομένως, οι γενικές διατάξεις περί συμβάσεων -το γενικό δικαίωμα υπαναχώρησης, ανάκλησης- είναι ζήτημα αν μπορούν να τύχουν εφαρμογής στην προκείμενη μορφή σύμβασης.⁶

⁶ Σύμφωνα με το άρθρο 1464 ΑΚ, αν η κυοφορία έγινε από άλλη γυναίκα υπό τους όρους του άρθρου 1458 (παρένθετη μητρότητα), μητέρα του τέκνου τεκμαίρται η γυναίκα στην οποία δόθηκε η σχετική δικαστική άδεια (κοινωνική μητέρα). Το τεκμήριο αυτό ανατρέπεται, με

Η ρύθμιση αυτή, επίσης, αποσυνδέει την πρακτική της παρένθετης μητρότητας με το ενδεχόμενο να συνιστά άτυπη μορφή αγοραπωλησίας παιδιού (παράνομη) προβλέποντας υποχρεωτικά έγγραφο τύπου⁷ για τη συμφωνία μεταξύ παρένθετης και νομικής μητέρας καθώς και χορήγηση δικαστικής άδειας μετά από σχετική αίτηση της κοινωνικής μητέρας (αρ. 8 ν 3089/2002).

Ξεφεύγει από τα όρια του παρόντος το ερώτημα αν η σημερινή διεθνοποίηση των υπηρεσιών τεχνητής αναπαραγωγής, ανανοηματοδοεί την πρακτική προσφυγής των άτεκνων προσώπων-πολιτών σε εκτός της χώρας τους κέντρα τεχνητής αναπαραγωγής προκειμένου να αποκτήσουν τέκνο σε μορφή κρυπτόμενης παράνομης διακίνησης και αγοραπωλησίας βρεφών και -κατά συνέπεια- ευνοεί την αναγκασία προς τούτο διακίνηση γυναικών/ παρένθετων μητέρων.⁸ Ωστόσο, και μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να εκτιμηθεί μια «ατυχής» μεταβολή του νομικού πλαισίου που ορίζει τις προϋποθέσεις της παρένθετης μητέρας.⁹ Ο ελληνικός νόμος, ο οποίος εξ αρχής δεν έθετε προϋποθέσεις ως προς την ιθαγένεια των μερών της συμφωνίας, απαιτούσε, όμως, ως ελάχιστο δεσμό με την ελληνική επικράτεια την κατοικία είτε της παρένθετης είτε της κυοφόρου στην Ελλάδα, τροποποιήθηκε πλέον, με το αρ. 17 του ν. 4272/2014 τα πράγματα γίνονται ακόμη πιο εύκολα: αναγνωρίζει το δικαίωμα προσφυγής στην πρακτική της παρένθετης

αγωγή προσβολής της μητρότητας που ασκείται μέσα σε προθεσμία έξι μηνών από τον τοκετό, είτε από την τεκμαιρόμενη μητέρα, είτε από την κυοφόρο γυναίκα, εφόσον αποδειχθεί ότι το τέκνο κατάγεται βιολογικά από την τελευταία.

⁷ Scherman R. Misca G. Rotabi K Selman P. Global commercial surrogacy and the international adoption: parallels and differences, *Adoption and fostering* 2016, διαθέσιμο στην ιστοθέση:

<http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0308575915626376> [ανακτήθηκε την 29.09.2017]

⁸ Smolin D. Surrogacy as the Sale of Children: Applying Lessons Learned from Adoption to the Regulation of the Surrogacy Industry's Global Marketing of Children, *January* 2015, διαθέσιμο στην ιστοθέση: http://pepperdinelawreview.com/wp-content/uploads/2016/02/Smolin_Final-no-ICR.pdf [ανακτήθηκε την 29.09.2017]

⁹ Παπαχρίστου Θ. Μια ατυχής νομοθετική επιλογή. *ΧρΠΔ*, 2014:640.

μητρότητας και σε όσες γυναίκες **απλώς** διαμένουν προσωρινά στην Ελλάδα. Η δήλωση, δηλαδή, ενός προσωρινού καταλύματος, αρκεί κατά τον νόμο για να θεμελιώσει δικαίωμα σύναψης μίας σχέσης παρένθετης μητρότητας.

2.4 Δωρεά ή Συναλλαγή;

Ας επανέλθουμε στο ζήτημα της θεμελιωμένης στην αρχή της συμβατικής ελευθερίας δωρεάς, για να δούμε τις συνεπαγωγές που επιφέρει στο ανθρώπινο περιβάλλον της τεχνητής αναπαραγωγής η αντίληψη του νόμου περί χαριστικής παροχής της παρένθετης μητέρας, και πώς η αντίληψη αυτή επιδρά στις ψυχικές και συναισθηματικές στάσεις, αναανοηματοδοτεί τις μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών ανταλλαγές, αλλά και αναπραγματεύεται εξουσιαστικά διακυβεύματα.

Οριζόμενη η παρένθετη μητρότητα ως καθαρή δωρεά/ δώρο, εισάγει στο περιβάλλον της τεχνητής αναπαραγωγής τη λογική και την -κυκλική- οικονομία του. Γενικά, η λογική της δωρεάς, κατά το νόμο, θεωρείται ότι αναπτύσσεται στο πλαίσιο μιας ήδη υπάρχουσας σχέσης, προϋποθέτει, δηλαδή, το ζεύγμα δωρητής-δωροεπίδοχος προς τον οποίο απευθύνεται το δωριζόμενο, να συνδέεται με κάποιου είδους συναισθηματικό δεσμό. Η γνωριμία τους δεν ιδρύεται με την κατάρτιση της σύμβασης δωρεάς, αντίθετα η δωρεά αποτελεί ένδειξη αναπτυσσόμενων μεταξύ τους αισθημάτων (αγάπη, ευγνωμοσύνη κλπ) που έχουν παραχθεί εντός αυτού του δεσμού.

Εντός αυτής της φιλικής σχέσης μπορούν να μεταβιβάζονται/ εκχωρούνται ετεροειδή αγαθά υπό μορφή δώρων αμφίδρομα, ως ένδειξη αμοιβαίων αισθημάτων. Από τη σκοπιά της κυκλοφορίας αγαθών μέσα σε έναν κύκλο ανθρώπων που συνδέονται μεταξύ τους, η διαφορά, στην πράξη, μεταξύ δωρεάς και αμοιβαίου συμβατικού δεσμού είναι πως στην πρώτη περίπτωση τα αγαθά προσφέρονται μέσα από διασταυρωμένες, αυτόνομες, αυτόβουλες πράξεις, ενώ στην αμοιβαία σύμβαση υπάρχει υποχρέωση ανταλλαγής αγαθών με την ίδια πράξη, τα αγαθά ανταλλάσσονται υποχρεωτικά στον ίδιο χρόνο. Η προσφορά σωματικών (σεξουαλικών) υπηρεσιών έναντι χρηματικού ανταλλάγματος συνιστά το πορνικό συμβόλαιο ενώ η προσφορά σωματι-

κών υπηρεσιών (εγκυμοσύνη, κυοφορία, τοκετός και λοχεία) δίχως αντάλλαγμα συνιστά την δωρεά της παρένθετης μητέρας. Η όποια εκ μέρους της δωροεπίδοχου κοινωνικής μητέρας υλική (χρηματική) προσφορά προς την δωρίζουσα τις σωματικές της υπηρεσίες παρένθετη μητέρα συνιστά επίσης δωρεά, και όχι μορφή σωματικής (πορνικής) εκμετάλλευσης, εφόσον συμβαίνει σε διαφορετικό χρόνο.

Η έννοια της δωρεάς επίσης εισάγει στο αναπαραγωγικό προσκήνιο το κριτήριο της υποκειμενικής βούλησης των μερών (animus donandi), κριτήριο αποφασιστικό για τη διακρίβωση αν κάποια παροχή δίχως αντάλλαγμα προς τον άλλον συνιστά δωρεά ή επαχθή δικαιοπραξία. Με αυτόν τον τρόπο, όμως, το βάρος της νομικής προσοχής μετατίθεται, από τη φανερή, στην πράξη, ευθεία, διασύνδεση της ανταλλαγής σωματικών υπηρεσιών (από την παρένθετη μητέρα) με χρηματικό ποσό (από την λήπτρια των υπηρεσιών της), στο χώρο των συναισθημάτων, αλλά και στον χώρο της ιδιωτικότητας, της ελευθερίας των ατομικών επιλογών· έναν χώρο, στα ενδότερα του οποίου ο δικαστής είναι απρόθυμος να εισέλθει. Η εγγραφή της παρένθετης μητρότητας στο καθεστώς της δωρεάς, ηθικοποιεί και συναισθηματοποιεί μια πρακτική, που μια άλλη ερμηνευτική οπτική θα αποκρυπτογραφούσε ως μορφή ανήθικης και εκμεταλλευτικής σχέσης.

Η έννοια του δώρου και η λογική της αμοιβαιότητας που αυτό προϋποθέτει, εισάγει επίσης στο κύκλωμα της ανταλλαγής και τα υπ' αυτήν συμπαραδηλούμενα: την ηθική και υλική ικανότητα (δύναμη) να δίνει κάποιος δίχως αντάλλαγμα, δηλαδή τη γενναιοδωρία, την περίσσεια του εκχωρούμενου αγαθού. Προγράφει, κατά συνέπεια, εντός της κοινωνικής σχέσης της παρένθετης μητρότητας, θέσεις δύναμης και αδυναμίας, καλώντας σε αντίστοιχες ταυτίσεις· βαπτίζει το κάθε φορά ικανό, από υλική και ηθική άποψη, προς δωρεά συμβαλλόμενο μέρος ως δυνατό και, αντίστοιχα, βαπτίζει ως ευάλωτο/ αδύνατο, το μέρος που την αποδέχεται, εναλλάσσοντας, κατά την εννεάμηνη διάρκεια αυτής της σχέσης, στις θέσεις δυνατή-αδύναμη τα εμπλεκόμενα πρόσωπα, ανάλογα με το ποιά είναι κάθε φορά η «δωρήτρια». Στο πλαίσιο της ανθρώπινης σχέσης, εντός της οποίας εγγράφεται η πρακτική της πα-

ρένθετης μητρότητας αυτό λειτουργεί κατά δύο τρόπους:

1) Η πλαισίωση της σχέσης παρένθετης μητέρας-κοινωνικής μητέρας/ ζεύγους γονέων στο δωρεοληπτικό-δωρεοπαροχικό πλαίσιο επιτρέπει να συσχετιστούν/ αντιστοιχηθούν μεταξύ τους δύο διαφορετικά και ετεροειδή καθεστώτα έλλειψης/ ανάγκης (οικονομική ανάγκη για επιβίωση-ανάγκη/ επιθυμία απόκτησης τέκνου) ώστε αυτά να επανερμηνευθούν. Λόγω αυτής της ένταξης, τα ελλειμματικά υποκείμενα (σωματική ανικανότητα/ οικονομική ανικανότητα) της σχέσης της παρένθετης μητρότητας μεταμορφώνονται/ αναμορφώνονται σε δυνάμει μη ελλειμματικά/ ισχυρά, γιατί το δωρητικό πλαίσιο κατανόησης των μεταξύ τους ανταλλαγών εγγράφει τη χειρονομία της προσφοράς στη θέση του ισχυρού (σωματική ικανότητα-οικονομική ικανότητα). Το υποκείμενο της ανάγκης-παρένθετη μητέρα μεταμορφώνεται σε υποκείμενο ικανότητας (ισχυρό) δια της προσφοράς της σε ένα άλλο υποκείμενο της ανάγκης. Αυτή η αδιαμεσολάβητη ανταλλαγή αναγκών από την θέση του, διαρκώς εξαρτώμενου από τον άλλον, εναλλασσόμενου ισχυρού, αποτρέπει τη συγκέντρωση της δύναμης των δώρων στα χέρια του ενός, ώστε η σχέση μεταξύ των δύο να εκτραπεί στη μορφή αφέντη-δούλου, εξουσιαστή-εξουσιαζόμενου. Αντιλαμβάνεται κανείς, πως η χρονικότητα της προσφοράς και ο τρόπος υλοποίησής της, πάντα εξαρτώμενες από την καταλυτική εννεάμηνη συνθήκη της κυοφορίας-κύησης/ τοκετού, γίνονται κρίσιμα διακυβεύματα θεωρούμενα κατά περίπτωση.

2) Αυτό, ωστόσο, είναι μόνον ένα λογικό σχήμα, που μπορεί να λειτουργεί για να συσκοτίζει την ύπαρξη πραγματικών εκμεταλλευτικών λογικών που διαπερνούν την σχέση της παρένθετης μητρότητας. Μ' άλλα λόγια, να αποκλείει τη δυνατότητα να ανασυρθούν στο προσκήνιο επαχθείς και καταχρηστικές διαστάσεις αυτής της σχέσης, που, ως τέτοιες, θα μπορούσαν να αποτελέσουν νόμιμη αιτία για τη λύση της και, επομένως, για την ανάκληση της δωρεάς. Η λειτουργία του σχήματος είναι αναγκαστική και ολοκληρωτική, γιατί, λόγω της φύσης της, η σχέση αυτή είναι αδύνατον να λυθεί. Πρέπει να είναι, υποχρεωτικά, ένας εννεάμηνος δεσμός.

2.5 Το μητρικό/ γυναικείο συναίσθημα στην υπηρεσία της αναπαραγωγής

Ποίο είναι λοιπόν το άυλο υλικό που συνέχει αυτόν τον δωρητικό δεσμό/ έννομη σχέση; Η λογική θεμελίωση του σχήματος επενδύει στην ανάγκη να παράγονται και να αναπαράγονται, εντός των συμβαλλομένων, αισθήματα. Το σχήμα προσφεύγει στην παράσταση περί μιας αυτονόητης γυναικείας «αλληλεγγύης», η οποία - υποτίθεται ότι- απορρέει από τη φυσική μετοχή σε μια κοινή γυναικεία συνθήκη -μητρότητα-, η οποία δημιουργεί έναν ενιαίο γυναικείο ψυχισμό -μητρικά αισθήματα - που διαπερνά με ενιαίο τρόπο όλα τα γυναικεία υποκείμενα.

Το έμφυλο στερεότυπο της γυναικείας-μητρικής φιγούρας συναρθρώνεται με την ρητορική του δώρου, το οποίο και εμφυλοποιεί: η μητέρα/ πηγή που εκλύει «εκ φύσεως» μια ανιδιοτελή και ασυμμετρική δωρεά αγάπης, κατά τον ίδιο τρόπο που είναι προικισμένη από τη φύση με την υψηλή/ θεϊκή αποστολή να προσφέρει το (θηλυκό) δώρο της ζωής στην ανθρωπότητα. Ωστόσο, αυτό το μητρικό «φυσικό» στερεότυπο είναι χειριστικό, αφού λειτουργεί κάπως περίεργα. Έχει, παραδόξως, μόνο μια εκχωρητική/ δοτική φύση. Η ενεργητική/ διεκδικητική πλευρά που θα είχε είναι θεσμικά ακρωτηριασμένη, αφού ο νόμος, και το συμφωνητικό που υπογράφεται μεταξύ των συμβαλλομένων επιβάλλει, παρά «φύση», στην παρένθετη -επομένως της αναγνωρίζει μια ικανότητα προς αυτό- την υποχρέωση να αίρεται πάνω από τα αυθόρμητα/ φυσικά αισθήματα μητρότητας, προκειμένου να μην μπορεί να θεμελιωθεί πάνω σ' αυτά ένα αίτημα διεκδίκησης του κυοφορούμενου. Εδώ, ο νόμος επεμβαίνει στην ψυχική ζωή της κυοφόρου και επιβάλλει την απενεργοποίηση του υπ' αυτού παραγόμενου μητρικού αισθήματος.

Οι χειρισμοί αυτοί είναι έκδηλοι στο λόγο του μαιευτήρα που παρακολουθεί την εγκυμοσύνη της Μαρίας: «αυτό που προσπαθούμε, με τη Μαρία και τις άλλες παρένθετες, είναι να τις κάνουμε να αισθανθούν ότι έχουν μια σημαντική αποστολή. Ότι τα μωρά που φέρουν, τα οποία βέβαια θα παραδώσουν, πρέπει να τα θεωρούν δικά τους. Να το ευχαριστιούνται και να είναι χαρούμενες. Πρέπει να αισθάνονται υπερήφανες». Είναι επίσης αποτυπωμένοι στον λόγο της κρυφά αμειφθείσας Μαρίας, ο οποίος προσπαθεί

να ισορροπήσει ανάμεσα στο ενοχικό «δεν κάνω τίποτα κακό» και στο δοτικό «όπως έχω εγώ παιδιά έτσι θέλω να έχουν και οι άλλοι».

Στον λόγο της Μαρίας, εξάλλου, αποτυπώνονται οι αντιφάσεις που προκύπτουν από την ένταση της ριζικότητας της διαφοράς μεταξύ της απαγορευμένης- «εμπορευματικής»/ ανήθικης παρένθετης μητρότητας και της ηθικής-νόμιμης-αλτρουιστικής παρένθετης μητρότητας, με την οποία συμπορεύεται ο ελληνικός νόμος. Η διαφορά ανάμεσα στους δύο τύπους παρένθετης μητρότητας είναι υπόθεση μιας διαμεσολαβημένης από έμφυλα, πολιτισμικά, στερεότυπα ερμηνείας και όχι μια αντικειμενική ηθική διάκριση. Η αντιδιαστολή βασίζεται σε κοινωνικά καθιερωμένες έμφυλες νόρμες και βαθειά εδραιωμένα στερεότυπα γύρω από τις έμφυλες ταυτότητες του άνδρα της γυναίκας και των σχέσεών τους με την οικογένεια/ ιδιωτικό και την αγορά/ δημόσιο, με τον γάμο και με την εργασία, με τη μητρότητα και με τη σεξουαλικότητα. Οι έμφυλες αυτές ταυτότητες οριοθετούν τη συμπεριφορά που θεωρείται πρέπουσα για τις γυναίκες και τον συνυφασμένο με αυτές ιδιωτικό χώρο, τον χώρο των αισθημάτων και της οικειότητας.¹⁰ Το να μένει κάποια έγκυος για χρήματα παραβιάζει τον κανόνα που θέλει η γυναίκα να μένει έγκυος από αγάπη· η γυναίκα που μένει έγκυος για χρήματα είναι πόρνη/ όχι μητέρα. Το να μένει κάποια έγκυος δίχως οικονομικό αντάλλαγμα είναι έκφραση μητρικής προσφοράς· η γυναίκα που μένει έγκυος για λογαριασμό μίας άλλης δίχως οικονομικό αντάλλαγμα είναι μητέρα/ όχι πόρνη.¹¹

Από την άλλη μεριά, η απουσία πληρωμής δεν εγγυάται τον αλτρουιστικό χαρακτήρα και την ανιδιοτελή προσφορά της παρένθετης μητέρας, ακόμη και εντός του οικογενειακού συγγενικού περιβάλλοντος. Συστηματικά ασκούμενες οικογενειακές πιέσεις μπορεί να επιδράσουν καθοριστικά στην απόφαση για παρένθετη μητρό-

τητα. Οι γυναίκες είναι τρωτές σε εκμετάλλευση εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος: ανοιχτές και άμεσες πιέσεις, το «σύνδρομο του μαύρου πρόβατου», ενοχή για προγενέστερη συμπεριφορά, οικογενειακές προσδοκίες, μια θέληση να ξεπληρωθούν δι' αυτού του τρόπου προγενέστερα «ανομήματα» και «ανυπακοή», επιδρούν και ετεροκαθορίζουν τη γυναικεία επιλογή.

2.6 Η εργασιακή μη αξία της παρένθετης προσφοράς

Ακόμη και αν θεωρήσουμε την παρένθετη μητρότητα με όρους δώρου και όχι προσφοράς έναντι ανταλλάγματος, το ερώτημα παραμένει: τι είναι αυτό, ακριβώς, που παρέχεται και «δωρίζεται» στην περίπτωση της αλτρουιστικής παρένθετης μητρότητας; Ποιο είναι το κοινωνικό μέτρο και η αποτιμώμενη αξία του είδους αυτής της προσφερόμενης δωρεάς;

Το αντικείμενο της παροχής-δωρεάς δεν είναι ένα έργο-προϊόν μιας σωματικής εργασίας, από την εκτίμηση του οποίου θα υπήρχε ενδεχόμενο να μπορούσαμε να εκτιμήσουμε την αξία του καταβληθέντος κόπου/ εργασίας για την πραγματοποίησή του. Το «παιδί», ως προϊόν της εργασίας «της», δεν κατατάσσεται στην τάξη των πραγμάτων, δεν είναι «εμπόρευμα», εξ άλλου δεν «ανήκει» καν στην παρένθετη μητέρα, δεν την αντιπροσωπεύει ως (το) έργο της.

Δεν είναι επίσης, κατ' ακρίβεια, καν, μια σωματική υπηρεσία προς έναν άλλον· δεν μπορεί να προσδιοριστεί, γιατί δεν έχει δράση: δεν εκδηλώνεται με ενέργειες, ορατές κινήσεις, χειρονομίες απευθυνόμενες προς κάποιον άλλον. Η προσφορά της επομένως δεν μπορεί να τύχει έστω μιας δι-υποκειμενικής αναγνώρισης, αφού ο αποδέκτης των φροντίδων της δεν υπάρχει καν στον παρόντα χρόνο. Είναι ελευσόμενος.

Ούτε είναι, έστω, μια μορφή σωματικής απασχόλησης που θα μπορούσε να διακριβωθεί, για παράδειγμα με βάση τις ώρες απασχόλησης, ή την αλλαγή του τόπου εργασίας από τον τόπο κατοικίας.

Περιγραφόμενη είτε υπό την ευρεία της εκδοχή -της ολοκληρωτικής και συνεχούς διαθέσεως του οργανικού εαυτού, για εννέα μήνες, προς μια μέλλουσα να λάβει υπόσταση ανθρώπινη ύπαρξη από την οποία εκ προοιμίου είναι αποξενωμένη-, είτε υπό την στενή της εκδοχή -

¹⁰ Anleu SR. Surrogacy: For Love but Not for Money? *Gend Soc* 1992 Mar; 6(1):30-48.

¹¹ Schur EM. Labeling women deviant: Gender, stigma, and social control. Random House, New York, 1984. Επίσης: Anleu SR. Reinforcing gender norms: Commercial and altruistic surrogacy. *Acta Sociologica*, 1990, 33: 63-74.

της προσφοράς των γενετικών υπηρεσιών που αποκαλούνται κυοφορία και τοκετός στο ελεύθερο τέκνο κάποιας άλλης-, το γεγονός της παρένθετη μητρότητα δεν μπορεί να βρει στις ισχύουσες αντιλήψεις περί εργασίας, τρόπο για να αναγνωριστεί ως εργασιακού τύπου αποτιμώμενη δραστηριότητα. Για το ισχύον εργασιακό καθεστώς, τις κατηγορίες του, τις ρυθμίσεις του αλλά και για τις προστατευτικές δυνατότητές του και τις πρόνοιές του, η παρένθετη μητρότητα συνιστά μια εργασιακή εξαίρεση. Η δύσκολη «φύση» της προσφοράς και η αδυναμία αποτίμησης της απωθείται ως πρόβλημα, για να μεταναστεύσει στον εκτός εργασίας χώρο του ιδιωτικού -δηλαδή σε έναν χώρο που γίνεται αντιληπτός ως χώρος που δεν μπορεί να παράγει αξίες με οικονομική σημασία-, αποεργασιοποιείται και αναμαγεύεται/ μυστικοποιείται ως μια -εκτός κάθε δυνατότητας αντικειμενικής μέτρησης- προσφορά του ανεκτίμητου και υψηλού δώρου, της «ζωής».

Στα βιο-ιατρικά εργαστήρια της ανθρώπινης αναπαραγωγής, όμως, τα πράγματα είναι κάπως διαφορετικά. Εκεί, το αυστηρά επιτηρούμενο και εξ υπαρχής προγραμματισμένο από βιο-ιατρικούς χειρισμούς έγκυο σώμα της παρένθετης, δεν έχει καμιά υψηλή αξία.¹² Είναι ένας χώρος, που αν και «εσωτερικός» είναι διαρκώς ανοιχτός στην επιτήρηση, δίχως ιδιωτικότητα, εκχωρημένος/ και χρωμένος στον άλλον.

3. Η παρένθετη σωματικότητα στον πολιτισμό της τεχνητής αναπαραγωγής

3.1 Η παρένθετη μητρότητα ως φυσική μεταφορά

Επιδίωξη του παρόντος δεν είναι η απόδοση των προβληματικών διαστάσεων της παρένθετης μητρότητας, ως έννομης σχέσης, σε σκόπιμες αρχικές μεθοδεύσεις ή παραλήψεις. Οι προβληματικές διαστάσεις έχουν αναδειχθεί εκ των υστέρων και στην πράξη. Ούτε εμφορείται από ένα ανταγωνιστικό προς το «ανδρικό» φύλο πνεύμα

(επανα)διεκδίκησης και (επαν)ιδιοποίησης ενός γυναικείου πρωτείου στη διαδικασία της ανθρώπινης αναπαραγωγής.

Οι παρούσες κριτικές επισημάνσεις εκτείνονται, εξάλλου, σε ένα πέραν της συγκεκριμένης ρύθμισης και της ιστορικής στιγμής της νομοθέτησης επίπεδο, αυτό της βιο-ηθικής, καθώς εντοπίζουν ένα ηθικό παράδοξο στο πεδίο της βιο-τεχνολογικής αναπαραγωγής, με το οποίο πρέπει κανείς να αναμετρηθεί.

Η θετική ανταπόκριση της ελληνικής έννομης τάξης στο αίτημα αναπαραγωγικής δικαιοσύνης/ ισότητας προς τα άτεκνα ή υπογόνιμα, ετερόφυλα ζευγάρια, με την -ελεγχόμενη- νομιμοποίηση της πρόσβασής τους σε ιατρικές μεθόδους υποβοήθησης της ανθρώπινης αναπαραγωγής, μέρος των οποίων είναι η παρένθετη μητρότητα, και η διεύρυνση του κύκλου του αναπαραγωγικού δικαιώματος πέραν των γόνιμων ζευγαριών, είχε ως παραγωγική συνέπεια τη συρρικνωσή του προστατευτικού κύκλου των δικαιωμάτων ως προς μια κατηγορία έμφυλων/ γυναικείων υποκειμένων, εκείνη των παρένθετων μητέρων, και τον υποβιβασμό τους στην τάξη της απλής ζωής.

Τα δικαιώματα, γενικά, εξοπλίζουν με θετική δύναμη και προνόμια. Στην προκειμένη περίπτωση, ωστόσο, είναι λυπηρό το γεγονός ότι η παραχώρηση ενός θετικού αναπαραγωγικού δικαιώματος, η νομική ενδυνάμωση, η εξασφάλιση και προστασία του άτεκνου ετερόφυλου ζευγαριού, η διεύρυνση του κύκλου του αναπαραγωγικού δικαιώματος, παράγει μια (αναπαραγωγική) αδικία: έναν εκτοπισμό από τον κύκλο των δικαιωμάτων, μια αρνητική (αναπαραγωγική) δικαιοσύνη, που αναλύεται σε μια σειρά αρνητικών δικαιωμάτων/ εκχωρήσεων, προκειμένου περί των παρένθετων μητέρων, μια αποβολή τους από τον κύκλο προστασίας των δικαιωμάτων. Η αδικία αυτή που αναλύεται σε μια σειρά αρνητικών δικαιωμάτων, μη-δικαιωμάτων, όψεις των οποίων διέτρεξε το παρόν, καταλήγει στην παραγωγή μιας κατηγορίας γυναικών-νομικών φαντασμάτων, με συρρικνωμένη νομική προσωπικότητα αλλά με σώμα-που-έχει-σημασία, για την ανθρώπινη τεχνητή αναπαραγωγή. Εδώ έχει τις ρίζες της η κοινωνική πρακτική της στρατολόγησης παρένθετων μητέρων από ήδη αόρατες στη δημοσία σφαίρα επισφαλείς, ευάλωτες, δίχως νομική και πολιτική δυνατότητα, κοινωνικές

¹² Για την ιατρική ιδιοποίηση του γυναικείου ελέγχου στις εγκυμοσύνης και του τοκετού βλ. Μαροπούλου Μ. Η τεχνητή μήτρα: Η ενανθρώπιση ενός επιστημονικού συμβάντος. Νέα Εστία, 2010, 168. (1836): 284-310.

κατηγορίες γυναικών, η ύπαρξη και ανατροφοδότηση των οποίων αποτελούν όρο για την αναπαραγωγή/ ανάπτυξη του βιο-ιατρικού αναπαραγωγικού τομέα.

Κι' όμως, αδύνατο μέρος που χρήζει νομικής αναγνώρισης, εξασφάλισης και προστασίας, όποια μορφή και αν πάρει αυτή η αναγνώριση, στο πλαίσιο της ιατρικά υποβοηθούμενης αναπαραγωγής δεν είναι μόνον το άτεκνο ζευγάρι, αλλά και η παρένθετη μητέρα. Όχι μόνον γιατί ανήκει σε μια ιδιαίτερα ευάλωτη κατηγορία αφανών γυναικών, όχι μόνον γιατί το νομικό καθεστώς στο οποίο υπάγεται η σχέση της παρένθετης μητρότητας έχει κενά και προβληματικά σημεία, αλλά και γιατί η αορατοποίησή της εντός του τεχνητού αναπαραγωγικού πλαισίου θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μια αναπαραγωγική, έμφυλη αδικία που αγγίζει τον πυρήνα θεμελιωδών ανθρώπινων δικαιωμάτων όπως η αξιοπρέπεια, η σωματική ακεραιότητα και η αυτονομία του έμφυλου γυναικείου υποκειμένου.¹³

Υπό αυτό το πρίσμα υπάρχει, επομένως, το ενδεχόμενο η πρακτική της παρένθετης μητρότητας να συνιστά μια μορφή διαχείρισης μιας γυναικείας αδυναμίας σωματικής συμμετοχής στην αναπαραγωγική διαδικασία, από μια «πατριарχικού» τύπου στρατηγική. Να πρόκειται για μια νομική συγκάλυψη, υποκατάσταση, ιδιοποίηση της γυναικείας/ σωματικής αναπαραγωγικής δύναμης, δια της ενεργοποίησης του ίδιου «νομικού πλάσματος» με το οποίο συγκαλύπτεται η ανδρική αδυναμία εντός της αναπαραγωγικής διαδικασίας: με την ουδετεροποίηση, ανωνυμοποίηση, υποκατάσταση και εντέλει ιδιοποίηση εκ μέρους του (υπογόνιμου) νομικού πατέρα της αναπαραγωγικής δύναμης (σπέρμα) του προσώπου του δότη. Η λειτουργία της παρένθετης μητρότητας συμμετρικοποιείται προς ένα «πράγμα» δίχως πρόσωπο, το ανώνυμο γεννητικό υλικό (σπέρμα), ανδροποιώντας την γυναικεία αδυναμία συμμετοχής στην αναπαραγωγή.

Ιδωμένη από τη σκοπιά της παρένθετης μητρότητας, η διαδικασία της τεχνητής υποβοήθησης της ανθρώπινης αναπαραγωγής, σήμερα, στον πολιτισμό της έμφυλης ισότητας, αναδεικ-

νύεται εντέλει ως μια νέα μεν, ωστόσο ήδη πολύ παλαιά, ως προς τα χαρακτηριστικά της, -την απόκρυψη, την έκθεση σε μια ζώνη ψυχικής και σωματικής επικινδυνότητας-, γυναικεία ποιητική πρακτική, από την οπτική της οποίας προβάλλεται η αξίωση μιας, *καθολικότερης και δίχως αποκλεισμούς* (αναπαραγωγικής) δικαιοσύνης, για τις μορφές της οποίας χρειάζεται να ανοίξει μία συζήτηση.

Ξεφεύγοντας από τον κύκλο του άτεκνου ετεροφυλικού ζευγαριού, οι νέες τεχνολογίες της ανθρώπινης αναπαραγωγής αναμετρώνται, πλέον, με νέες προκλήσεις, νέες δυνατότητες και νέες επιθυμίες. Ανοίγονται σε ενδεχόμενες εναλλακτικές μορφές «γενετικής» συγγένειας/ γονεϊκότητας, πέραν του «βιολογικού»/ ετεροσεξουαλικού μοντέλου και στη δυνατότητα γενετικής τεκνογονίας ομόφυλων ζευγαριών, δυνατότητες που, θα πρέπει να τονίσουμε, έχει, εν πολλοίς, καταστεί δυνατόν να τις διανοηθούμε χάρη και λόγω της εξέλιξης αυτών των τεχνολογιών.¹⁴

Στο σύγχρονο περιβάλλον της ιατρικά υποβοηθούμενης ανθρώπινης αναπαραγωγής, η αναπαραγωγική διαδικασία δεν γίνεται κατανοητή σαν ένα ενιαίο βιογενετικό συνεχές, το οποίο εύρισκε συμβολική αντιστοιχία στο γυναικείο-μητρικό σώμα, τον ένα, ενιαίο και αδιαπραγμάτευτο τόπο επί του οποίου συντελούνταν και οι τρεις φάσεις -σύλληψη, κυοφορία, τοκετός- της ανθρώπινης αναπαραγωγής. Η ρήξη του βιογενετικού συνεχούς αποφορτίζει συμβολικά το μητρικό σώμα.

Η παραγόμενη με τις μεθόδους της ιατρικής υποβοήθησης ανθρώπινη αναπαραγωγή περιγράφεται σαν ένα σύνθετο και πολυεπίπεδο συμβάν που χαρακτηρίζεται από διασπάσεις, διαχωρισμούς, τοπικές ασυνέχειες, ετεροειδείς -μη αγωγίμες η μια στην άλλη-, αποσυνδεδεμένες και ανασυνδεδεμένες μεταξύ τους διαδικασίες. Το σύνθετο αυτό συμβάν διενεργείται μέσα από εναλλαγές και διαπερνώντας διαφορετικό γενετικό υλικό, ανθρώπινα σώματα και φύλα: η ανθρώπινη αναπαραγωγή στο περιβάλλον αυτό είναι μια πολυσχιδής διαδικασία, που έχει τη μορφή σκυταλοδρομίας. Κάθε πράξη/ ενέργεια που

¹³ Βλ. σχετικά Corea C. *The Mother Machine: Reproductive Technologies from artificial insemination to artificial wombs*. Harpen and Row, New York.

¹⁴ Βλ. σχετ. *Technologies of Procreation*. Edwards J, Franklin S, Hirsch E, Strathern M. Manchester University Press 1999.

συντελείται στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, μπορεί να νοηθεί ότι υπακούει σε μια λογική γενετικής πρόσθεσης, γενετικού συμπληρώματος μιας απώτατης απαρχής, απέναντι στην οποία η κάθε διαδοχική ενέργεια λειτουργεί με όρους υποκατάστατου και συμπληρώματος. Αυτή η από-κωδικοποιητική εννόηση της ανθρώπινης αναπαραγωγής είναι λογικό να μπορεί να πάρει αποστάσεις από ευθείες αντιστοιχίσεις προς παραδεδομένες κανονιστικές/ φυσικές μητρικές και πατρικές φιγούρες, ρόλους, σχέσεις ή δικαιώματα, τις οποίες έχει πλέον τη δυνατότητα να τις επερωτά ως αυθαίρετες και ιστορικά επινοημένες κατασκευές. Αντιθέτως, διανοίγει και κρατά ανοιχτή τη δυνατότητα να διανοηθούμε, ενδεχομένως, άλλες μορφές συγγενικού δεσμού, άλλες μορφές γονεϊκότητας, άλλες συμβολικές δυνατότητες πέραν του κανονιστικού ετεροσεξουαλικού μοντέλου αναπαραγωγής, που θα μπορούσαν να εναρμονιστούν με αιτήματα αναπαραγωγικής δικαιοσύνης εκ μέρους των ομόφυλων ζευγαριών και των μοναχικών ανδρών.

Οι νέες τεχνολογίες διατείνονται πως δεν επιθυμούν να καταλύσουν την κρίσιμη, για τον άνθρωπο, διάκριση φύση (ως «όριο»)/ πολιτισμός (ως «δυνατότητα»). Θεωρούν απλώς πως το ζήτημα της διάκρισης αυτής -και της διαχείρισής της-, την εποχή του βιογενετικού πολιτισμού, εισχωρεί, πλέον, στο, μέχρι πρότινος θεωρούμενο ως αδιαμφισβήτητο προ-κοινωνικό και υπερβαίνον κάθε πολιτισμική εγγραφή, «φυσικό»/ βιολογικό γεγονός της ανθρώπινης αναπαραγωγής. Στον νέο αυτό χώρο, το ζήτημα του φύλου και της φύσης θα πάρει νέες ενδεχόμενες τροπές, θα ανοίξει σε νέες διερωτήσεις, θα αναμετρηθεί με άλλα διακυβεύματα.

Στο βιο-ιατρικό εργαστήριο, πράγματι, έχει συντελεστεί μια -παράδοση- γενετική εξίσωση πατρότητας-μητρότητας ως προς την συμβολή τους στην ανθρώπινη αναπαραγωγή. Η ασυμμετρικότητα της γυναικείας προς την ανδρική συμβολή στο αναπαραγωγικό γεγονός έχει καταργηθεί. Η γυναίκα (νομική/κοινωνική μητέρα) συμμετέχει στην ανθρώπινη αναπαραγωγή από θέση και με ρόλο ανάλογο και συμμετρικό προς τον ανδρικό. Στο περιβάλλον αυτό δίνεται η δυνατότητα και στη (νομική/ κοινωνική) μητέρα να μπορεί να αποστασιοποιηθεί από το φυσικό αναπαραγωγικό γεγονός· να μην συλλαμβάνει, να μην κυφορεί και να μην γεννά, όπως ο πατέρας.

Το *mater semper certa est*, πλέον δεν της αντιστοιχεί. Αντίθετα, και μέσω της τριχοτόμησης της μητρικής οντότητας σε γενετική λειτουργία (βιολογικό υλικό/ γενετική «μητέρα») κυφορούσα- τέκουσα (παρένθετη μητέρα) και κοινωνική λειτουργία (νομική/ κοινωνική μητέρα), η οντότητα αυτή αντιστοιχίζεται προς το μέχρι πρότινος αντώνυμό της, -*pater semper incertus est*-, ως *matter semper incerta est*. Η αποδέσμευση του γυναικείου υποκειμένου από το σωματικό γεγονός της αναπαραγωγής έδωσε τη δυνατότητα ταυτόχρονης ίδρυσης της νομικής μητρότητας με τη νομική πατρότητα. Η από-σωματοποίηση και αποστασιοποίηση της μητρότητας τής επέτρεψε την άνοδο στη συμβολική τάξη, ως νομική μητέρα, την ίδια στιγμή και με τους ίδιους προς τον πατέρα.

Εντός του βιοτεχνολογικού πλαισίου της ανθρώπινης αναπαραγωγής, τόσο το ετεροφυλικό οικογενειακό/ συγγενικό μοντέλο όσο και το -όποιο γίνει στο μέλλον, ενδεχομένως, αποδεκτό-εναλλακτικό συγγενικό/ οικογενειακό μοντέλο, οφείλει να σταθεί και να αναμετρηθεί με τα νομικά και ηθικά ζητήματα που θέτει η παρένθετη μητρότητα.

Γιατί μέχρι στιγμής, εντός της τεχνητής αναπαραγωγής, η φιγούρα αυτή υπάρχει για να υποδύεται έναν ρόλο: να είναι ο φορέας που εισάγει τη «φυσική» διάσταση, το στοιχείο του «φυσικού», σε ένα εντελώς τεχνητό περιβάλλον. Απαραίτητη αλλά και αποσιωπημένη ως λειτουργία, κορυφαία αλλά και περιθωριοποιημένη ως ρόλος, η παρένθετη μητέρα υπάρχει στο βιοιατρικό περιβάλλον, προκειμένου, *μιμούμενη* τη φύση, να *φυσικοποιεί* το βιοτεχνολογικά δημιουργημένο αναπαραγωγικό γεγονός. Με αυτόν τον ρόλο και ως φορέας του «γυναικείου-φυσικού σημαίνοντος», ως ενσώματη έγκυος οντότητα, επιτρέπει πάνω στο σώμα της να επαναληφθεί η βίαιη αρχαϊκή χειρονομία υποκατάστασης/ αποκλεισμού της ως «φύσης» από τη συμβολική τάξη (νομική αναγνώριση).

Στο πρόσωπο και στο σώμα της παρένθετης μητέρας, στο σύγχρονο περιβάλλον, αναδιπλάσσεται ειρωνικά το παράδοξο του αποκλεισμού της φέρουσας στον κόσμο με το σώμα της τη νέα ζωή γυναίκας από την ρωμαϊκή πατρική γενεαλογία. Εκεί, όπου ο πατέρας-γενάρχης, μέσω του θεσμού του γάμου, αποκαθίσταται στην τάξη του ικανού γεννήτορα, υποκαθιστώντας και αποκλε-

ίοντας τη μητρική αναπαραγωγική ποιητική δύναμη, ιδρύοντας δηλαδή το συμβολικό ως γυναικεία απουσία. Η Αριστοτελική αντίληψη περί της κατώτερης, γυναικείας/σωματικής συμβολής στην αναπαραγωγή, της γυναικείας αδράνειας και παθητικότητας, ως ύλης, την οποία ενεργοποιεί, εμφυσώντας της ανώτερη κίνηση και περιεχόμενο, ο ενεργητικός ασώματος γεννήτορας (ο νόμος), κατά την στιγμή της σύλληψης, παραδόξως μοιάζει να παραμένει ενεργός στη μεταμοντέρνα συγκυρία, με περισιότερους του ενός πλέον άφυλους γεννήτορες.¹⁵

4. Πέρα από το λόγο των δικαιωμάτων / Η παρένθετη μητρότητα ως πολιτικο-ηθική μεταφορά

Το ζήτημα της παρένθετης μητρότητας απευθύνει πολλά επείγοντα ερωτήματα προς το νόμο, την αναπαραγωγική δικαιοσύνη, την έμφυλη βιοηθική, τα οποία επιζητούν άμεση ανταπόκριση.

Στους κόλπους της σύγχρονης ηθικοπολιτικής θεωρίας, εκείνης τουλάχιστον που επιχειρεί να σκεφθεί ηθικά ζητήματα και ζητήματα δικαιοσύνης πέρα από το λόγο των δικαιωμάτων, η αόρατη στη σημερινή δημόσια σφαίρα φιγούρα της παρένθετης μητέρας έχει μια ιδιαίτερη παρουσία. Ιδίως υπό την ετερόλογη εκδοχή της (γενετική ασυνέχεια μεταξύ κυοφόρου και εμβρύου) και το ανοσολογικό παράδοξο που αναδεικνύεται στο σώμα της -η μη «επίθεση» του ανοσοποιητικού συστήματος του οργανισμού της στο «ξένο» σώμα που έρχεται από την εμβρυομεταφορά-,¹⁶ αποκτούν ισχύ ενός θετικού βιο-ηθικού σημαίνοντος, ενός καταφατικού παραδείγματος μιας ενδοσυμβιωτικής σχέσης του εαυτού με μια ριζική ετερότητα (το «ξένο» έμβryo, τον πρόσφυγα, τον μετανάστη) και μιας (βιολογικής) ατομικότητας που εγκαταλείπει τον εαυτοκεντρισμό και την εννόηση του «ξένου» ως εχθρού- κινδύνου, υπέρ της δεκτικότητας,

υπέρ της υποδοχής του και της «φιλοξενίας» του.¹⁷

Ωστόσο, πριν από την εύκολη και βιαστική αναγωγή της παρένθετης μητέρας σε ένα θεωρητικό ηθικό σχήμα που ανταποκρίνεται στα επείγοντα ερωτήματα του καιρού μας, θα πρέπει να την αναγνωρίσουμε ως πλήρη, ανθρώπινη και ακέραιη οντότητα επαναποδίδοντας της τα ανθρώπινα δικαιώματα που της αφαιρέθηκαν και εντάσσοντας, αυτήν και το σώμα της, στον κύκλο της έννομης προστασίας. Μέσα σ' αυτόν τον κύκλο θα πρέπει να βρούμε τον τρόπο να αναγνωρίζουμε τη γυναικεία εγκυμοσύνη όχι με αριστοτελικούς όρους, δηλαδή ως ένα θηλυκό, προϋπάρχον, παθητικό πλαίσιο υποδοχής, ως άγονη χώρα, ως απλή επιτελεστική λειτουργία, αλλά ως ενεργητική και χειροπιαστή δημιουργία χώρου για τον άλλον, για τη θρέψη του, για τη προστασία του, για τη ζωή του. Μόνο αν αποδώσουμε αξία/ δύναμη στο γυναικείο πρόσωπο, το σώμα του οποίου έχει τη συγκεκριμένη δύναμη να φιλοξενεί, και μόνο τότε, θα μπορούμε να κατανοήσουμε την εγκυμοσύνη ως έμπρακτη φιλοξενία¹⁸ και όχι ως αυτοματικές, σωματικές δυνατότητες.

Η θεώρηση αυτή θέτει στο επίκεντρο τα λόγια της ανύπαντρης μητέρας, της Πόλας, φίλης και συντοπίτισσας της Μαρίας που, καθώς μας δείχνει το ντοκιμαντέρ, παρακολουθεί την εξέλιξη της εγκυμοσύνης της φίλης της και μετρά τον εαυτόν της με το ενδεχόμενο να γίνει και αυτή, κάποια στιγμή, παρένθετη μητέρα: «πρέπει να είσαι δυνατή για να κάνεις κάτι τέτοιο».

¹⁵ Περαιτέρω ανάπτυξη του σχετικού επιχειρήματος στο Agacinski S. *Femmes entre Sexe and Genre*, Editions du Seuil, Paris 2012.

¹⁶ Pradeu Th. *The Limits of the Self Immunology and Biological Identity*. (μετ. στα αγγλικά) Vitanza E. Oxford Univ. Press, Oxford 2012.

¹⁷ Βλ. Staikou E. *Generative grafting reproductive technology and the dilemmas of surrogacy*. *Radical Philosophy*, 2014, 183:40-46.

¹⁸ Aristarkhova Ir. *Hospitality of the Matrix*, Philosophy, Biomedicine and Culture. Columbia University Press, New York, 2012.

Πρωτότυπη Εργασία

Η επεξεργασία των δεδομένων υγείας μέσα από την εμπειρία της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα

Χαρίκλεια Ζ. Λάτσιου

ΔΝ - Δικηγόρος, Ειδική Επιστήμων ΑΠΔΠΧ, Επιστ. Συνεργάτης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

 clatsiou@dpa.gr

Περίληψη

Αντικείμενο της εισήγησης είναι η παρουσίαση των ειδικότερων ζητημάτων επεξεργασίας των δεδομένων υγείας όπως έχουν διαμορφωθεί μέσα από τη διοικητική πρακτική - νομολογία της Αρχής. Αρχικά επιχειρείται μια παράθεση βασικών εννοιών επεξεργασίας ευαίσθητων δεδομένων ιδίως ενόψει του νέου ευρωπαϊκού θεσμικού πλαισίου προστασίας προσωπικών δεδομένων (Γενικός Κανονισμός 2016/679). Ακολούθως, σταχυολογούνται οι κυριότερες υποθέσεις που απασχόλησαν την Αρχή με γνώμονα τις ακόλουθες 4 θεματικές ενότητες: α) τη νομιμότητα της επεξεργασίας, δηλ. τον εκ των προτέρων σαφή προσδιορισμό του επιδιωκόμενου σκοπού, β) την πρόσβαση στο αρχείο των προσωπικών δεδομένων, γ) το απόρρητο και την ασφάλεια της επεξεργασίας και δ) την έννοια της συγκαταθέσεως για τη θεμιτή επεξεργασία προσωπικών δεδομένων. Σκοπός της εισήγησης είναι να αναδείξει ειδικότερες προβληματικές που άπτονται της επεξεργασίας των δεδομένων υγείας.

Health data protection - The experience of the Hellenic Data Protection Authority

Charikleia Latsiou

Lawyer, Legal Auditor, Hellenic Data Protection Authority, Fellow Assistant, University of Peloponnese

Abstract

The presentation focuses on the complex issue of data protection concerning privacy issues that arise especially when health data are processed. In order for the audience to better understand the legal issues of these processing, definitional issues are examined mainly in the light of the new European legal framework on the protection of personal data (General Regulation 2016/679). Subsequently, the presentation examines key issues of certain types of processing mainly referring to: a) lawfulness, concerning the specified, explicit and legitimate purposes of processing, b) access to files of personal data, c) confidentiality and security of the processing and d) the meaning of the data subject's consent for the legitimate processing of personal data. The main purpose of the presentation is to illuminate definitional issues that are deemed to be of high importance for the effective protection of personal data.

Αντικείμενο της εισήγησης είναι η παρουσίαση των ειδικότερων ζητημάτων επεξεργασίας των δεδομένων υγείας όπως έχουν διαμορφωθεί μέσα από τη διοικητική πρακτική - νομολογία της Αρχής.

Ο έλληνας νομοθέτης απέχει από το να προσδιορίσει θετικά την έννοια των δεδομένων της υγείας. Ο νέος Κανονισμός του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου 2016/679¹ προσδιορίζει τα δεδομένα της υγείας ως: «τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα τα οποία σχετίζονται με τη σωματική ή ψυχική υγεία ενός φυσικού προσώπου, περιλαμβανομένης της παροχής υπηρεσιών υγειονομικής φροντίδας, και τα οποία αποκαλύπτουν πληροφορίες σχετικά με την κατάσταση της υγείας του» (άρθρο 4 παρ. 15). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα δεδομένα της υγείας δεν διακρίνονται σε λιγότερο ή περισσότερο ευαίσθητα δεδομένα. Η πληροφορία, για παράδειγμα, ότι ένα άτομο έχει υποστεί κάταγμα στο πόδι προστατεύεται εξίσου με την πληροφορία ότι βρίσκεται σε τελικό στάδιο καρκίνου ή ότι πάσχει από ψυχικό νόσημα. Ένα δεύτερο σημείο που θα πρέπει να υπογραμμισθεί είναι ότι τα δεδομένα της υγείας είναι έννοια ευρύτερη σε σχέση με τα ιατρικά δεδομένα, καθώς πληροφορίες που αφορούν στην κατάσταση της υγείας ενός ατόμου μπορούν να παραχθούν και από επαγγελματίες της υγείας που δεν έχουν την ιατρική ειδικότητα, όπως π.χ. τους ψυχολόγους, τους φυσιοθεραπευτές και τους λογοθεραπευτές.²

Οι πληροφορίες που αφορούν στην κατάσταση της υγείας ενός ατόμου εκ της φύσεώς τους είναι δυνατόν, όταν τύχουν επεξεργασίας, να δημιουργήσουν σοβαρούς κινδύνους για τα θεμελιώδη δικαιώματα και τις ελευθερίες και ενδεχομένως να οδηγήσουν το άτομο σε κοινωνικό στιγματισμό ή και αποκλεισμό. Για το λόγο αυτό τα δεδομένα της υγείας απαριθμούνται περιοριστικώς στην ειδική κατηγορία των ευαίσθητων

δεδομένων. Ο έλληνας νομοθέτης επιφυλάσσει για την επεξεργασία των δεδομένων της υγείας, δηλ. τη συλλογή, την αποθήκευση ή την διαβίβασή τους, αυστηρότερους κανόνες (αρ. 7 παρ. 2) θέτοντας μια πρόσθετη προϋπόθεση για τη νομιμότητα της επεξεργασίας τους, αυτήν της χορηγήσεως άδειας από την Αρχή. Μάλιστα, στο νέο Κανονισμό 2016/679 προβλέπεται ότι τα κράτη μέλη μπορούν να θεσπίζουν περαιτέρω όρους και περιορισμούς για την επεξεργασία των δεδομένων υγείας, των γενετικών και των βιομετρικών δεδομένων (άρθρο 9 παρ. 4 και σκ. 53). Έτσι, παρόλο στο νέο Κανονισμό που δεν γίνεται διαβάθμιση μεταξύ των πληροφοριών που συγκαταλέγονται στην ειδική κατηγορία των ευαίσθητων δεδομένων, η επιλογή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου να επιφυλάξει ρητά πρόσθετους περιορισμούς για την επεξεργασία των δεδομένων υγείας (όπως επίσης των γενετικών, αλλά και βιομετρικών) έναντι των υπολοίπων αποδεικνύει την έντονη πληροφοριακή αξία των δεδομένων αυτών και κυρίως τους κινδύνους από την επεξεργασία τους.

Περνώντας στο κυρίως μέρος της εισήγησής μου, θα προσπαθήσω, συστηματοποιώντας την πλούσια νομολογία της Αρχής να εστιάσω σε 4 θεματικές ενότητες, παραθέτοντας συγκεκριμένες υποθέσεις που απασχόλησαν την Αρχή. Οι θεματικές αυτές ενότητες έχουν να κάνουν με: α) τη νομιμότητα της επεξεργασίας, δηλ. τον εκ των προτέρων σαφή προσδιορισμό του επιδιωκόμενου σκοπού, β) την πρόσβαση στο αρχείο των προσωπικών δεδομένων, γ) το απόρρητο και την ασφάλεια της επεξεργασίας και δ) την έννοια της συγκαταθέσεως για τη θεμιτή επεξεργασία προσωπικών δεδομένων.

Α) Όσον αφορά στη νομιμότητα της επεξεργασίας το 2013 η Διεύθυνση Ψυχικής Υγείας του Υπουργείου Υγείας γνωστοποίησε στην Αρχή τη συλλογή αρχείου με προσωπικά δεδομένα για το σκοπό του ελέγχου των δαπανών των ωφελούμενων από το Υπουργείο μονάδων ψυχικής υγείας. Ένα από τα γνωστοποιούμενα αρχεία αφορούσε στο αρχείο των ωφελούμενων χρηστών/ληπτών ψυχικής υγείας από τις μονάδες ψυχικής υγείας (και περιελάμβανε πληροφορίες: ονοματεπώνυμο, φύλο, ηλικία, τόπος μόνιμης κατοικίας, ΑΜΚΑ, ασφαλιστικός φορέας, ημερομηνία και τρόπος προσέλευσης, νέος ή επανα-

¹ Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης L 119 από 4.5.2016.

² Βλ. αποφάσεις της ΑΠΔΠΧ 60/2005, 31/2008 και 15/2010 σχετικά με την απαλλαγή των φυσικοθεραπευτών, ψυχολόγων και λογοθεραπευτών, αντίστοιχα, από την υποχρέωση γνωστοποίησης τήρησης αρχείου και λήψης άδειας από την Αρχή, κατά το άρθρο 7^Α παρ. 1 στοιχ. δ' του ν. 2472/1997.

λαμβανόμενος λήπτης, αριθμός επισκέψεων και θεραπευτικών πράξεων μηνιαίως, λειτουργικότητα ασθενών, ύπαρξη οικογενειακού περιβάλλοντος, διάγνωση, υποστηρικτικό περιβάλλον, δικαστικός συμπαράστατης - τα τελευταία τρία για χρόνιους ασθενείς). Η Αρχή με την απόφαση 126/2013 απέρριψε την αίτηση λήψης άδειας του Υπουργείου Υγείας, με το σκεπτικό ότι οι οικείες διατάξεις του ν. 2716/1999 που επικαλούνταν το Υπουργείο (υπεύθυνος επεξεργασίας) δεν περιείχαν ειδική νομοθετική πρόβλεψη για τη συλλογή πληροφοριών των ωφελούμενων χρηστών από τις μονάδες ψυχικής υγείας. Η Αρχή επισήμανε με την απόφαση αυτή ότι για να είναι νόμιμη η επεξεργασία θα πρέπει να προβλέπεται σε διάταξη τυπικού νόμου όπου θα περιγράφονται τα βασικά χαρακτηριστικά της επεξεργασίας των προσωπικών δεδομένων, ο σκοπός της επεξεργασίας, τα συγκεκριμένα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που είναι αναγκαίο να τύχουν επεξεργασίας, ιδιαίτερα δε τα ευαίσθητα δεδομένα, κατά τρόπο ώστε να προκύπτει σαφώς ότι τα συγκεκριμένα δεδομένα είναι αναγκαία και πρόσφορα σε σχέση με τον σκοπό της επιδιωκόμενης επεξεργασίας κατ' εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας, και να παρέχεται ειδικώς η αναγκαία νομοθετική εξουσιοδότηση για τη ρύθμιση ειδικότερων, τεχνικών ή λεπτομερειακών θεμάτων, όπως ο σχεδιασμός του συγκεκριμένου συστήματος και τα εν γένει οργανωτικά και τεχνικά μέτρα για την ασφάλεια της επεξεργασίας των δεδομένων. Ακολούθως, το Υπουργείο Υγείας προέβη στην αναγκαία νομοθετική τροποποίηση του σχετικού νόμου (άρθρο 4 του ν. 2716/1999, όπως τροποποιήθηκε με το άρθρο 27 του ν. 4213/2013) και η Αρχή με τη Γνωμοδότηση 2/2014 επισήμανε ειδικότερα σημεία αναφορικά με την αποτελεσματικότερη προστασία προσωπικών δεδομένων ως προς το συγκεκριμένο σκοπό ιδίως σε θέματα αναλογικότητας των δεδομένων, απορρήτου και ασφάλειας. Σε συνέχεια της γνωμοδότησης αυτή η Αρχή εξέδωσε τη σχετική άδεια στο Υπουργείο Υγείας (υπ' αρ. πρωτ. ΓΝ/ΕΞ/623/31.3.2014 έγγραφο).

Αντίστοιχα, το 2014 η Αρχή ασχολήθηκε με τη λειτουργία του προγράμματος EYZHN του Υπουργείου Παιδείας, το οποίο περιλαμβάνει αξιολογήσεις της σωματικής διάπλασης και της φυσικής κατάστασης των μαθητών από τους καθηγητές φυσικής αγωγής, καθώς και αξιολογή-

σεις των συνηθειών διατροφής και φυσικής δραστηριότητας των μαθητών μέσω ηλεκτρονικής συμπλήρωσης ερωτηματολογίου στα εργαστήρια πληροφορικής των σχολικών μονάδων. Η Αρχή με την απόφαση 138/2014 έκρινε ότι δεν υπάρχει σχετική νομοθετική πρόβλεψη για την υποχρεωτική καταχώριση προσωπικών δεδομένων των μαθητών στο πρόγραμμα EYZHN, χωρίς την συγκατάθεση των γονέων.³ Και συνεπώς το πρόγραμμα EYZHN όπως λειτούργησε το συγκεκριμένο σχολικό έτος (2013-2014) δεν συνιστά νόμιμη επεξεργασία προσωπικών δεδομένων. Με την ίδια απόφαση η Αρχή, μεταξύ άλλων, κάλεσε το Υπουργείο Παιδείας να μεριμνήσει ώστε η επεξεργασία προσωπικών δεδομένων των μαθητών στο πλαίσιο του προγράμματος EYZHN να πραγματοποιείται μετά από την προηγούμενη έγγραφη συγκατάθεση των γονέων.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο νέος Κανονισμός 2016/679 (αιτιολ. σκ. 41) προβλέπει ότι η νομική βάση ή το νομοθετικό μέτρο για τη νομιμότητα της επεξεργασίας δεν προϋποθέτει απαραίτητα νομοθετική πράξη εγκεκριμένη από το Κοινοβούλιο. Θέτει, ωστόσο, ο Κανονισμός έναν περιορισμό τονίζοντας ότι η νομική βάση ή το νομοθετικό μέτρο θα πρέπει να είναι διατυπωμένο με σαφήνεια και ακρίβεια και η εφαρμογή του να είναι προβλέψιμη για το υποκείμενο

³ Η με αριθμ. Φ.12/879/88413/Γ1/28.7.2010 (ΦΕΚ 1139, τμ. Β' - άρθρο 4 παρ. 6) υπουργική απόφαση, την οποία επικαλείται το ΥΠΑΙΘ και η οποία αφορά στη διδασκαλία και το πρόγραμμα σπουδών νέων διδακτικών αντικειμένων των ολοήμερων δημοτικών σχολείων, αλλά και την επανεξέταση και επικαιροποίηση των αναλυτικών προγραμμάτων για τα διδακτικά αντικείμενα του ολοήμερου προγράμματος, ορίζει τον σκοπό της καταγραφής δεικτών κινητικής και σωματικής ανάπτυξης στο σύνολο των παιδιών της Γ' Τάξης Δημοτικού και δεν μπορεί να αποτελέσει γενικού χαρακτήρα νομική βάση για την υπό εξέταση επεξεργασία κατά κύριο λόγο λόγω του περιορισμένου αντικειμένου της. Επίσης, είναι σαφές ότι η εν λόγω επεξεργασία είναι διαδικασία διακριτή από τη διδασκαλία του μαθήματος της φυσικής αγωγής, καθώς δεν συνδέεται με την αξιολόγηση και τη βαθμολογία των μαθητών στο μάθημα της φυσικής αγωγής, όπως τονίζει η ίδια ως άνω υπουργική απόφαση. Συνεπώς, για να είναι νόμιμη η εν λόγω επεξεργασία, ως υποχρεωτικό μέσο διαπίστωσης της φυσικής κατάστασης των μαθητών και να μην απαιτείται για αυτό ειδική συναίνεση των γονέων ή κηδεμόνων τους, πρέπει να υπάρχει νομοθετική πρόβλεψη,

των δεδομένων. Το στοιχείο της «προβλεψιμότητας» είναι εξόχως δύσκολο να ερμηνευθεί.

Ένα μεγάλο αρχείο προσωπικών δεδομένων, συγκεκριμένα δεδομένων υγείας και γενετικών δεδομένων, είναι αυτό που τηρείται στην Εθνική Αρχή της Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής. Συγκεκριμένα, ο νόμος 3305/2005 προβλέπει (άρθρο 20 παρ. 2) ότι η Αρχή τηρεί τα εξής εθνικά μητρώα και αρχεία: α) μητρώο αδειών λειτουργίας Μ.Ι.Υ.Α και Τραπεζών Κρυοσυντήρησης, β) αρχείο των αποτελεσμάτων της εφαρμογής των μεθόδων της Ι.Υ.Α., γ) αρχείο απόρρητων ιατρικών στοιχείων των δοτών γενετικού υλικού και γονιμοποιημένων ωαρίων, (τα στοιχεία των δοτών καταχωρίζονται σε κωδικοποιημένη μορφή), δ) άκρως απόρρητα αρχεία που περιέχουν τα στοιχεία της ταυτότητας δοτών γενετικού υλικού και γονιμοποιημένων ωαρίων, καθώς και τον αντίστοιχο κωδικό. Προβλέπεται δε ρητά ότι τα μητρώα και αρχεία που κατά νόμο τηρεί η Αρχή Ι.Υ.Α. περιέχουν ευαίσθητα δεδομένα (άρθρο 20 παρ. 3 του ν. 3305/2005). Το αρχείο αυτό θα έπρεπε να είχε γνωστοποιηθεί στην ΑΠΔΠΧ από συστάσεώς της το έτος 2005. Το ζήτημα αυτό επανέφερε η ΑΠΔΠΧ εκ νέου το έτος 2016 επισημαίνοντας στην Αρχή Ι.Υ.Α., μεταξύ άλλων, ότι η γνωστοποίηση θα πρέπει να συνοδεύεται από ειδική πολιτική ασφαλείας και σχέδιο ασφαλείας για την προστασία των δεδομένων των υποκειμένων.

Επιπλέον, οι επιμέρους Μονάδες Ιατρικώς Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής οφείλουν να γνωστοποιούν στην ΑΠΔΠΧ τη συλλογή αρχείου με δεδομένα υγείας για το σκοπό της παροχής υπηρεσιών υγείας και να λάβουν τη σχετική άδεια από την Αρχή. Στο διάστημα κατά το οποίο δεν λειτουργούσε η Α.Ι.Υ.Α. - από τον Ιούνιο του 2010 έως τον Μάρτιο του 2014 για λόγους που είναι γνωστοί σε όλους μας - κατά το οποίο δεν μπορούσε να ελέγξει αν πληρούνται οι προϋποθέσεις για τη σύσταση και τη λειτουργία των Μονάδων αυτών και συνεπώς να τους χορηγήσει την προβλεπόμενη από το νόμο άδεια, η ΑΠΔΠΧ προέβαινε στη χορήγηση των αιτούμενων από τις Μονάδες αδειών, επισημαίνοντας ωστόσο ότι αυτές δεν αντικαθιστούν ούτε υποκαθιστούν τις προβλεπόμενες από τις διατάξεις των νόμων που ρυθμίζουν τις μονάδες παροχής υπηρεσιών υγείας άδειες ιδρύσεως και λειτουργίας, αναλόγως του είδους μορφής τους (νοσο-

κομεία, κλινικές, ιατρεία κλπ.), ούτε καλύπτουν τις απαιτήσεις του ν. 3305/2005. Περιορίζονται αποκλειστικά στην τήρηση αρχείου ευαίσθητων δεδομένων και κατ' εφαρμογή των διατάξεων του ν. 2472/1997.

Β) Θεμελιώδης έκφραση του δικαιώματος στην προστασία των προσωπικών δεδομένων, απόρροια της αρχής της διαφάνειας, είναι το δικαίωμα του υποκειμένου των δεδομένων να αποκτά πρόσβαση σε δεδομένα υγείας του, όπως τα αποτελέσματα των εξετάσεων, τις γνωματεύσεις των θεραπόντων ιατρών, τη παρασχεθείσα θεραπεία ή επέμβαση.

Η Αρχή με την απόφαση 176/2014 έκρινε ότι η ικανοποίηση του δικαιώματος πρόσβασης, μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, κατόπιν σχετικής ρητής συγκατάθεσης του υποκειμένου, συνιστά νόμιμο τρόπο ικανοποίησης του δικαιώματος πρόσβασης και εξειδίκευσε τις διατυπώσεις του νόμου για την ηλεκτρονική διακυβέρνηση (ν. 3979/2011) για την ασφάλεια της επεξεργασίας. Σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η τήρηση των μέτρων ασφαλείας (άρθρο 10 παρ. 3 του ν. 2472/1997), όπως εξειδικεύονται κάθε φορά, αποτελεί συστατικό στοιχείο της νομιμότητας της επεξεργασίας/του τρόπου ικανοποίησης του δικαιώματος πρόσβασης (άρθρο 4 παρ. 1 στοιχ. α' του ν. 2472/1997). Ειδικότερα, η Αρχή, εξειδικεύοντας τα επίπεδα εμπιστοσύνης (3) και αυθεντικοποίησης (2 ή 1), καθώς και τα επίπεδα εγγραφής (3) που προβλέπονται στην υπουργική απόφαση υπ' αρ. ΥΑΠ/Φ.40.4/1/989 (ΦΕΚ Β'1301/12.4.2012) σχετικά με την «Κύρωση Πλαισίου Παροχής Υπηρεσιών Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης», έθεσε τους ακόλουθους 7 όρους ασφαλείας: 1) ο ενδιαφερόμενος ασθενής θα πρέπει να υποβάλει εγγράφως την αίτησή του για την αποστολή των ιατρικών αποτελεσμάτων του μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και να επιδεικνύει επίσημο έγγραφο (πχ. ΑΔΤ) που να επιβεβαιώνει την ταυτότητά του, 2) το νοσοκομείο θα πρέπει να επαληθεύει την δηλωθείσα διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, προκειμένου να αποφεύγεται λαθεμένη καταχώριση στο πληροφοριακό σύστημα του νοσοκομείου ή αποστολή μηνύματος σε λάθος παραλήπτη, 3) τα ιατρικά αποτελέσματα θα πρέπει να αποστέλλονται κρυπτογραφημένα, ενώ ο ασθενής θα πρέπει να λαμβάνει από το νοσοκομείο ισχυρό συνθηματικό αποκ-

ρυπτογράφησης, με μέσο διαφορετικό του μηνύματος ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (π.χ. μέσω SMS), 4) η αποστολή των ιατρικών αποτελεσμάτων θα πρέπει να ανατίθεται από το νοσοκομείο σε συγκεκριμένους υπαλλήλους, οι οποίοι θα είναι εφοδιασμένοι με κωδικούς χρηστών και συνθηματικών, ώστε να αποτρέπεται η μη εξουσιοδοτημένη πρόσβαση, 5) τα αποστελλόμενα emails θα πρέπει να τηρούνται από το νοσοκομείο, ώστε να διευκολύνεται η λογοδοσία, σε περίπτωση αλλοίωσης, καταστροφής ή μη εξουσιοδοτημένης πρόσβασης, 6) το νοσοκομείο θα πρέπει να διαμορφώσει ειδικά τους Η/Υ, από τους οποίους αποστέλλονται τα δεδομένα. Θα πρέπει ιδίως να εξασφαλίζεται προστασία από κακόβουλο λογισμικό με αντιϊκά προγράμματα και 7) θα πρέπει να απαγορεύεται η εξαγωγή αρχείων από τους Η/Υ το νοσοκομείου με αποσπώμενα μέσα όπως usb, cd/dvd.

Η ικανοποίηση του δικαιώματος πρόσβασης είναι ελεύθερη και δεν προϋποθέτει καταρχήν τη διαμεσολάβηση τρίτου. Η Αρχή με την απόφαση 7/2016 έκρινε στη συγκεκριμένη υπόθεση θεμιτό τον περιορισμό στην πρόσβαση του ασθενούς στον ιατρικό του φάκελο με τη διαμεσολάβηση του ιατρού, κατ' εφαρμογή του άρθρου 12 παρ. 6 του ν. 2472/1997, με το σκεπτικό ότι δικαιολογείται από τη φύση της παθήσεώς του (ψυχική υγεία) και υπαγορεύεται από λόγους προστασίας της υγείας του ίδιου του ασθενούς, ως υποκειμένου των δεδομένων.

Γ) Το 2013 υποβλήθηκε από την 7^η Υγειονομική Περιφέρεια Κρήτης μια πολύ ενδιαφέρουσα υπόθεση που αφορά στη δημιουργία συστήματος ηλεκτρονικού ιατρικού φακέλου. Το σύστημα αυτό ονομάζεται ΠΑΝΑΚΕΙΑ και λειτουργεί παράλληλα με το Ολοκληρωμένο Πληροφοριακό Σύστημα της 7^{ης} Υγειονομικής Περιφέρειας. Το σύστημα ΠΑΝΑΚΕΙΑ επιτρέπει στους ιατρούς που απασχολούνται στις μονάδες υγείας εντός της Υγειονομικής Περιφέρειας να «βλέπουν» τον ιατρικό φάκελο του ασθενούς σε οποιαδήποτε μονάδα υγείας εντός της υγειονομικής περιφέρειας. Πρακτικά το σύστημα αυτό ενοποιεί όλα τα νοσοκομεία της Κρήτης σε ένα ενιαίο σύστημα νοσοκομειακής και ιατρικής επικοινωνίας. Έτσι, ο ιατρός έχει στη διάθεσή του για τον ασθενή που νοσηλεύει το ιστορικό, τις εξετάσεις, το φάκελο της υγείας και ενημερωτικά σημειώματα από όλα τα νοσοκομεία της Κρήτης. Η Αρχή με

την Γνωμοδότηση 2/2015 έκρινε ότι προϋπόθεση για τη νομιμότητα της επεξεργασίας είναι η συγκατάθεση του ασθενούς, της οποίας βεβαίως θα έχει προηγηθεί η ενημέρωσή του. Η ενημέρωση αυτή περιλαμβάνει πληροφορίες σχετικά με την ταυτότητα του υπευθύνου επεξεργασίας, το σκοπό της επεξεργασίας, τον τρόπο της επεξεργασίας, τους αποδέκτες των δεδομένων, καθώς και την ύπαρξη του δικαιώματος πρόσβασης στις πληροφορίες που τον αφορούν και τον τρόπο άσκησης του. Επιπλέον, η Αρχή με τη γνωμοδότηση αυτή καθόρισε τους υπευθύνους επεξεργασίας του συστήματος ΠΑΝΑΚΕΙΑ και επισήμανε τα συγκεκριμένα μέτρα ασφάλειας που θα πρέπει να υιοθετήσουν οι υπεύθυνοι επεξεργασίας. Συγκεκριμένα, συνέστησε: 1) να εκπονηθεί σύστημα διαχείρισης ασφάλειας πληροφοριών (ΣΔΑΠ) για το σύστημα ΠΑΝΑΚΕΙΑ, ακολουθώντας τα διεθνή πρότυπα, δηλ. το γενικό πρότυπο ISO 27001:2013 και το ειδικό για τα συστήματα υγείας ISO 27799:2008 - τεκμηρίωση των ακολουθούμενων ενεργειών, 2) να υιοθετηθεί κώδικας δεοντολογίας σχετικά με την προστασία των προσωπικών δεδομένων και 3) να οριστεί εσωτερικός υπεύθυνος επεξεργασίας (άρθρο 36 παρ. 2 του ν. 3979/2011), ο οποίος θα μεριμνά για την τήρηση αρχών για την νόμιμη επεξεργασία προσωπικών δεδομένων, την υιοθέτηση και εφαρμογή πολιτικής ασφαλείας, την περιοδική κατάρτιση και ευαισθητοποίηση των υπαλλήλων ως προς την προστασία των προσωπικών δεδομένων.

Ένα σπουδαίο αρχείο δεδομένων υγείας είναι αυτό του Συστήματος της Ηλεκτρονικής Συνταγογράφησης που συστάθηκε με το ν. 3892/2010 για το σκοπό της ηλεκτρονικής καταχώρισης και εκτέλεσης ιατρικών συνταγών και παραπεμπτικών. Η Αρχή κατά τους επιτόπιους ελέγχους που πραγματοποίησε στην ΗΔΙΚΑ τα έτη 2011 και 2012, σε συνέχεια της άδειας που εξέδωσε το 2011 (με το υπ' αρ. πρωτ. ΓΝ/ΕΞ/350/31.3.2011 έγγραφο), εντόπισε ένα βασικό εύρημα που συνίσταται στη δυνατότητα που έχει ο ιατρός να αναζητεί το ιατρικό ιστορικό του ασθενούς, χωρίς τη συγκατάθεσή του. Η προσπέλαση του ιατρικού ιστορικού συνιστά παραβίαση των όρων της άδειας του 2011. Με την **απόφαση 138/2013** η Αρχή επισήμανε συγκεκριμένες ελλείψεις τους συστήματος ΣΗΣ, όπως αυτής που μόλις προα-

νέφερα, και πρότεινε συστάσεις για την αντιμετώπισή τους.

Δ) Τέλος, το ζήτημα της προστασίας της ιδιωτικής ζωής και των προσωπικών δεδομένων καταδεικνύεται εντονότερα στην επεξεργασία των δεδομένων της υγείας που πραγματοποιείται από τις ασφαλιστικές εταιρείες. Το θέμα αυτό εκτιμάται ότι θα απασχολήσει έντονα κυρίως λόγω του όγκου των συλλεγόμενων πληροφοριών για ένα άτομο από τις ασφαλιστικές εταιρείες. Ενώπιον της Αρχής ετέθη το ζήτημα κατά πόσο η δήλωση βούλησης του ασφαλισμένου στην αίτηση ασφάλισης κατά το προσυμβατικό στάδιο κατάρτισης της ασφαλιστικής σύμβασης, με την οποία ο ασφαλισμένος εξουσιοδοτεί, μεταξύ άλλων, κάθε ασφαλιστική εταιρεία ή νοσηλευτικό ίδρυμα που κατέχει πληροφορίες σχετικά με την υγεία του να τις αναφέρει στην αντισυμβαλλόμενη ασφαλιστική εταιρεία, συνιστά δικαιολογητικό λόγο για την νομιμότητα της επεξεργασίας. Στις σχετικές υποθέσεις που εξετάσε η Αρχή διερευνήθηκε επιπλέον αν ο ασφαλισμένος μετά την υπογραφή της σχετικής αίτησης ασφάλισης όπου παρείχε τη σχετική δήλωση βουλήσεως είχε υπαναχωρήσει από την ασφαλιστική σύμβαση (άρθρο 8 παρ. 3 του ν. 2496/1997). Με τις αποφάσεις 45/2013, 49/2014 και 50/2014 (βλ. και αποφάσεις ΣτΕ 3775/2012 και ΑΠ 2100/2009) η Αρχή έκρινε ότι η αποδοχή από τον ασφαλισμένο χωρίς επιφύλαξη του συγκεκριμένου όρου συνιστά ελεύθερη συγκατάθεση κατά την έννοια του άρθρου 2 εδαφ. ια΄

ν. 2472/1997, για την χορήγηση στην αντισυμβαλλόμενη ασφαλιστική εταιρεία δεδομένων υγείας του προς καταβολή της ασφαλιστικής αποζημίωσης, λόγω επελεύσεως της ασφαλιστικής περίπτωσης και παρείχε την σχετική άδεια κατά το άρθρο 7 παρ. 2 στοιχ. α΄ του ν. 2472/1997. Θυμίζω στο σημείο αυτό ότι ακόμα και όταν υπάρχει σχετική συγκατάθεση του υποκειμένου των δεδομένων ο ελληνικός νόμος (σε αντίθεση με την Οδηγία 95/46) απαιτεί για την επεξεργασία των ευαίσθητων δεδομένων την έκδοση σχετικής άδειας από την Αρχή. Πάντως, το θέμα αυτό εκκρεμεί ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Καταλήγοντας, θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι η νομολογία της Αρχής διαμορφώνεται κυρίως μέσα από την διαλεκτική συζήτηση και ανταλλαγή απόψεων στο συλλογικό της όργανο, το Συμβούλιο. Στη σημερινή αφιερωμένη ημερίδα μου επιτραπεί να παραθέσω από το προσωπικό μου αρχείο ένα απόσπασμα του σοφού ανδρός, αείμνηστου Θανάση Παπαχρίστου: « *ΥΓ. Δεν έχω πρόβλημα να γίνουν γνωστές οι απόψεις μου. Απλώς δεν μου αρέσει ο ρόλος της «αυθεντίας», την οποία άλλωστε - ευτυχώς δεν διαθέτω! Ακόμη και αν υπάρχει αντίφαση με τη γνώμη που είχα διατυπώσει παλαιά - με διαφορετικό ιστορικό - τίποτε δεν με εμποδίζει σήμερα να είμαι «σοφότερος» από τότε!!!*».

Πρωτότυπη Εργασία

Ευθανασία: Ηθικά διλήμματα πολιτισμικής αυτοσυνειδησίας

Κωνσταντίνος Κορναράκης

Αναπληρωτής καθηγητής, Θεολογική Σχολή,
Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

konkor@theol.uoa.gr

Περίληψη

Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στο ανθρωπολογικό υπόβαθρο της πολιτισμικής ταυτότητας της ευθανασίας διότι υποστηρίζει ότι η πολιτισμική πρόσληψη της ευθανασίας πρέπει προηγουμένως να αντιμετωπίσει ανθρωπολογικά ζητήματα όπως η σχέση αυτονομίας του ασθενούς και βαθμού υπαρξιακής ελευθερίας του, ο φόβος του θανάτου, το νόημα του πόνου και η σημασία του για τη σμίλευση της ελευθερίας του ανθρώπου καθώς και ο υψίστης σπουδαιότητας ρόλος της κοινότητας για την παρηγορητική φροντίδα του μέλους της. Εξετάζεται, επίσης, η δυνατότητα της θεολογικής σκέψης να συμβάλει σε ένα διεπιστημονικό διάλογο πάνω στο τέλος της ζωής, επανεξετάζοντας στη συνάφεια αυτή το ερώτημα περί της οντολογίας του προσώπου και κατά συνέπεια το ερώτημα περί των εσχάτων.

Euthanasia: Ethical Dilemmas Regarding Cultural Awareness

Konstantinos Kornarakis

Associate Professor, Faculty of Theology, National & Kapodistrian University of Athens

Abstract

This paper focuses on the anthropological background of Euthanasia's cultural profile, claiming that a cultural reception of Euthanasia should previously deal with anthropological questions such as patient's autonomy and its relation to existential freedom, the fear of death, the meaning of personal experience of pain in shaping one's own freedom and the cardinal importance of community's role in patient's palliative care. The theological thinking can contribute in this interscientific dialogue on the end of life, re-opening the question of the ontology of person and consequently the question of eschatology.

1. Εισαγωγή: Η ευθανασία ως πολιτισμικό γεγονός

Ο εν εξελίξει διάλογος στις δυτικές κοινωνίες επάνω στο ζήτημα της ευθανασίας¹ και οι υφιστάμενες αντιγνώμιες καταδεικνύουν ότι το ενδεχόμενο αποδοχής ή απόρριψης της ιδέας της ευθανασίας σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο αποτελεί για το συλλογικό υποκείμενο πρόκληση πολιτισμικής αυτοσυνειδησίας. Το γεγονός δηλαδή ότι ο διάλογος για το τέλος της ζωής του ανθρώπου αφορά στις δομές του συστήματος υγείας και τα απορρέοντα βιοηθικά ζητήματα, το γεγονός ότι το θέμα της ευθανασίας καθίσταται αντικείμενο αναγκαίας διεπιστημονικής προσέγγισης, ότι απασχολεί τον χώρο της τέχνης και του θεάματος² αλλά και ότι προβάλλεται μέσω του διαδικτύου και των ψηφιακών του προϊόντων³ φανερώνει ότι το συλλογικό υποκείμενο βρίσκεται στο εκάστοτε και εκασταχού πολιτισμικό ιδεώ-

δες τρόπους εκδήλωσης των εμπειρικών του βιωμάτων μέσα από την εκλεκτική χρήση των παρεχόμενων πολιτισμικών δυνατοτήτων.

Γενικότερα μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι μορφωτικές και τεχνολογικές δυνατότητες που προσφέρει ένας πολιτισμός μαρτυρούν τον βαθμό και την ποιότητα της αυτοσυνειδησίας του συλλογικού υποκειμένου ενώ η επιλογή των τεχνολογικών δυνατοτήτων που παρέχει ο Πολιτισμός (το τι θα επιλεγεί και τι θα απορριφθεί) αλλά και ο τρόπος χρήσης τους μαρτυρά τον βαθμό και την ποιότητα της προσωπικής αυτοσυνειδησίας. Στην περίπτωση, επί παραδείγματι, του δημοσιογράφου Α. Βέλλιου, ο οποίος τον Σεπτέμβριο του 2016 προχώρησε σε «μη υποβοηθούμενη ευθανασία» λόγω προχωρημένης μορφής μεταστατικού καρκίνου, η προβολή της σχετικής συζήτησης περί του αποδεκτού ή μη της ευθανασίας, με αφορμή την περίπτωση του επιβεβαίωσε την ταχύτητα μαζικής μετάδοσης της πληροφορίας και την άμεση επίδρασή της στην «καθημερινή ζωή» (ως κοινωνιολογικής έννοιας) του υποκειμένου. Συγχρόνως, όμως, κατέστησε φανερό το γεγονός ότι η τεχνολογία ως πολιτισμικό προϊόν, δίδει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να αξιοποιήσει τα δεδομένα του πολιτισμικού ιδεώδους αλλά και να επέμβει κριτικά σε αυτό. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, επί παραδείγματι, μπορεί να νοηθεί ως κριτική παρέμβαση στο υφιστάμενο πολιτισμικό ιδεώδες το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες στον διάλογο του διαδικτύου τοποθετήθηκαν θετικά ή αρνητικά έναντι του γεγονότος της ευθανασίας εν σχέσει προς το ισχύον πολιτισμικό ιδεώδες και τις ανθρωπολογικές του παραμέτρους. Όλη αυτή η διαδικασία, επειδή ακριβώς προϋποθέτει τα πολιτισμικά προϊόντα ως τρόπους ερμηνείας των υπαρξιακών ζητημάτων που αντιμετωπίζουν οι κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας (όπως π.χ. η στάση έναντι του θανάτου, το αίτημα της αυτονομίας κ.ο.κ.), διερευνώντας τα αδιέξοδα αλλά και τις προοπτικές των επιλογών του ανθρώπου καθιστά κάθε σχετική συζήτηση ανθρωπολογικό κεφάλαιο.

2 Ζητήματα ανθρωπολογίας κατά την πολιτισμική πρόσληψη της ευθανασίας

α. Τα ηθικά διλήμματα περί ευθανασίας ως πρόβλημα του αυτοαναφορικού υποκειμένου

¹ Στην παρούσα μελέτη αναφερόμαστε κυρίως σε ανθρωπολογικά ερωτήματα περί ευθανασίας υπό το πρίσμα της πολιτισμικής αυτοσυνειδησίας. Αυτός είναι και ο λόγος που δεν εξειδικεύουμε την ανάλυση του θέματος σε σχέση με την ποικιλία μορφών ευθανασίας και τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά κάθε περιπτώσεως (π.χ. σε τι διαφέρει ο βαθμός ηθικής ευθύνης συγγενούς του ασθενή σε περίπτωση παθητικής ευθανασίας σε σχέση με την ευθύνη του ίδιου προσώπου σε περίπτωση εκούσιας ενεργητικής ευθανασίας ή υποβοηθούμενης αυτοκτονίας του ασθενούς).

² Από κινηματογραφικές ταινίες, ενδεικτικώς αναφέρουμε: *Mar adentro* (Ισπανία-2004), *Million Dollar Baby* (Η.Π.Α.-2004), *Guzaarish* (Ινδία-2010), *Un voyage* (Γαλλία-2014), *The Farewell Party* (Ισραήλ-2014). Πρωτοποριακή για τα ελληνικά δεδομένα η ελληνική ταινία, *Αθώα ή ένοχη* (1963) σε σκηνοθεσία Ν. Μάτσα. Σε ο, τι αφορά στον χώρο της μουσικής, ενδεικτικώς αναφέρουμε: *Metallica*, "One" (Η.Π.Α.-1988/ heavy metal), *Suicide Commando*, "Euthanasia" (Βέλγιο-1998/ electro-industrial music), *Mortem*, "Euthanasia" (Ρωσία - 2000/ Brutal Death Metal), *Nine*, "Euthanasia" (Σουηδία-2003/ Sludge Metal/Death 'n' Roll), *OHTAR*, "Euthanasia of Existence" (Πολωνία-2016/ Black Metal).

³ Π.χ., βλ. το *Euthanasia*, ευρέως διαδεδομένο indie horror gameplay το οποίο έχει ως υπόβαθρό του την ιστορία ενός πρώην στρατιωτικού και φιλήσυχου οικογενειάρχη, ο οποίος μένει παράλυτος και κατ' απαίτησή του θανατώνεται με υποβοηθούμενη αυτοκτονία. Το παιχνίδι ξεκινά από τη στιγμή που επιδρά η ένεση: "In that sleep of death ... what dreams may come?". Περισσότερα στο www.moddb.com/games/euthanasia.

Η προτεραιότητα της φύσεως έναντι του προσώπου και η ιδέα της βιολογικοποίησης⁴ του ανθρώπου στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας έχουν ως βασική συνέπεια το ότι αν και ο διάλογος σχετικά με το ζήτημα της ευθανασίας επιβεβαιώνει μια θετική ιδιότητα του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού, δηλαδή τη δυνατότητα που ο ίδιος παρέχει στο συλλογικό υποκείμενο για την κριτική του θεώρηση (θεραπεία προβλημάτων του, αναστοχασμός), εντούτοις δεν μπορεί να παραθεωρηθεί το γεγονός ότι τα περιθώρια αυτοκριτικής του περιορίζονται από τα όρια που ο ίδιος ο πολιτισμός έθεσε. Ο πλουραλισμός, δηλαδή, των επιχειρημάτων υπέρ ή εναντίον του ενδεχομένου της ευθανασίας (που επέχουν θέση πολιτισμικής αυτοκριτικής) δεν μπορεί να εγγυηθεί ριζοσπαστική αντιμετώπιση υπαρξιακών ζητημάτων, όπως αυτό του θανάτου. Αυτό βεβαίως περιλαμβάνει και τα θρησκευτικά επιχειρήματα, ιδίως όταν αυτά έχουν κανονιστικό⁵ ή αριστοκρατικό χαρακτήρα.⁶

Η αιτία για την αδυναμία των επιχειρημάτων αυτών να ανοίξουν στον άνθρωπο υπαρξιακές προοπτικές φαίνεται να οφείλεται στο γεγονός ότι ως κοινό τους σημείο έχουν τη βασική ιδέα ότι, *το εάν επιθυμούμε ή όχι τον πρόωρο τερματισμό της ζωής μας* μπορεί να είναι μια μεταβλητή που καθορίζεται (αρνητικά ή θετικά) από τον πολιτισμό μας, τις κοινωνικές, και νομικές συμβάσεις, τις φιλοσοφικές και θρησκευτικές ιδέες του τόπου στον οποίο ζούμε αλλά πάντως πηγάζει μέσα από την περί του εαυτού μας εικόνα που διαθέτουμε και την αυτονομία που της επιτρέπουμε να έχει. Ο βαθμός δυσκολίας αυτής της συζήτησης έγκειται στο ότι αν και η αρχή της αυτονομίας αποτελεί θεμέλιο των κοινωνιών της ύστερης νεωτερικότητας, εντούτοις οι ποικίλες εκδοχές της επιδρούν με διαφορετικούς, μεταξύ

τους, τρόπους στη διαμόρφωση των πολιτισμικών ιδεών.

I. Αυτονομία: μια ιδέα με πολλές εκδοχές

Η αρχή της αυτονομίας αποτελεί αναμφίβολα τον θεμελιώδη πυλώνα του οικοδομήματος της βιοηθικής δεοντολογίας, ωστόσο στη σύγχρονη έρευνα διεξάγεται ένας ευρύτατος διάλογος σχετικά με τα ανθρωπολογικά ζητήματα που προκύπτουν κατά την άσκηση εκ μέρους του ανθρώπου του θεμελιώδους δικαιώματός του να θέτει τα δικά του όρια για τον τρόπο να υπάρξει (αυταρχία, ανεξαρτησία από εξωτερικές δεσμεύσεις, η συνείδησή του νόμος των πράξεών του). Τις δυσκολίες αυτές εξηγεί με σαφήνεια η Onora O' Neill περιγράφοντας τις δύο εκδοχές της αυτονομίας, δηλαδή του δυτικού ατομισμού και των καντιανών αρχών.⁷ Επίσης, αναγνωρίζεται πλέον, ότι το κλασικό έργο των T. L. Beauchamp - J. F. Childress, *Principles of Biomedical Ethics*, περισσότερο παρέχει ένα πλαίσιο αναφοράς,⁸ παρά επιλύει επιμέρους προβλήματα.⁹ Τέτοιου είδους προβλήματα συναντώνται και σε προνεωτερικά περιβάλλοντα¹⁰.

⁷ Αυτονομία και Εμπιστοσύνη στη Βιοηθική. Θ.Μτφρ. Δρίτσας, Εκδ. Αρσενίδη, 2011: 97-122.

⁸ Το έργο των Beauchamp TL, Childress JF. *Principles of Biomedical Ethics*. Oxford University Press, 2001⁵ εξακολουθεί να αποτελεί το βασικό θεωρητικό πλαίσιο για την έρευνα βιοηθικών ζητημάτων, ωστόσο ζητήματα εγείρονται για το διαπολιτισμικό εύρος των αρχών της Βιοηθικής (πρβλ. τους προβληματισμούς του Nwabueze RN. *Legal and Ethical Regulation of Biomedical Research in Developing Countries*: Routledge 2016²:124-127, από άλλης πλευράς των Ebbesen M, Andersen S, Pedersen BD. *Further Development of Beauchamp and Childress' Theory Based on Empirical Ethics*. *Journal of Clinical Research & Bioethics* 2012: S6:e001. doi: 10.4172/2155-9627.S6-e001. Ανακτήθηκε 25.7.2016) όπως και για τον τρόπο με τον οποίο διασφαλίζουμε ότι όντως η αυτόνομη βούληση μπορεί να ακολουθεί τα κριτήρια που θέτει η συνείδηση (πρβλ. Smith N. *Private Rule Following and the Principle of Respect for Autonomy* (Th. MA). Ohio University: 2015).

⁹ Όπως σημειώνουν οι T. L. Beauchamp-J. F. Childress, η αρχή της «ευποιίας ή ευεργεσίας» (Beneficence) έρχεται σε σύγκρουση με την αρχή της αυτονομίας όταν ο ιατρός επιδεικνύει πατερνάλιστική συμπεριφορά αρνούμενος τις επιθυμίες ή επιλογές του ασθενούς (*Principles of Biomedical Ethics*: 165).

¹⁰ Ο R. Nwabueze εξετάζει περιπτώσεις αφρικανικών κρατών όπου η έκφραση αυτόνομης βούλησης προϋποθέτει

⁴ Πρβλ. Κορναράκη Κ. Η θεολογική θεώρηση των Γενετικών Εξετάσεων (Genetic tests) ως υπόμνημα κριτικής ανθρωπολογίας στη σύγχρονη κοινωνία. Στο: Κορναράκη Κ. Ο άνθρωπος απέναντι στην εικόνα του: κείμενα Πατερικής Ανθρωπολογίας και Ηθικής, Αρμός, 2012: 509-516.

⁵ Βλ. την κριτική στη θεσμοποίηση της θρησκείας στο Somerville MA. *Death Talk: The Case Against Euthanasia and Physician-Assisted Suicide*. McGill-Queen's University Press, 2001: 365.

⁶ Όπως στον Βουδισμό που μόνο ο σοφός δικαιούται ευθανασίας.

Στον ίδιο άξονα κινείται και ο προβληματισμός του J. De Haan για τις δύο κατ' αυτόν εκδοχές της αρχής της αυτονομίας στη Βιοηθική, δηλαδή την αμιγή (*The Pure Autonomy View*) και την ήπια (*The Joint Autonomy View*). Κατά τον De Haan η θεωρία της αμιγούς αυτονομίας είναι η φιλελεύθερη και αυθεντική εκδοχή της αρχής της αυτονομίας βάσει της οποίας θεμελιώνεται ηθικά η νόμιμη ευθανασία. Αντιθέτως, η «εναλλακτική» εκδοχή μιας συνδυαστικής θεώρησης της αυτονομίας «είναι πιο πατερναλιστική γιατί ισχυρίζεται ότι η ευθανασία είναι ηθική μόνο εάν επικυρώνεται από την αρχή της ευεργεσίας». Ο De Haan συμπεραίνει ότι αν και με την κριτική αυτή θεώρηση «εν μέρει έχει τεθεί η βάση για μια αξιόπιστη ηθική της ευθανασίας», ωστόσο «εξακολουθεί να παραμένει ανοικτό το ερώτημα για το ποια άποψη είναι τελικά η επωφελέστερη».¹¹

Ο προβληματισμός αυτός του De Haan για τις ηθικές «αντοχές» των ποικίλων εκδοχών της αυτονομίας αποτυπώνεται ανάγλυφα στα ηθικά διλήμματα που ανακύπτουν κατά τη νοσηλεία του ασθενούς.¹² Η ιδέα της *εικαζόμενης συναίνεσης*¹³ του ασθενούς για διενέργεια ευθανασίας (προφανώς όταν δεν υφίστανται *advance directives*), συνοδευόμενη από την αντίστοιχη ορολογία (“proxy consent”, “substituted judgment”, “presumed consent”, “retrospective consent”) και η βεβαιότητα του *mercy killing* για περιπτώσεις παθητικής ευθανασίας, αποδεικνύουν ότι είναι ανέφικτη η πλήρης εφαρμογή της θεωρίας της αυτονομίας. Εξάλλου, στο ίδιο πολιτισμικό πλαίσιο, αν και αναγνωρίζεται ως αίτημα ηθικής η αυτονομία του ασθενούς, είναι γνωστό ότι ση-

μαντικοί παράγοντες, όπως ο περιορισμένος αριθμός κλινών στις ΜΕΘ, που αναγκαστικά οδηγεί σε οριακές επιλογές, κυρίως με γνώμονα την ηλικία αλλά και το υψηλό κόστος νοσηλείας ασθενών που βρίσκονται σε τελικό ή καταληκτικό στάδιο,¹⁴ διαμορφώνουν μια άτυπη συναίνεση της σύγχρονης πολιτισμικής αυτοσυνειδησίας για παρεμβατική πολιτική στο ζήτημα του τέλους της ζωής. Εξάλλου, βιοηθικά πρωτόκολλα, όπως αυτό του Groningen,¹⁵ δημιουργούν πρόσθετους προβληματισμούς, υπό την έννοια ότι, αν και σέβονται την αρχή της *ευποίας*, εντούτοις αγνοούν την αρχή της αυτονομίας του ασθενούς.

Από την άλλη πλευρά, περιπτώσεις όπως αυτή του E. Brongersma,¹⁶ αποδεικνύουν ότι η αξίωση του ατομικού δικαιώματος¹⁷ προλαμβάνει σε πολλές περιπτώσεις τις θεσμικές αποφάσεις της κοινωνίας, οδηγώντας σε καταστάσεις οι οποίες εξ' επόψεως ηθικής αλλά και νομικής προσλαμβάνουν τον χαρακτήρα *bricolage*, όπως οι περιπτώσεις εκείνες όπου η υποβοηθούμενη αυτοκτονία αναγνωρίζεται μεν ως έγκλημα αλλά ως μη διωκόμενο χάριν της αυτονομίας του επιθυμούντος τον θάνατό του ασθενούς. Οι R. Huxtable και M. Möller, μελετώντας την περίπτωση Brongersma υπό το πρίσμα της θεωρίας της *Pure Autonomy View* του J. De Haan θεωρούν ότι δεν μπορούν να υπάρξουν «ηθικά όρια» σε αιτήματα ευθανασίας, όπως αρχικά ζήτησε ο δημόσιος κατήγορος, διότι έτσι προσβάλλεται το

επίσης τη συγκατάθεση της κοινότητας στο πρόσωπο του αρχηγού ή του πρεσβύτερου της φυλής, του πατέρα ή του συζύγου. Στα κράτη αυτά οι επιτροπές Βιοηθικής σέβονται την ιδιοπροσωπία της κοινωνικής και κοινοτικής ιεραρχίας (Legal and Ethical Regulation of Biomedical Research in Developing Countries: 127-130).

¹¹ De Haan J. The ethics of euthanasia: advocates' perspectives. *Bioethics* 2002, 16.2:172.

¹² Πρβλ. Turner L. Zones of Consensus and Zones of Conflict: Questioning the Common Morality Presumption in Bioethics. *Kennedy Institute of Ethics Journal* 2003, 13.3:213.

¹³ Στην Ολλανδία με βάση τον ισχύοντα νόμο 22572 της 9.2.1993 αναγνωρίζεται η εικαζόμενη συναίνεση του απόμου για διενέργεια ευθανασίας.

¹⁴ Atkinson JM. *Advance Directives in Mental Health, Theory, Practice and Ethics*, Jessica Kingsley Publishers, 2007:24.

¹⁵ Το πρωτόκολλο του Groningen επιτρέπει την ενεργητική ευθανασία σε εξαιρετικές περιπτώσεις νεογέννητων που υποφέρουν από πολύ σοβαρή ασθένεια. Ωστόσο δεν περιγράφονται ρητά οι συνθήκες τελικού σταδίου ως προς την κατάσταση των βρεφών, γεγονός που δίδει το δικαίωμα τερματισμού της ζωής ενός βρέφους επί τη βάση των γενετικών εξετάσεων. Πρβλ. Jotkowitz A, Glick S, Gesundheit B. A Case Against Justified Non-Voluntary Active Euthanasia (The Groningen Protocol). *The American Journal of Bioethics* 2008, 8:11:23-26.

¹⁶ Ο Edward Brongersma, Ολλανδός πολιτικός και νομικός. Το 1998, σε ηλικία 87 ετών, ζήτησε από τον ιατρό Flip Sutorius να τον βοηθήσει να τερματίσει τη ζωή του, λόγω «ψυχολογικής εξαντλήσεως από τη ζωή».

¹⁷ Πρβλ., Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ. Σκέψεις αναφορικά με το δικαίωμα διακοπής της ανθρώπινης ζωής. *Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου* 2010, 1:123-124.

δικαίωμα της αυτονομίας του ανθρώπου.¹⁸ Εφόσον επομένως, η ευθανασία είναι πριν από όλα προϊόν της αυτονομίας του ασθενούς υπό την έννοια αυτοδιάθεσής του και υπό ερμηνευτικές προϋποθέσεις της καντιανής *self-legislation*,¹⁹ ακόμα και η αρχή της ευεργεσίας μπορεί να ερμηνευτεί ως άρνηση θεραπείας,²⁰ σύμφωνα με τις επιθυμίες του ασθενούς.

II. Ο Θάνατος: μια υπαρξιακή μεταβλητή, όριο της ιδέας της αυτονομίας

Ο τρόπος με τον οποίο οι κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας κατανοούν την ιδέα της αυτονομίας ως αυτοδιάθεσης του υποκειμένου καθιστά σαφές ότι προϋποθέτει την ύπαρξη ως *ατομικό γεγονός*. Από τη στιγμή που το υποκείμενο λειτουργεί στις διαπροσωπικές του σχέσεις ως άτομο που περιφρουρεί τον εαυτό του, η κοινωνία μεταβάλλεται σε χώρο *συνύπαρξης επιμέρους αυτόνομων όντων* τα οποία θεσπίζουν, βάσει *Συμβάσεων, Αρχών, Κανονισμών, Γνωμών* την υποχρέωση το σύνολο να σέβεται τις επιθυμίες του ατόμου. Όλες, όμως, αυτές οι συμβάσεις που καθορίζουν το *modus Vivendi* του καθέκαστου ανθρώπου σε σχέση με την ποιότητα της ζωής του, μπορεί να αποτυπώνουν οντικές αλήθειες (εμπειρίες μιας επώδυνης νοσηλείας, κακή ποιότητα τέλους ζωής με ό,τι και αν σημαίνει αυτό για την ψυχολογική κατάσταση του ασθενούς τελικού σταδίου και των οικείων του) αλλά στερούνται της πληρότητας του οντολογικού λό-

γου (ο άνθρωπος γνωρίζει τον εαυτό του και γνωρίζεται ως ον μέσα από τη διαλεκτική ηδονής και οδύνης) ακριβώς διότι ξεπήδησαν μέσα από ιδιωτικές αφηγήσεις που στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας αντικατέστησαν τις μεγάλες αφηγήσεις που ερμήνευαν τον άνθρωπο ως μέρος του καθολικού.

Ο διάλογος, επομένως, πάνω στο ζήτημα της ευθανασίας εμπεριέχει ένα *διακύβευμα*: υπενθυμίζει στον άνθρωπο τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του σε σχέση με τον πόνο, την ασθένεια και τον θάνατο.²¹ Στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας ο θάνατος αποτελεί ένα από τα βασικά υπαρξιακά προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου²² που «πληγώνει» την ιδέα της αυτονομίας. Ο J.P. Sartre δούλεψε αρκετά πάνω στο πρόβλημα αυτό κατά τον 20^ο αιώνα, προσπαθώντας να απελευθερώσει τον άνθρωπο από την ανάγκη και τα δεσμά της ουσιοκρατίας (που του επιβάλλεται ως φυσικός νόμος ή ανάγκη ή Θεός) και να αναγνωρίσει την ιδιαίτερη αξία του και την ικανότητά του να διαθέτει τον εαυτό του. Ο άνθρωπος, ωστόσο, κατανοεί ότι παρ' όλες τις προσπάθειές του δεν θα είναι ποτέ αληθινά ελεύθερος και προσπαθεί «να ορθώνει φράκτες που μέσα τους περιορίζει τη ζωή του», ακόμη και εάν αυτό σημαίνει ότι πρέπει να αποδέχεται κάποιες ηθικές ή κοινωνικές κρίσεις, απαραίτητες για να «φτιάξει τη ζωή του».²³ Επειδή έχει βεβαιωθεί ότι ο θάνατος είναι η μόνη πραγματικότητα, πέρα από προφήτες και θρησκείες επιθυμεί να μάθει «εάν είναι δυνατόν να ζει χωρίς ελπίδα».²⁴ Στη σκέψη του A. Camus, εντούτοις, η ιδέα της αυτοκτονίας απορρίπτεται διότι «με την αυτοκτονία, όπως με το άλμα, ομολογείς ότι υπάρχουν όρια».²⁵

Καθώς η ιδέα του θανάτου καθίσταται ένα είδος *taboo*,²⁶ ο άνθρωπος προσπαθεί να τον α-

¹⁸ Όπως επισημαίνουν οι R. Huxtable και M. Möller, αφ' ης στιγμής ασκήθηκε δίωξη στον γιατρό που ενήργησε την ευθανασία αλλά δεν καταδικάστηκε, υπάρχει ήδη ένα νομικό προηγούμενο. Το 2007, μάλιστα, σχετική επιτροπή εισηγήθηκε στη Βασιλική Ολλανδική Ιατρική Ένωση (KNMG) ότι η «εξάντληση από τη ζωή», μορφή καταθλιψίας, πρέπει να περιληφθεί στις αιτίες που επιτρέπεται να διενεργηθεί ευθανασία (Setting a principled Boundary? Euthanasia as a response to 'life fatigue'. *Bioethics* 2007, 21.3:117-126).

¹⁹ Schmidt U. Euthanasia, Autonomy and Beneficence. *Studia Theologica - Nordic Journal of Theology* 2002, 56:140. Διαφορετικά ερμηνεύει το ζήτημα ο E. Πρωτοπαπαδάκης (Η ευθανασία και το διακύβευμα της αυτονομίας. Στο: Κανελλοπούλου-Μπότη Μ, Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ. Βιοηθικοί Προβληματισμοί II. Το πρόσωπο. Παπαζήσης 2016:115-135).

²⁰ Lack P, Biller Andorno N, Brauer S (ed) Concluding Remarks. In: *Advance Directives*, Springer, 2014:204.

²¹ Πρβλ. Turner L. Euthanasia and distinctive horizons of moral reasoning. *Mortality* 1997, 2.3:202.

²² Πρβλ. λ.χ. τις παρατηρήσεις του Irwin Yalom στο κύριο έργο του, *Existential Psychotherapy* (Basic Books, 1980).

²³ Camus A. Ο μύθος του Σισύφου: Δοκίμιο πάνω στο παράλογο, μτφρ. Β. Χατζηδημητρίου. Γαλαξίας, 1969:66.

²⁴ Camus A. Ο μύθος του Σισύφου:61.

²⁵ Camus A. Ο μύθος του Σισύφου:62.

²⁶ Hick J. Death and eternal life. Collins, 1976:81· Churchill L. The amoral character of our attitudes about death:

πομυθοποιήσει με ποικίλους τρόπους.²⁷ Η ανικανοποίητη επιδίωξη της ιδεατής αυτονομίας, επί παραδείγματι, κάτω από το βάρος του θανάτου οδηγεί στη σύγχρονη εποχή το υποκειμένο σε ένα ιδιότυπο μετανεωτερικό νεοπλατωνισμό ο οποίος εκδηλώνεται είτε ως υποτίμηση του ανθρώπινου σώματος μέσα από τον υπερτονισμό της βιολογικότητας του ανθρώπου (επομένως την αποσύνδεση από πνευματικά χαρακτηριστικά όπως π.χ. «ψυχή»), είτε ως σχεδιασμός ενός νοήμονος όντος το οποίο θα είναι ανεξάρτητο από το σώμα και τις δεσμεύσεις του (μετα-άνθρωπος).

Η ιδέα του *αξιοπρεπούς θανάτου* είναι ένας από τους τρόπους αντιμετώπισης του θανάτου, ωστόσο δεν παρακάμπτει το γεγονός ότι η ιδέα της αυτονομίας περιορίζεται από την ιδέα του θανάτου του υποκειμένου. Η ρωγή της αυτονομίας, κατ' ακρίβεια, εντοπίζεται στα ίδια τα θεμέλια του δυτικού πολιτισμού. Στην εποχή των ατομικών δικαιωμάτων το άγχος του θανάτου είναι τόσο διαβρωτικό για την ύπαρξη διότι εξαρτάται από τον βαθμό καθήλωσης του ανθρώπου στις επιθυμίες του οι οποίες του ασκούν βία η οποία με τη σειρά της διογκώνει τον φόβο του θανάτου διότι όταν οι επιθυμίες αυτές δεν πραγματοποιούνται τότε αποθνήσκει το Εγώ ως μόνη πηγή ανατροφοδότησης του ανθρώπου. Ο *ψυχολογικός θάνατος του Εγώ* ως αδυναμία του υποκειμένου να συγκροτήσει μια ταυτότητα που θα δικαιώνει όλες τις επιλογές του διογκώνει το άγχος του θανάτου επειδή ακριβώς το άγχος αυτό εξαρτάται από τον βαθμό *αβίωτης ζωής*, όπου ως «αβίωτη ζωή» δεν εννοείται η πολυσυλλεκτικό-

τητα εμπειριών αλλά η αποτυχία του υποκειμένου να απεγκλωβιστεί από τον κόσμο των επιθυμιών του (το μέρος) ώστε να επιτύχει της μεθέξωτος του καθολικού ως γνώσης του εαυτού του. Στην περίπτωση αυτή της «αβίωτης ζωής», το υποκειμένο παγιδεύεται στην ιδέα του θανάτου (με τη φροϋδική ερμηνεία της ορμής θανάτου), πολιορκώντας τη ζωή.²⁸ Ένα θέμα το οποίο το βλέπουμε σε «συμβόλαια» ευθανασίας, όπως οι *Διαθήκες ζωής* (Advance Directives) όπου διαφαίνεται η ψυχολογική αδυναμία του ανθρώπου να διαχειρισθεί τη μελλοντική (αρνητική για τα υπαρξιακά δεδομένα του) εικόνα του, αγωνιά για το ενδεχόμενο ενός αιφνιδιασμού ο οποίος θα αποκαλύψει τις αδυναμίες του και επιλέγει να τερματίσει τη ζωή του όπως θεωρεί εκείνος ότι θα έπρεπε να πεθάνει. Μια επιλογή όπου επιχειρείται να ερμηνευθεί ως πράξη ισχύος και θάρρους και στην οποία λανθάνει η αδυναμία διαχείρισης της εικόνας του ανθρώπου. Στην περίπτωση αυτή, δεδομένου και του γεγονότος ότι ψυχολογικοί παράγοντες (αλλά και κάθε άλλη μορφή βίας, κοινωνική ή θρησκευτική) απονευρώνουν τη δυναμική της, η αυτονομία διεκδικώντας την απολυτοποίηση του σχετικού καταλήγει ως θνησιγενής αίσθηση αυτοδιάθεσης μέσα σε ένα ετερόνομο κόσμο (ο θάνατος διαψεύδει τις προσδοκίες του σχετικού). Από την άλλη πλευρά, η κοινότητα που επιχειρεί να υποστηρίξει τον ασθενή βιώνει τους ίδιους φόβους: ο οικογενειακός και φιλικός χώρος του ασθενούς υφίσταται την άμεση ψυχολογική και συναισθηματική επίδραση του τρόπου με τον οποίο αυτός βιώνει τον πόνο²⁹ του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού μη εξαιρουμένου.³⁰

some implications. *Journal of Religion and Health* 1978, 17.3:170.

²⁷ Σε ο,τι αφορά σε πολιτισμικά προϊόντα όπως ο κινηματογράφος, παρακολουθούμε την απόθεση της ιδέας του θανάτου μέσα από την ψευδαίσθηση μιας υποτιθέμενης αθανασίας στη σειρά ταινιών *Twilight*, βασισμένων στην ομώνυμη τετραλογία της S. Meyer, οι οποίες παρουσιάζουν παράλληλους βίους κοινοτήτων κοινών ανθρώπων, βαμπίρ και λυκανθρώπων. Εκεί συναντούμε μια ιδιόμορφη περίπτωση *ευθανασίας*: τη χαρακτηριστική επιθυμία της Bella, κύριου ρόλου του έργου, να πεθάνει ως *συνθησισμένος άνθρωπος* με μια *βαρετή ζωή* ούτως ώστε να ξαναγεννηθεί ως βαμπίρ σε μια *νέα ζωή* που δεν γνωρίζει θάνατο (Kornarakis K. "I was only human": Puberty crisis, self identity and vampire movies in religious context. *Religiski-Filozofiski Raksti* 2015, 18:99-112).

²⁸ Πρβλ. Κορναράκη Κ. *Si vis vitam, para mortem*: Η αγωνία της υπέρβιας έναντι του θανάτου στη διαλεκτική μεταξύ θεολογικής και κοσμικής επιστημονικής σκέψης. Στο: Κορναράκη Κ. *Ο άνθρωπος απέναντι στην εικόνα του: κείμενα Πατερικής Ανθρωπολογίας και Ηθικής*, Αρμός, 2012: 543-552.

²⁹ Πρβλ. Patisson E. *Afraid to die*. *Pastoral Psychology* 1972, 23:42.

³⁰ Κατά τον H. Feifel, ένας από τους βασικούς λόγους για τους οποίους ορισμένοι γιατροί (εδώ ψυχίατροι) ακολουθούν τον κλάδο αυτό είναι για να ελέγξουν τα δικά τους άγχη για τον θάνατο (Ο Θάνατος, μια σπουδαία μεταβλητή στην ψυχολογία. Στο: May R. *Υπαρξιακή Ψυχολογία*. Μτφρ. Μαστοράκη Τ. Επίκουρος, 1980:90).

β. Η σχέση φύσης και προσώπου, ερμηνευτική κλείδα για την πολιτισμική κατανόηση της ευθανασίας

Η ευρεία συζήτηση γύρω από το ήθος της αυτονομίας σε σχέση με τα υπαρξιακά θεμέλια της ευθανασίας μας εισάγει στο ερώτημα πώς ο πολιτισμός μπορεί να ανταποκριθεί σε ανθρωπολογικά ζητήματα όπως αυτό της σχέσης φύσης και προσώπου. Δίδει, δηλαδή, μέσα από τα προϊόντα του στον άνθρωπο τη δυνατότητα να διαπαιδαγωγηθεί σε τρόπους αυτογνωσίας ή τα προϊόντα αυτά λειτουργούν ακριβώς ως ασπίδες προστασίας του ανθρώπου από μια επώδυνη συνάντηση με τον εαυτό του; Το ερώτημα αυτό είναι παλιό. Έχει τις αφετηρίες του στον 19^ο αι. και κληρονομήθηκε στον σύγχρονο στοχασμό ως κριτική θεώρηση της ιδέας του πολιτισμού, όπως αυτός εμφανίστηκε στη νεωτερική εποχή, κριτική η οποία εστιάζει στη διάσπασή του σε πνευματική δημιουργία (Culture) και τεχνολογική ανάπτυξη (Civilization),³¹ με κορύφωση την κριτική για την απορρέουσα από τη διάσπαση αυτή πολιτισμική έκπτωση ανθρωπολογικών αξιών στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας.³²

Το ερώτημα αυτό αντιμετώπισε και η *Παγκόσμια Διάσκεψη για την Πολιτιστική Πολιτική* (Πόλη Μεξικού, 1982) η οποία βλέπει τον πολιτισμό ως χώρο υπαρξιακής διαπαιδαγώγησης. Η Διάσκεψη πρόβαλε τη σημασία του Πολιτισμού για το τυχόν κοινωνικό σύνολο (πολιτιστική ταυτότητα, πολιτιστική διάσταση της ανάπτυξης, σχέση πολιτισμού και εκπαίδευσης, επιστήμης και επικοινωνίας κ.ο.κ.), εστιάζοντας στο χρέος κάθε πολιτισμικής παράδοσης να καθοδηγεί τον άνθρωπο στην ολοκλήρωση του εαυτού του μέσα από επιλογές που αποκτούν υπαρξιακό χαρακτήρα. Κατά τη Διάσκεψη, ο Πολιτισμός θεωρείται ως πρόκληση ενδοσκοπήσεως του ανθρώπου, συμβάλλει στη διάπλαση ενός ανθρωπίνου όντος που θα αποκτήσει αυτοσυνειδησία, παρέχει στον άνθρωπο τη δυνατότητα να διακρί-

νει τις αξίες και να κάνει τις επιλογές του και τον διδάσκει να μην απολυτοποιεί την τεχνολογία εις βάρος της ηθικής ανάπτυξης αλλά να επιλέγει την εξανθρωπισμένη επιστήμη.³³

Κάτω από τις βασικές αυτές γραμμές της διακήρυξης για την *Πολιτιστική Πολιτική* υπολανθάνει η επισήμανση ενός σημαντικού διλήμματος που στοιχειώνει τον σύγχρονο πολιτισμό και διαπαιδαγωγεί αρνητικά το υποκείμενο στην κατανόηση του εαυτού του: φύση ή πρόσωπο; Το γεγονός, δηλαδή, ότι ο άνθρωπος επεμβαίνει στη φύση του εργαστηριακά, άλλοτε για να τη μιμηθεί και άλλοτε για να τη διορθώσει αποκαλύπτει ότι η φύση αντιμετωπίζεται ως κάτι το *άλλο* από το πρόσωπο. Σε πολλές περιπτώσεις, μάλιστα, η ανθρώπινη ζωή γίνεται αντιληπτή μόνο ως «καλό εργαλείο στην υπηρεσία του προσώπου». Υπάρχει δηλαδή μια ισχυρή θέση που διατείνεται ότι η αξία της ζωής δεν αφορά στη βιολογική ζωή καθεαυτή αλλά στη ζωή του «προσώπου», επομένως η ζωή από μόνη της δεν αποτελεί το πρωταρχικό αγαθό των προσώπων, αλλά, μάλλον, είναι αναγκαίο μέσο, χρήσιμο στην αξιοποίηση άλλων αξιολογικών αγαθών.³⁴ Η θέση αυτή οφείλεται κατά κύριο λόγο στο ότι στη σύγχρονη εποχή της ύστερης νεωτερικότητας, ως πρόσωπο, εκλαμβάνεται, κυρίως, η οντότητα, η ατομική μονάδα που πληροί τις απαιτήσεις της λογικότητας σύμφωνα με τη δυτική εκδοχή του cogito ergo sum. Επομένως, σε τι βαθμό *είναι πρόσωπο* ένα άτομο που βάσει συνδρόμου νοητικής υστέρησης στερείται του βασικού προνομίου του cogito; Από την άλλη πλευρά, σε ποιο βαθμό ένα «φυσιολογικό» άτομο γνωρίζει τον εαυτό του όταν αναζητά δια των εργαστηριακών ερευνών (γενετικές εξετάσεις κ.λπ.) στα βιολογικά δεδομένα του τη βάση για να ορίσει την ατομικότητά του;

Αυτή η ανάγκη διευκρίνησης της σχέσης *φύσης και προσώπου* είναι σαφής και στο ζήτημα της ευθανασίας. Εάν, δηλαδή, δεν καταστεί σαφής η σχέση φύσης και προσώπου και κυρίως του γεγονότος ότι το πρόσωπο προτάσσεται της φύσεως τότε ο άνθρωπος εκπίπτει σε απλή βιο-

³¹ Βλ. Berdyaev N. Η μοίρα της Κουλτούρας. Μτφρ. Τσιρόπουλος Κ. Αστrolάβος/Ευθύνη, 1992: 11-14.

³² Mumford L. The Story of Utopias (Boni and Liveright, 1922), Κυριαζόπουλου Σ. Η καταγωγή του Τεχνικού Πνεύματος (Αθήναι, 1965), Postman N. Technopoly: The Surrender of Culture to Technology. Vintage Books, 1992, Mattéi JF. La Barbarie intérieure. Essai sur l'immonde moderne. PUF, 2002².

³³ World Conference on Cultural Policies, Mexico City, 26 July - 6 August 1982, UNESCO, 1982: 41, 44.

³⁴ Πρβλ. Paterson C. Assisted suicide and euthanasia: a natural law ethics approach. Ashgate, 2008:132-133.

λογική μονάδα, εγκλωβισμένος σε μια μηχανιστική ανθρωπολογία. Στην περίπτωση αυτή, επειδή αντιμετωπίζουμε τον πόνο ως πρόβλημα μόνο της φύσης τότε αναμφίβολα το αίτημα της ευθανασίας είναι εύλογο. Αλλά τότε εγκλωβιζόμαστε σε αδιέξοδα επιχειρήματα και δαιδαλώδεις σκέψεις, όπως αυτή του A. Camus, ο οποίος αρνείται μεν την αυτοκτονία αλλά προσπαθεί να την αντιμετωπίσει με όρους του ενδοκοσμικού, αυτού τους ίδιους που γέννησαν την επιθυμία της.

Τα αδιέξοδα αυτά γίνονται, επίσης, αντιληπτά από τη διογκούμενη ευρύτατη προβολή της βιοηθικής επιστήμης και την επισήμανση της ανάγκης μιας ισχυρότερης ηθικής επιχειρηματολογίας σχετικά με τους όρους και τις προϋποθέσεις πραγματοποίησης της ευθανασίας.³⁵ Η επισήμανση αυτή απηχεί αναμφιβόλως την αγωνία για την επίπτωση που μπορεί να έχει στο περί ανθρώπου ερώτημα η απώλεια «της αρχής του νοήματος»,³⁶ νοήματος που δεν κατανοείται ερήμην του προσώπου και αποτελεί αφετηριακό σημείο για μια συζήτηση περί ευθανασίας. Αντί της αναζήτησης του νοήματος αυτού, η πρόταξη της φύσης έναντι του προσώπου οδηγεί αναγκαστικά στην αναζήτηση «τεχνικών» ηθικών όρων οι οποίοι, προστατεύοντας τον άνθρωπο από τον επώδυνο διάλογο με τον εαυτό του μεταφέρουν το πρόβλημα της αυτογνωσίας στην ανάγκη ενός consensus κοινών αξιών χάρη στο οποίο μπορούμε να παράγουμε «Ηθική».³⁷

γ. Η αυτοαναφορικότητα του υποκειμένου υπό το πρίσμα της μεταηθικής θεώρησης των ηθικών προτάσεων περί ευθανασίας.

Η συζήτηση για τον ρόλο της ηθικής σκέψης στη λήψη αποφάσεων σχετικά με την ευθανασία μπορεί, ασφαλώς, να αποβεί ανεξάντλητη ενώ ελλοχεύει και ο κίνδυνος ενός «ηθικού ιμπεριαλισμού».³⁸ Στον διάλογο, ωστόσο, των φιλοσόφων σχετικά με τον ρόλο της ηθικής στη Βιοηθική, ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει η τάση να περιθωριοποιηθεί η οντολογία (ως θεμελιώδης λόγος περί των προβλημάτων του *είναι*) από την καθημερινότητα του υποκειμένου. Ο T. Beauchamp, λ.χ., επισημαίνει ότι η «μεταφυσική» αντίληψη περί προσώπου δεν περιέχει την έννοια της «ηθικής προσωπικότητας» υπό την έννοια του προσώπου που αποφασίζει συγκεκριμένες πράξεις εφαρμοσμένης ηθικής.³⁹ Ο ίδιος, μάλιστα, αναρωτιέται αλλού εάν η ηθική θεωρία (ειδικότερα κανονιστικές φιλοσοφικές θεωρίες του ηθικού βίου) μπορεί να συμβάλει στον βιοηθικό προβληματισμό, δεδομένου ότι κατά τη γνώμη του κανείς φιλόσοφος δεν έχει διευκρινίσει πώς μεταβαίνουμε από μια θεωρία στην εφαρμογή συγκεκριμένων ενεργειών.⁴⁰

Εάν όμως αποσυνδέσουμε την οντολογία από τον ηθικό λόγο περί ανθρώπου, θεωρώντας ότι οι υπαρξιακές κρίσεις του ανθρώπου μπορούν να προλαμβάνονται μέσα από την ηθική επιχειρηματολογία της εφαρμοσμένης ηθικής, ο ηθικός λόγος χάνει την ανθρωπολογική του ταυτότητα και αναδύεται και πάλι (όπως στην περίπτωση του μετα-ανθρώπου) ένας ιδιότυπος δυαλισμός (μεταφυσική θεώρηση περί ανθρώπου σε αντιδιαστολή προς την εφαρμοσμένη ηθική). Σε τι θα εξυπηρετούσε αυτό την ανθρωπολογική σκέψη του δυτικού πολιτισμού; Μια πιθανή απάντηση είναι ότι μια *οντολογία του προσώπου* θα έφερνε σε αμηχανία τον σύγχρονο άνθρωπο (ακριβώς διότι ο σύγχρονος πολιτισμός είναι δομημένος με βάση το *cogito*) ως προς τα συμπε-

³⁵ Πρβλ. νύξεις αυτοσυνειδησίας στον Hyde MJ. Medicine, rhetoric, and euthanasia: A case study in the workings of a postmodern discourse. *Quarterly Journal of Speech* 1993, 79:201-224 αλλά και Turner L. Euthanasia and distinctive horizons of moral reasoning. *Mortality* 1997, 2.3:202, υπό την έννοια ότι και στα δύο κείμενα υποστηρίζεται ότι το διακύβευμα του διαλόγου περί ευθανασίας είναι υπαρξιακό και ότι πρέπει να θεμελιωθεί σε όσο το δυνατόν «ευρύτερη ηθική επιχειρηματολογία» ή «θεμελιωμένους ηθικούς ισχυρισμούς» κυρίως διότι εγγίζει τον πυρήνα υπαρξιακών ζητημάτων όπως ζωή και θάνατος.

³⁶ Mattéi JF. Η εσωτερική βαρβαρότητα, Δοκίμιο για τη σύγχρονη ακοσμία. Μτφρ. Αντωνοπούλου-Τρεχλή Z. Αρμός, 2009:61.

³⁷ Somerville M. *Death Talk: The Case Against Euthanasia and Physician-Assisted Suicide*. McGill-Queen's University Press, 2001:367.

³⁸ Alvarez AA. How rational should Bioethics be? The value of Empirical approaches. *Bioethics* 2001, 15.5/6:501.

³⁹ Van Hoof S. Life, Death, and Subjectivity, *Moral Sources in Bioethics*, Rodopi, 2004:50.

⁴⁰ Beauchamp T. Does Ethical Theory have a Future in Bioethics? *Journal of Law, Medicine & Ethics* 2004, 32:209.

ράσματα που μπορούν να εξαχθούν για τη δυναμική του ανθρώπινου προσώπου αλλά και την υπαρξιακή του προοπτική. Διότι ο πολυδύναμος χαρακτήρας του ψυχικού παράγοντα δεν είναι δυνατόν να εγκλωβίζεται στα οντικά σχήματα της φυσικής νομοτέλειας και επομένως απέναντι σε εργαλειακές έννοιες τίθεται το σημαντικότερο υπαρξιακό πρόβλημα του ανθρώπου: η ελευθερία του, ως δυνατότητα υπαρξιακής αποδέσμευσης από τη φυσική νομοτέλεια (ο θάνατος είναι υποχρεωτικό όριο του ανθρώπου), βασισμένη ακριβώς σε μια «μεταφυσική» αντίληψη περί προσώπου, η οποία προβληματίζει τον T. Beauchamp. Στην περίπτωση αυτή, επομένως, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η αποτυχία να δούμε τον άνθρωπο υπό το πρίσμα της οντολογίας πιστώνεται ως κέρδος της εργαλειακής ηθικής.

Το αδιέξοδο της αποδέσμευσης της ηθικής σκέψης από την οντολογία είναι σαφές από το γεγονός ότι ο δυτικός πολιτισμός προσπαθεί να ανοίξει προοπτικές στο υποκείμενο, αντλώντας τα επιχειρήματα που θα «νομιμοποιήσουν» ηθικά μια απόφαση ή εξ αντιθέτου θα την αποδομήσουν μέσα από την ίδια οντική πραγματικότητα. Ανατροφοδοτούμενα, όμως, από την ίδια «κλειστή» ανθρωπολογική δεξαμενή που αντλούν τα επιχειρήματά τους τόσο τα ιδεολογικά ρεύματα υπέρ της ευθανασίας όσο και εναντίον της, αποκτούν αυτοαναφορικές ιδιότητες και προσδοκούν να επαληθευθούν μέσα από τον ίδιο μονόδρομο της φυσικής νομοτέλειας. Μπορεί, όμως, μια αξιωματικά οργανωμένη θεωρία υπέρ του δικαιώματος της ευθανασίας να ικανοποιεί τις οντολογικές ανάγκες του υποκειμένου με μόνη απόδειξη εμπειρικά αξιώματα περί ανθρώπου; Διότι η συμφωνία ενός μέρους του συλλογικού υποκειμένου για την αλήθεια των προτάσεων μιας θεωρίας περί ευθανασίας (η οποία αποδεικνύεται από μέρος των δυνατών προτάσεων αλλά όχι όλων, π.χ. οι μεταφυσικές προτάσεις αποκλείονται) η οποία έρχεται σε σύγκρουση με την συμφωνία ενός άλλου μέρους του συλλογικού υποκειμένου για την αλήθεια των προτάσεων μιας εξ αντιθέτου θεωρίας που αφορά στο ίδιο ζήτημα (και ισχύουν τα ίδια αποδεικτικά προβλήματα), αποκαλύπτει ότι οι προτάσεις αυτές καθιστούν την εκάστοτε θεωρία ή *ασυνεπή* (ως προς τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς) ή

μη πλήρη (δεν καλύπτουν όλους τους ανθρωπολογικούς όρους).⁴¹

Επομένως, δικαιούμεθα να υποστηρίξουμε ότι θεωρητικά, τα επιχειρήματα υπέρ ή εναντίον της ευθανασίας θα μπορούσαν είτε να υποστηριχθούν είτε να απορριφθούν με βάση τα αυτά φιλοσοφικά, νομικά ή και κοινωνιολογικά κριτήρια. Επειδή, ωστόσο, τα επιχειρήματα αυτά, παρά τη διεπιστημονικότητά τους, τελικά λειτουργούν έμμεσα ή άμεσα ως εργαλεία εφαρμοσμένης ηθικής στις περιπτώσεις θεμελίωσης ή απόρριψης του γεγονότος της ευθανασίας επιβάλλεται μια εκ νέου θεώρηση των ηθικών προτάσεων και κρίσεων που αφορούν σε θέματα ευθανασίας (αλλά και εν γένει θεμάτων βιοηθικού προβληματισμού), κυρίως των εν χρήσει ηθικών κρίσεων και αξιωμάτων. Ο ρόλος της μεταηθικής, βεβαίως, στον βιοηθικό προβληματισμό έχει, επίσης, αμφισβητηθεί,⁴² με το ίδιο ακριβώς κριτήριο, όπως και ανωτέρω, δηλαδή την απόσταση μεταξύ μεταηθικής θεωρίας και εφαρμοσμένης ηθικής. Εδώ, όμως, δεν μας ενδιαφέρει η Ηθική ως θεωρία, δηλαδή η νομιμοποίηση επιχειρημάτων, αλλά ο έλεγχος της ηθικής ως αξιοπιστίας των ηθικών προτάσεων έναντι του υπαρξιακού ζητήματος της ευθανασίας. Κατά τη σκέψη του Stanley Hauerwas, «το πρόβλημα της ηθικής πρέπει να μεταφερθεί από το πώς θα πάρουμε μια απόφαση στο να μάθουμε να βλέπουμε την αλήθεια».⁴³ Με άλλα λόγια να δοθεί και πάλι προτεραιότητα στην οντολογία έναντι της ηθικής ώστε να κατανοήσουμε σαφέστερα το ανθρώπινο πρόσωπο αλλά και τη σχέση του με τον άλλο ως κατεξοχήν τρόπο εκφάνσεως του *είναι* του.⁴⁴

⁴¹ Χρησιμοποιούμε την κεντρική ιδέα του *θεωρήματος της μη πληρότητας* του Kurt Gödel ως βάση λογικής θεμελίωσης των αποδεικτικών προβλημάτων που απαντώνται σε λογικά δομημένα επιχειρήματα υπέρ ή εναντίον της ευθανασίας.

⁴² Garrard E, Wilkinson S. Does Bioethics need a Moral Theory? In: Häyry M, Takala T (ed) *Scratching the Surface of Bioethics*. Brill, Amsterdam - New York, 2003:39κ.εξ.

⁴³ Tubbs JB. *Recent Theological Approaches in Medical Ethics*: McCormik, Ramsey, Hauerwas and Gustafson, UMI Dissertation Services, 1994:229-230.

⁴⁴ Όπως ορθά υποστηρίζει ο A. Avgoustidis, "there is always a priority of Ontology versus Morals". Physician assisted suicide ("PAS"), A Theological approach". In: *Église et bioéthique: la raison de la science et la raison de*

3. Η ιδέα της ευθανασίας στον σύγχρονο πολιτισμό υπό το πρίσμα της προσωπικής ελευθερίας

α. Η ελευθερία ως «ευθανασία» του αυτοαναφορικού εγώ

Στον δραματικό διάλογο του «αγρίου» με τον κομισάριο της Πολιτείας στον *Θαυμαστό Καινούργιο Κόσμο* του Α. Huxley, συναντούμε την αναπάντεχη άρνηση του πρώτου να επωφεληθεί του προγράμματος υγείας της ουτοπικής αυτής κοινωνίας και να απολαύσει ένα ανέφελο από πόνο και θάνατο βίο.⁴⁵ Μέσα από τον διάλογο αυτό ο Α. Huxley θέτει το πρόβλημα της ελευθερίας ως υπαρκτικού τρόπου του *είναι* υπό την έννοια ότι, αν και η νόσος ή ο θάνατος *καταλύουν την αυτονομία* του ανθρώπου, εκείνος μπορεί να επιλέξει την εμπειρία του πόνου ή του θανάτου ως *κατάφαση της ελευθερίας* του.

Για να μπορέσει, επομένως, ο άνθρωπος να δημιουργήσει ένα πολιτισμό θεμελιωμένο στις αξίες του προσώπου πρέπει προηγουμένως να θέσει εκ νέου βασικά ανθρωπολογικά ζητήματα (όπως αυτά της σχέσης *φύσης και προσώπου* και ορίων ελευθερίας του *προσώπου*) τα οποία θα τον εισάγουν σε αναστοχασμό και νέα έρευνα σχετικά με την ταυτότητά του μέσα σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο που θα συναρτά την αυτοκριτική του με δεδομένες δυνατότητες αναζήτησης «νοήματος αρχής». Με άλλα λόγια, σε αυτή την διαλεκτική ζωή και θανάτου που συναντούμε στα διλήμματα σχετικά με το τέλος της ζωής, το ερώτημα που δοκιμάζει την ελευθερία του ανθρώπου είναι το *κατά πόσο μπορεί να απελευθερωθεί από το αυτοαναφορικό εγώ και να αντέξει την αποδόμηση της εικόνας του*.

Χρησιμοποιώντας (ως πολιτισμική κληρονομιά!) την εικόνα της αιθαλούς δρυός από την *IV Ωδή* του Ορατίου, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος δίδει σχετική απάντηση στο ως άνω ερώτημα, ιστορώντας τον μύθο της «αυτονομίας» ενός φυτού που ζει μέσα από τον θάνατο και δυναμώνει μέσα από την κοπή του και αναπτύσσεται μέσα από τη φθορά του. Εδώ, με τον όρο «αυτονομία», ο Καππαδόκης θεολόγος εννοεί την αληθή

(υπαρξιακή) ελευθερία του φιλοσόφου ο οποίος δεν εξαρτάται από τη νομοτέλεια των απροσδόκητων συμφορών, ούτε μαραίνεται από τα παθήματα της ζωής αλλά «ένευδοκιμεί τοῖς πάθεσι, καὶ ὕλην ἀρετῆς ποιεῖται τὰ λυπηρὰ, καὶ τοῖς ἐναντίοις ἐγκαλλωπίζεται».⁴⁶

Η πεποίθηση της θεολογικής σκέψης ότι η πραγματική ελευθερία του ανθρώπου δεν εξαρτάται από την κατάλυση της αυτονομίας του (ασθένεια, πόνος, θάνατος) κατανοείται μόνο εάν θεωρήσουμε τον πόνο ως σμίλευμα της ελευθερίας του προσώπου, διότι αφορά στο πρόσωπο (ως ενυπόστατη φύση) και όχι μόνο στη φύση. Το γεγονός, δηλαδή, ότι το πρόσωπο μπορεί να αντιμετωπίσει τον θάνατο με τρόπο γόνιμο, αμφισβητώντας την καταλυτική του δύναμη, διότι η φθορά και ο θάνατος βιώνονται ως μέρος της ιστορίας του που καταξιώνεται στα έσχατα και όχι απλώς ως ένα σύμπτωμα της βιολογικής του νομοτέλειας, μας βοηθά να κατανοήσουμε γιατί η ελευθερία είναι κάτι διαφορετικό από την αυτονομία. Η θεολογική σκέψη της Εκκλησίας, εξ αρχής, τιμά τον άνθρωπο, αναγνωρίζοντας ότι *δημιουργήθηκε «αυτεξούσιος», είναι «αυτοκράτωρ» και έχει «αδέσποτη» και «αυτοπροαίρετη» βούληση*.⁴⁷ Είναι σε τέτοιο βαθμό αυτεξούσιος ώστε να είναι *προσωπικά* υπεύθυνος για την κατάκτηση της ελευθερίας του ή της έκπτωσης από αυτή. Ωστόσο, η *δυνατότητα* της ελευθερίας ως δώρου της φύσεως καταξιώνεται μέσα από την ασκητική της απεξάρτησης του ανθρώπου από οτιδήποτε τον καθηλώνει στις φθειρόμενες από την απειλή του θανάτου επιθυμίες του. Είναι μια διαπαιδαγώγηση στην ετερονομία (η θεολογική σκέψη εισηγείται ως *έτερο νόμο* το πρόσωπο του Χριστού) που, όμως, καταφάσκει την αυτονομία του (έναντι κοσμικών ψευδαισθήσεων), διαφέροντας από τη δυτική εκδοχή της αυτονομίας του ατόμου η οποία, εστιάζοντας στα δικαιώματά του, προβάλλει το μερικό έναντι του καθολικού (απέναντι στο ίδιο ζήτημα, π.χ. φύλαξη προσωπικών δεδομένων, ποικίλουν οι αυτόνομες

la religion: congrès scientifique de bioéthique, Chambésy, 2002:192.

⁴⁵ Μτφρ. Κυπραίου Ε. Κάκτος, 1980: 263-265.

⁴⁶ Γρηγορίου του θεολόγου. Λόγος 26, Εἰς ἑαυτόν, 10 (Sources Chrétiennes-284). Les éditions du cerf, 1981:248, 7-17.

⁴⁷ Επιφανίου Κωνσταντίας. Πανάριον, 30. Holl K (ed) Eriphanus, τ. II, Leipzig 1922: 448, 12-19.

διαθέσεις) και στην πράξη αμφισβητεί τον ίδια την εγκυρότητά της.

Υπό την έννοια αυτή δεν πρέπει να παραθεωρείται το γεγονός ότι ο πόνος και η αίσθηση του θανάτου μέσα στη μοναξιά της εντατικής μπορούν να αποτελέσουν μια πολύτιμη - όσο διαρκέσει - συνάντηση του ανθρώπου με τον εαυτό του, αποδεικνύοντας ότι το ιατρικό ιστορικό του δεν αρκεί για να περιγράψει *αυτό που πραγματικά είναι* την ώρα της οδύνης διότι δεν μπορεί να αποδώσει όλο το φάσμα της υπαρξιακής οριακής εμπειρίας στη ΜΕΘ. Οι μικρές ιστορίες των ασθενών που τόσο αναλυτικά μελέτησε η Elisabeth Kübler-Ross,⁴⁸ επιβεβαιώνουν τη σκέψη Πατέρων της Εκκλησίας, ότι δηλαδή οι οριακές εμπειρίες σε σχέση με τον πόνο και τον θάνατο εισάγουν τον άνθρωπο σε μια εσωτερική διαλεκτική η οποία τον οδηγεί στην κατόπτευση των *ψυχικών του* βαθών, τη *συμφιλίωση* με τον εαυτό του και την πνευματική ωρίμανση.⁴⁹ Αυτή η τελευταία διαπίστωση μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μόνο ένας υπαρξιακά επώδυνος αλλά και «καλός» θάνατος και αυτός είναι ο θάνατος του αυτοαναφορικού Εγώ. Η ελευθερία τελικά δεν είναι ούτε δικαίωμα, ούτε υποχρέωση του ανθρώπου αλλά αγώνισμα ζωής.

β. «Τίς ἀσθενεῖ, καὶ οὐκ ἀσθενῶ;».⁵⁰ Η ευθανασία ως πρόβλημα της κοινότητας

Η απελευθέρωση του ανθρώπου από το αυτοαναφορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο είναι εγκλωβισμένος, λόγω του ατομιστικού πνεύματος που καλλιεργείται στις δυτικές κοινωνίες, δεν μπορεί να αποτελεί προϊόν ατομικού κατορθώματος. Εάν συμφωνήσουμε με τον Laing ότι κάθε ταυτότητα απαιτεί την ύπαρξη ενός «άλλου»,⁵¹ τότε η ωρίμανση της σχέσης του ανθρώπου με τον εαυτό του σφυρηλατείται μέσα από τη

σχέση με τον *άλλο*. Οριακές καταστάσεις, επομένως, που από τη φύση τους αποτελούν προϊόντα υπαρξιακής επιλογής, όπως ο χρόνος και ο τρόπος τερματισμού της ζωής, επειδή ακριβώς βιώνονται μέσα σε ένα κοινωνικό σύνολο του οποίου την άμεση ή έμμεση συγκατάθεση αποζητά ο άνθρωπος διαθέτουν ένα εγγενή κοινωνικό δυναμισμό. Κατά τον Θωμά Ακινάτη, μάλιστα, η ιδέα της ευθανασίας προσβάλλει την κοινότητα καθεαυτή διότι ο άνθρωπος ανήκει πάντοτε σε μια κοινότητα.⁵² Το πρόβλημα της ευθανασίας, στην περίπτωση αυτή, από ατομικό γεγονός πρέπει να καταστεί υπόθεση της κοινότητας⁵³ υπό την έννοια ότι κάθε υπαρξιακή κρίση (όπως αυτή της ευθανασίας) υποδηλώνει μια συλλογική κρίση και αντίστροφα.

Το πρόβλημα της σχεσιακότητας στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας είναι θεμελιώδους σημασίας υπό την έννοια ότι αφορά τόσο στη *συνοχή του συλλογικού υποκειμένου* όσο και στην *ευαισθησία που το συλλογικό υποκείμενο διαθέτει έναντι του πάσχοντος μέλους του*. Υπό την έννοια αυτή, το ήθος με το οποίο το συλλογικό υποκείμενο συναντά τον πόνο (και τον θάνατο) στην κουλτούρα του είναι ένα σημαντικό κριτήριο πολιτισμικής αυτοσυνειδησίας. Η αναισθησία έναντι του πόνου, όπως άλλωστε προειδοποιεί ο P. Brand,⁵⁴ μπορεί να αποτελέσει αποσταθεροποιητικό αλλά και μηδενιστικό παράγοντα (πρβλ. θεωρία ηθικού σχετικισμού ή ηθικού μηδενισμού). Στον *Θαυμαστό Καινούργιο Κόσμο*, λ.χ., η αναισθησία έναντι του πόνου και του θανάτου έχει διαλύσει τη συνοχή του κοινωνικού ιστού και έχει υποβιβάσει το άτομο σε αναλώσιμη βιολογική μονάδα. Τα βασικά υπαρξιακά προβλήματα, άλλωστε, που εντοπίζει ο I. Yalom στον σύγχρονο πολιτισμό, αφορούν όλα σε μια τραυματισμένη διυποκειμενική σχέση, όπως η διαχείριση της ελευθερίας, ο φόβος θα-

⁴⁸ On death and Dying, The Macmillan Company, 1971.

⁴⁹ Πρβλ. Κορναράκη Κ. Η ασκητική του πόνου κατά τον γέροντα Ιωσήφ τον ησυχαστή. Στο: Κορναράκη Κ. Ο άνθρωπος απέναντι στην εικόνα του: κείμενα Πατερικής Ανθρωπολογίας και Ηθικής, Αρμός, 2012: 213-259.

⁵⁰ Β' Κορ., 11, 29.

⁵¹ Laing R. Ο Εαυτός και οι Άλλοι. Μτφρ. Μπαλής Ν.. Εκδ. Θ. Καστανιώτη, 1976:94. Πρβλ. Tauber AI. Patient Autonomy and the Ethics of Responsibility. The M.I.T. Press, 2005: 95. Επίσης, Tubbs JB. Recent Theological Approaches in Medical Ethics: 227.

⁵² Schmidt U. Euthanasia, Autonomy and Beneficence. Studia Theologica - Nordic Journal of Theology 2002, 56:135.

⁵³ Πρβλ. Callahan D. When Self-Determination Runs Amok. In: Lammers S, Verhey A. On Moral Medicine, Theological Perspectives in Medical Ethics. William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan/Cambridge 1998:177.

⁵⁴ Πρβλ. Brand P, Yancey P. Pain: The Gift Nobody Wants. Harper Collins Publishers, 1999.

νάτου, η μοναχικότητα και η αναζήτηση νοήματος.⁵⁵

Από την άλλη πλευρά η προβολή του δικαιώματος στην ευθανασία φανερώνει ότι η κοινότητα δεν είναι τόσο ανοικτή προς τις δοκιμασίες του μέλους της ώστε να το πείσει ότι μπορεί να ζήσει τη διαδικασία του θανάτου του σε κοινωνία προς τον πλησίον του ως θρίαμβο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Το ερώτημα επομένως είναι, εάν μπορούν οι δυτικές κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας να αναστοχαστούν πάνω στην πολιτισμική κληρονομιά τους και να στραφούν στα θεμέλιά της για να επανεξετάσουν μέσα από αυτά τις ανθρωπολογικές τους ρωγμές. Τότε που οι προνεωτερικές κοινωνίες υποδέχονταν τον θάνατο του υποκειμένου ως απώλεια της κοινότητας διότι «θάνατος σήμαινε μάλλον ότι η κοινωνία είχε χάσει ένα κομμάτι της παρά ότι ένα υποκείμενο είχε χάσει την κοινωνία».⁵⁶ Εάν, λοιπόν, η κοινότητα συνειδητοποιήσει ότι το ζήτημα της ευθανασίας μπορεί να λειτουργήσει ως αφορμή «ανοίγματος» στον τόπο του άλλου, τότε θα έχει μπει στη διαδικασία της μετάβασης από το άτομο στην κοινωνία των προσώπων. Σε αυτό το βαθμό κοινωνίας με τον άλλο είναι πλέον σαφές ότι το ατομικό δικαίωμα στον πυρήνα του συνιστά αποτέλεσμα συλλογικής εμπειρίας με κοινωνικές προεκτάσεις και ευθύνη,⁵⁷ χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση του Dr. Michael E. DeBakey,⁵⁸ μια εμπειρία την οποία

βιώνουν ακόμη σύγχρονες αφρικανικές κοινωνίες με προνεωτερικά γνωρίσματα ή κοινωνίες της Ν.Α. Ασίας και της Απω Ανατολής.⁵⁹ Μόνο μέσα από αυτή την πορεία συλλογικής αυτοσυνειδησίας μπορεί η κοινότητα να απελευθερώσει το πρόσωπο από τις ψυχολογικές και ιδεολογικές του αντιστάσεις, διότι είναι έτοιμη να του διδάξει ότι ο θάνατος μπορεί να αποτελέσει τον θρίαμβο της ζωής, ιδίως όταν κατά τον ποιητή, *οι άνθρωποι υπάρχουν απ' τη στιγμή που βρίσκουνε / μια θέση / στη ζωή των άλλων. / Η ένα θάνατο / για τη ζωή των άλλων.*⁶⁰

Στο σημείο αυτό, η συμβολή της θεολογικής σκέψης μπορεί να καταστεί πολύτιμη για τον κριτικό αναστοχασμό των σύγχρονων κοινωνιών, διότι έναντι της μηχανιστικής ανθρωπολογίας η οποία βλέπει την κοινωνία ως συνύπαρξη αυτόνομων όντων, προβάλλει τη βεβαιότητα ότι δεν υπάρχει αυτόνομη ελευθερία ή ακόμη περισσότερο ότι η ελευθερία χωρίς την ύπαρξη του άλλου είναι ψευδεπίγραφη. Τούτο το επισημαίνει ο απόστολος Παύλος, διδάσκοντας ότι ο άνθρωπος πρέπει να ασκεί την ελευθερία του υπό το πρίσμα των αναγκών του αδελφού του,⁶¹ πεποίθηση που αποτελεί για την εποχή του μια πρόιμη μεταηθική θεώρηση του ήθους της ελευθερίας, εφόσον φανερώνει ότι μόνον ο ελεύθερος από εσωτερικές αντιστάσεις (με την ψυχναλυτική έννοια του όρου) μπορεί να κατανοήσει τον πλησίον και να κατανοηθεί από αυτόν. Όταν εμπιστεύομαι το άνοιγμα του εαυτού μου στον άλλο, τότε πιστεύω ότι η ζωή δεν οριοθετείται από τις επιθυμίες μου, οι οποίες με τη μερικότητά τους τίκτουν θάνατο, αλλά ζω τον θάνατο του αυτόνομου εαυτού ως θρίαμβο μιας κοινωνίας, όχι ανοχής ή ετερότητας αλλά οντολογικής αναφοράς στον άλλο. Η ίδια κοινότητα που ζει την ανιδιοτελή αγάπη και ελευθερία μεταξύ των μελών της, ως *θυσιαστική* προσφορά υπέρ

⁵⁵ Yalom I. Existential Psychotherapy. BasicBooks: 1980, 8-9.

⁵⁶ Μαγριπλή Δ, Κορναράκη Κ. Κοινωνιολογικές και Θεολογικές αναγνώσεις του θανάτου στις παραδοσιακές κοινωνίες - Βυζάντιο. Βυζαντινός Δόμος 2009/2010, 17/18:367.

⁵⁷ Πρβλ. Tauber AI. Patient Autonomy and the Ethics of Responsibility: 117.

⁵⁸ Ο DeBakey, ένας από τους πιο σημαντικούς καρδιοχειρουργούς στην ιστορία της Ιατρικής, είχε υπογράψει Οδηγία (Advance Directives) ότι αρνείτο να χειρουργηθεί σε περίπτωση βαρέως περιστατικού. Σε ηλικία 97 ετών υπέστη τη οξύ διαχωρισμό του αορτικού τοιχώματος και παρά τις ενστάσεις του ένα μήνα αργότερα αποφασίστηκε να χειρουργηθεί από τον επί 40 χρόνια συνεργάτη του Dr. George P. Noon στο Methodist Hospital του Houston. Η εγχείριση απέβη επιτυχής και παρά το γεγονός ότι οι ιατροί παρέβησαν την «Οδηγία» του ασθενούς εκείνος, μετά την εγχείριση, δήλωσε ότι είναι ευτυχής που δεν έλαβαν υπ' όψη τους την αρχική του επιθυμία (Altman LK. The

Man on the Table Devised the Surgery. The New York Times: 25.12.2006).

⁵⁹ Πρβλ. Γιούλτση Β. Κοινωνικές και θεσμικές συνέπειες της Ευθανασίας. In: Église et bioéthique: la raison de la science et la raison de la religion: congrès scientifique de bioéthique. Chambésy, 2002:210.

⁶⁰ Λειβαδίτης Τ. Συμφωνία άρ. 1. Κέδρος, 1957.

⁶¹ «Πάντα μοι ἔξεστιν, ἀλλ' οὐ πάντα συμφέρει· πάντα μοι ἔξεστιν, ἀλλ' οὐ πάντα οἰκοδομεῖ. Μηδεὶς τὸ ἑαυτοῦ ζητεῖτω, ἀλλὰ τὸ τοῦ ἑτέρου ἕκαστος» (Α' Κορ. 10, 23).

του άλλου, δηλαδή *ευθανασία*, μπορεί να δει με αγάπη και τα παθήματα του μέλους της και αυτή η αγάπη να λάβει τη θέση της συνείδησής του, φροντίζοντας για ένα ειρηνικό τέλος στη ζωή του.⁶²

Για την Εκκλησία η βεβαιότητα της ελευθερίας, ως συνδέσμου με τον πλησίον, εδράζεται στέρεα στο εκούσιο πάθος του Ιησού Χριστού, στο ήθος της αναστάσεως αλλά και το μαρτύριο των πρώτων χριστιανών το οποίο σύναξε την κοινότητα γύρω από το ευχαριστιακό δείπνο.⁶³ Τούτο το ήθος του θεμελιωμένου στην ανάσταση θανάτου αποτελεί για την κοινότητα *υπόσχεση* μιας αγαθοτοπίας όντως ζωής διότι μέσα από την ελευθερία της θυσίας υπέρ της κοινότητας το αρχέτυπο Χριστός αλλά και ο μιμητής του μάρτυρας απονευρώνουν τη δύναμη του θανάτου και αποκαλύπτουν την εσχατολογική προοπτική της κοινωνίας των προσώπων. Αυτή η εσχατολογική προοπτική της ύπαρξης αποτελεί τελικά το θεμέλιο της αμετάπτωτης και αδιάπτωτης αξίας του ανθρώπινου προσώπου.

4. Συμπέρασμα

Το ζήτημα της ευθανασίας, όπως γίνεται αντιληπτό μέσα από πολιτισμικά προϊόντα, όπως η τεχνολογία και τα κοινωνικά δίκτυα, καλλιτεχνικές δημιουργίες κ.λπ., αποτελεί σημείο ενός προβληματισμού ο οποίος προϋποθέτει ευρύ φάσμα υπαρξιακών αναζητήσεων του σύγχρονου ανθρώπου (η στάση του ανθρώπου έναντι του

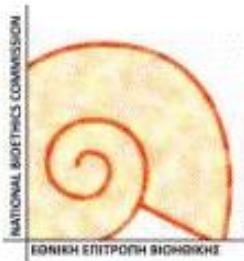
ανάτου, το πρόβλημα της ενοχής, ο φόβος της μοναχικότητας κ.ο.κ). Η πρόκληση για το πολιτισμικό ιδεώδες εντοπίζεται στο γεγονός ότι η υπερτροφική ανάπτυξη της ιδέας της αυτονομίας μπορεί να οδηγήσει στην αποσύνθεση του πολιτισμού (διότι χάνεται η αίσθηση του καθολικού). Ο αιθιαλής διεπιστημονικός διάλογος περί της ακριβούς φύσης και των ορίων της αυτονομίας στο πλαίσιο της ιατρικής ηθικής αλλά και των βιοϊατρικών τεχνολογιών, οφείλει να θέτει συνεχώς σε εξέταση τη σχέση ανθρώπινου προσώπου και ελευθερίας για τη συγκρότηση ενός πολιτισμικού ιδεώδους το οποίο θα σέβεται τις θεμελιώδεις αξίες του ανθρώπινου προσώπου. Για να επιτύχει ο πολιτισμός να απαντήσει δημιουργικά σε θεμελιώδη ανθρωπολογικά ζητήματα, όπως αυτό της ευθανασίας, πρέπει προηγουμένως να αναδείξει την αξία του ανθρώπινου προσώπου, ως έλλογης ενυπόστατης φύσεως, δίδοντας στο υποκείμενο τη δυνατότητα της παιδείας στην ελευθερία της ύπαρξης που έχει ως προοπτική της τον πολιτισμό του προσώπου.⁶⁴ Η θεολογική σκέψη της Εκκλησίας μπορεί να συμβάλει ουσιαστικά στην αυτοσυνειδησία του σύγχρονου πολιτισμού, παρέχοντας στον άνθρωπο, μέσα από την πλούσια ανθρωπολογική της εμπειρία, κριτήρια προσωπικής αυτοσυνειδησίας και ελευθερίας ώστε να διδαχθεί από τα λάθη ή τις μονομέρειές του και διορθώνοντας τις ελλείψεις του να δράσει μέσα από τον συνδυασμό δημιουργίας και αναδημιουργίας.

⁶² Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος. Επίσημα Κείμενα Βιοηθικής, Αθήνα 2007: 45.

⁶³ Πρβλ. «Τίς ὁ κινήσας τὸν πολλὸν τοῦτον ἐσμόν»; Βασιλείου του Μεγάλου. Εἰς Γόρδιον τὸν μάρτυρα. *Patrologia Graeca* 31: 492BC.

⁶⁴ Ο Κ. Δεληκωσταντής εισηγείται τον πολιτισμό του προσώπου ως πρόταση ζωής. Βλ. Η παιδεία ως πολιτισμός του προσώπου. Έννοια, 2009:53-46.

ΒΙΟΗΘΙΚΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής

ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΒΙΟΗΘΙΚΗΣ

Νεοφύτου Βάμβα 6, Τ.Κ. 10674, Αθήνα
Τηλ.: 210- 8847700, Φαξ: 210- 8847701

E-mail: secretariat@bioethics.gr
url: www.bioethics.gr

© 2017 Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής

ISSN: 2653-8660